

Univerzita Karlova

Fakulta humanitních studií

Integrální studium člověka – Obecná antropologie

Identita po historické změně.

**Protihitlerovská emigrace výtvarných umělců z Německa
a Československa ve Velké Británii (1933–1945)**

Disertační práce

Autorka práce: **Mgr. Zuzana Duchková**

Vedoucí práce: **doc. PhDr. Blanka Soukupová, CSc.**

Praha 2018

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v depozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem. Zároveň prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Mgr. Zuzana Duchková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda vyjádřila poděkování paní docentce Blance Soukupové, CSc. za trpělivost při vedení této disertační práce a za ochotné poskytování cenných rad a připomínek. Díky patří také všem archivářkám a archivářům, kteří mi laskavě vycházeli vstříc.

V neposlední řadě bych chtěla poděkovat svému manželovi, rodině a všem přátelům, kteří mě neustále povzbuzovali a podporovali. Speciální dík patří J. R., L. T. a celé KVV.

Abstrakt

Identita po historické změně. Protihitlerovská emigrace výtvarných umělců z Německa a Československa ve Velké Británii (1933–1945).

Předkládaná disertační práce se zabývá skupinou německých a československých výtvarných umělců (Erich A. Bischof, Kurt Lade, John Heartfield, Ludwig Meidner, Heinz Worner, Bedřich Feigl a Karel Vogel), kteří se po nástupu Adolfa Hitlera k moci rozhodli či byli nuceni odejít ze své původní vlasti do emigrace ve Velké Británii, ve které prožili druhou světovou válku. Pomocí metodologických inspirací historické antropologie, přístupů uplatňovaných ve výzkumu exilu a teorie identit je zkoumán dopad rozsáhlé historické změny na jejich osobnostní a „uměleckou identitu“. Těžištěm výzkumu je období mezi lety 1933–1945, je však nastíněn i život výtvarníků před emigrací.

Klíčová slova

identita, druhá světová válka, emigrace, Velká Británie, umění klasické moderny

Abstract

Identity after Historical Change. Anti-Hitler Emigration of Fine Artists from Germany and Czechoslovakia to Great Britain (1933–1945).

This dissertation thesis deals with a group of German and Czechoslovak fine artists (Erich A. Bischof, Kurt Lade, John Heartfield, Ludwig Meidner, Heinz Worner, Bedřich Feigl and Karel Vogel) who decided or were forced to exile from their home countries to Great Britain after Hitler came to power and stayed there during the Second World War. Research methods adopted from historical anthropology, approaches used in exile research and identity theory have been used to examine the impact of the extensive historical change on their personality as well as “artistic identity“. A key area of the research is the period of 1933–1945, however, the lives of the artists before emigration have been outlined too.

Key Words

Identity; World War II; Exile; Great Britain; classic modern art

OBSAH

1. ÚVODNÍ KAPITOLA: CÍL, PRAMENY, METODY A STRUKTURA PRÁCE	7
2. PROTIHITLEROVSKÁ EMIGRACE VE SVĚTLE VYBRANÝCH TITULŮ SOUDOBÉ	
ODBORNÉ LITERATURY	21
2.1. <i>Uprchlícké vlny 1933–1939.....</i>	21
2.1.1. Němečtí a rakouští uprchlíci mezi lety 1933–1937/1938.....	23
2.1.2. Uprchlícká vlna po anšlusu Rakouska.....	28
2.1.3. Uprchlíctví po podepsání mnichovské dohody.....	32
2.1.4. „Oběti 15. března 1939“.....	37
2.2. <i>Postavení uprchlíků v Československu.....</i>	40
2.2.1. Protihitlerovská emigrace v době první republiky	41
2.2.2. Protinacistická emigrace během druhé republiky.....	44
2.3. <i>Uprchlícké organizace (1933–1939).....</i>	52
2.3.1. „Šalda-Komitee“	53
2.3.2. Židovské pomocné organizace.....	57
2.3.3. Oskar-Kokoschka-Bund.....	60
2.3.4. Britské pomocné organizace	62
3. ŽIVOT UMĚLCŮ PŘED EMIGRACÍ. VZNIK MEZINÁRODNÍ KOMUNIKAČNÍ SÍTĚ* 68	
3.1. <i>Počátek umělecké kariéry.....</i>	69
3.1.1. Rodinné zázemí a studium na uměleckých školách.....	69
3.1.2. První umělecké ambice.....	73
3.2. <i>Budování „umělecké identity“</i>	76
3.2.1. Umělecké skupiny jako součást „umělecké identity“	77
3.2.2. Náboženská a politická orientace	82
3.3. <i>Umělecké kontakty mezi Prahou a Berlínem: mezinárodní komunikační síť</i> 86	
3.4. <i>Situace ve výtvarném umění od roku 1933 v Německu až po emigraci do</i>	
<i>ČSR.....</i>	92
3.4.1. Německé „zvrhlé“ umění.....	92
3.4.2. Emigrace v Československu očima uprchlých umělců.....	97

4. PROMĚNY IDENTITY U PROTIHITLEROVSKÉ EMIGRACE UMĚLCŮ VE VELKÉ BRITÁNII*	104
4.1. <i>Umělečtí emigranti během prvních měsíců v emigraci (1938/1939): vnucená identita uprchlíka</i>	106
4.2. <i>Adaptační strategie umělců v emigraci: skupinová „umělecká identita“</i> ..	114
4.2.1. <i>Kulturní organizace uprchlých umělců a jejich první výstavy</i>	118
4.3. <i>Historická změna a její vliv na identitu umělců: počátek výrazněji prezentované státní identity</i>	124
4.3.1. <i>Bod zlomu: internace německojazyčných uprchlíků na ostrově Man a v Kanadě</i>	125
4.3.2. <i>Bod zlomu: uznání československé exilové vlády a její vliv na identity umělců</i>	132
4.4. <i>Vývoj státní a „umělecké“ identity výtvarníků po prožitě historické změně</i>	136
4.4.1. <i>Propojení státní a „umělecké“ identity německojazyčné výtvarné exilové komunity</i>	137
4.4.2. <i>Českoslovenští umělci jako součást propagace Československa: formování „umělecké identity“ identitou státní</i>	143
4.5. <i>Pokus o návrat ke kompaktní československo-německé skupině výtvarníků a její „umělecké identitě“</i>	150
5. DOPADY HISTORICKÉ ZMĚNY NA IDENTITU ZKOUMANÝCH UMĚLCŮ (ZÁVĚREČNÉ SHRUTÍ)	159
6. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	163
7. SEZNAM ZKRATEK	182
8. PŘÍLOHY	183

1. ÚVODNÍ KAPITOLA: CÍL, PRAMENY, METODY A STRUKTURA PRÁCE

Cíl práce

Cílem předkládané disertační práce je výklad dopadu rozsáhlé historické změny na osobnostní a „uměleckou identitu“ vybraných výtvarných umělců, kteří se rozhodli či byli donuceni po nástupu nacismu k moci v Německu a Rakousku a po vzniku Protektorátu Čechy a Morava emigrovat do Velké Británie, ve které prožili období druhé světové války. Jedná se o umělce, kteří patří k tzv. klasické moderně. Expresionističtí malíři Erich Arnold Bischof (1899–1990), Kurt Lade (1905–1973), Ludwig Meidner (1884–1966), dadaistický a expresionistický grafik John Heartfield (1891–1968) a expresionistický grafik a sochař Heinz Wornat (1910–2008) se narodili v Německu; expresionistický malíř Bedřich Feigl¹ (1884–1965) a modernistický sochař Karel Vogel (1897–1961) pocházeli z Československa.

Tím, že historická antropologie znovuobjevila konkrétního člověka a snažila se porozumět myšlení a jednání lidí, včetně těch obyčejných, zvolila si ji autorka pro svou disertační práci. Současná antropologie věnovala velkou pozornost dopadu historické změny v souvislosti s osudy jednotlivců, skupin i národů, což se stalo předmětem zájmu i předkládané práce. Problematika československých a německých umělců v exilu ve Velké Británii mezi lety 1933–1945 bude nahlížena pomocí některých přístupů teorií identit. Identita bude vnímána jako sebeukotvení jedince a jeho skupiny v dané společnosti a jako soubor vztahů k sociální paměti skupiny a jejího vlastního prožívání.² V rámci tohoto pohledu je možné říci, že identita jednak nemohla být celistvá, ale v rámci

¹ Bedřich Feigl je znám též pod německým ekvivalentem Friedrich/ Fritz či v emigraci byl znám jako Frederick/ Fred. Během války a v poválečných dopisech se zásadně přátelům podepisoval jako Bedřich a na této české verzi svého jména trval, proto i v následující práci bude používáno jeho české jméno. Srov. Archiv Národní galerie, Nowak, Vilém (Willi) 1895–1977, ev.č. 118, Korespondence B. Feigl, Dopis adresovaný Willi Nowakovi dne 26. 6. 1947.

² K tomu srov. MARSH, Peter. *Identity: An Ethogenic Perspective*. In: TREXLER, Richard C. *Persons in groups: social behavior as identity formation in medieval and Renaissance Europe*. Binghamton, N.Y.: Medieval, 1985, 266 p. Medieval, v. 36. s. 17–30, zejména s. 21. P. Marsh ukázal, že „personal identity can be seen as deriving not so much from the occupation of institutional or social roles as from the manner in which such roles are expressed through an individual's performances and from the manner in which he develops his moral career“. Dále srov. LUHMANN, Niklas. *The differentiation of society*. New York: Columbia University Press, 1982, xxxvii, 482 p. s. 327–329; KIESERLING, André. *Kommunikation unter Anwesenden: Studien über Interaktionssysteme*. 1. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. s. 258.

aktuálního příklonu individua k sociální skupině docházelo k její mnohosti. Jedinec tak v daném okamžiku mohl být nositelem hned několika identit, z nichž jedna byla v daném okamžiku vůdčí dle sociálně kulturního prostředí jedince.³

Předkládaná práce si neklade za cíl objasnit a postihnout všechny politické, sociální či kulturní události, které se staly v období mezi lety 1933 a 1945, jsou vybírány pouze ty, které ovlivnily identitu zkoumaných umělců po historické změně.

Prameny a literatura

Pro získání validních informací pro tuto práci bylo využito několika archivních fondů. Nejcennějšími se staly pozůstalosti Ericha A. Bischofa (mapující období 1933–1988, zpřístupněna),⁴ Johna Heartfielda (období 1901–1968, částečně zpřístupněna),⁵ Heinze Wornera (období 1931–1990, částečně zpřístupněna)⁶ a Kurta Ladeho (období 1938–1989, zpřístupněna)⁷ v Archivu Akademie umění v Berlíně (Archiv der Akademie der Künste Berlin) a pozůstalost Ludwiga Meidnera (období 1924–1993)⁸ v Německém uměleckém archivu v Norimberku (Deutsches Kunstarchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg). Obsahují informace k období emigrace v Praze a v Londýně a materiály, které vznikly po jejich návratu do Německa až do jejich smrti. Zachovaly se v nich jak ego-dokumenty (korespondence, vzpomínky), tak písemnosti institucionálního původu vztahující se k činnosti uprchlických spolků v Československu a ve Velké Británii, či výstavní katalogy, výstřižkové archivy atp. psané převážně německy a anglicky. V prezentovaném výzkumu byly použity nejvíce fondy Ericha A. Bischofa a Heinze Wornera, které obsahují nejrozsáhlejší sbírku dokumentů týkajících se uměleckých aktivit během britské internace mezi lety 1940–1941 a k činnosti Free German League of Culture. Prameny v pozůstalosti Johna Heartfielda, Kurta Ladeho a

³ Srov. KLUSÁKOVÁ, Luďa – KŘÍŽOVÁ, Markéta – KUBIŠ, Karel – ŘEZNÍK, Miloš a Daniela TINKOVÁ, D., „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky. In: HLAVÁČEK, Ivan a Václav MAREK. *Obraz druhého v historické perspektivě*. Vyd. 1. Praha: Univerzita Karlova, 1997–2003, 2 v. Acta Universitatis Carolinae, 1995/1, 1999/5. s. 11–28. ISBN 80246060382.

⁴ Srov. <online 2018-03-05> Dostupné z: <https://archiv.adk.de/bigobjekt/14772>

⁵ Srov. <online 2018-03-05> Dostupné z: <https://archiv.adk.de/bigobjekt/15035>

⁶ Srov. <online 2018-03-05> Dostupné z: <https://archiv.adk.de/bigobjekt/15929>

⁷ Srov. <online 2018-03-05> Dostupné z: <https://archiv.adk.de/bigobjekt/15175>

⁸ Srov. <online 2018-03-05> Dostupné z:

http://www.nachlassdatenbank.de/viewsingle.php?category=M&person_id=53615&asset_id=59132&sid=55383875ab9119909a2e

Ludwiga Meidnera jsou až na několik výjimek uveřejněných v následném výzkumu zaměřeny především až na poválečné období v Německu.

Další cennou pramennou základnu poskytl fond vztahující se k činnosti německých uprchlíků ve Velké Británii, především k aktivitám Free German League of Culture (mapující období 1938–1946) uložený v Bundesarchivu v Berlíně. Obsahuje prameny institucionální povahy: seznamy členů spolků, oficiální korespondenci mezi jednotlivými spolky a institucemi vedenou v němčině i angličtině, oběžníky určené členům, výstavní katalogy, výstřižkový archiv atp. Kromě výše zmiňovaného se ve fondu nachází téměř kompletní čísla týdeníku *Čechoslovák v Anglii* (později pouze *Čechoslovák*) i s německým překladem zhotoveným gestapem. Součástí fondu jsou i ego-dokumenty (především osobní korespondence) zkoumaných umělců.

Co se týče pramenů vážících se především k emigrantům z Československa, zásadní prameny se objevují v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky ve fondu Londýnský archiv, který se zaměřuje na činnost československé emigrace ve Velké Británii i dalších emigrantských skupin mezi lety 1933–1945.⁹ Obsahuje obyčejné i důvěrné spisy čs. exilové vlády v Londýně, osobní fondy (např. k osobě Bedřicha Feigla) a velmi přínosnou sbírku dokumentů k osvětě a výstavám konaným v britské emigraci. Prameny jsou psané česky, německy a anglicky.

K období emigrace německých umělců v Československu a k následné emigraci ohrožených umělců ve Velké Británii poskytuje velmi vhodnou pramennou základnu pozůstalost spisovatele a novináře Wilhelma Sternfelda (1888–1973) uložená ve speciální sbírce Das Deutsche Exilarchiv 1933–1945 při Německé národní knihovně ve Frankfurtu nad Mohanem (Deutsche Nationalbibliothek, Frankfurt am Main).¹⁰ Obsahuje Sternfeldovu nevydanou monografii k německé emigraci v Praze a Londýně, v níž jsou zpracována různá témata na základě jeho osobních zkušeností, výpovědí očitých svědků a oficiálních dokumentů k jednotlivým osobnostem, organizacím či událostem;¹¹ dále se

⁹ Srov. <online 2018-03-05>

Dostupné z:

https://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/organizacni_struktura/utvary_mzv/specializovany_archiv_mzv/fondy_archivu/index_4.html

¹⁰ Srov. <online 2018-03-05> Dostupné z: [http://kuenste-im-](http://kuenste-im-exil.de/KIE/Content/DE/Netzwerkpartner/deutsches-exil-archiv-frankfurt.html)

[exil.de/KIE/Content/DE/Netzwerkpartner/deutsches-exil-archiv-frankfurt.html](http://kuenste-im-exil.de/KIE/Content/DE/Netzwerkpartner/deutsches-exil-archiv-frankfurt.html)

¹¹ Tato pozůstalost byla využita v monografii Kateřiny Čapkové a Michala Frankla *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Praha: Paseka, 2008.

v pozůstalosti nachází písemnosti osobní povahy – především osobní korespondence (mimo jiné i poválečná korespondence s Bedřichem Feiglem). Prameny jsou psány převážně německy a některé anglicky.

Dalším zcela logickým pramenem pro zmapování identity výtvarných umělců by měla být jejich vlastní umělecká tvorba. V tomto bodě se bohužel dostala autorka do určité pasti, neboť dochovaných děl z válečného období je velmi poskrovnu; mnohá díla byla zničena ještě během války, či se nacházejí v nedostupných soukromých sbírkách, proto byly využity především katalogy výstav a prameny osobní povahy vybraných umělců, ve kterých se o své tvorbě zmiňují. Co se týče jednotlivých výstav, které se v emigraci ve Velké Británii konaly, jejich popis je velmi sporadický a obtížný z důvodu naprostého nedostatku pramenného materiálu. Většinou se nedochovaly žádné fotografie z instalace, natož dokumentace jednotlivých děl. Ve většině případů je znám pouze seznam vystavujících a jejich děl, která jsou často již zapomenutá či nedohledatelná.

Naopak jako velmi cenný zdroj informací se ukázal vybraný dobový tisk; pro období emigrace v Československu především politický týdeník *Přítomnost* (od 1924), jenž byl podporován přímo z nejvyšších politických míst (Tomáš G. Masaryk a další). Jeho šéfredaktorem byl novinář Ferdinand Peroutka, který dal prostor mnohým demokraticky smýšlejícím autorům. Týdeník měl odlišnou strukturu oproti tehdejšímu tradičnímu tisku; celé číslo bylo věnováno vždy nejzávažnějším otázkám týdne ať už politickým, hospodářským, sociální či kulturním. Proto se v *Přítomnosti* objevovaly články k uprchlické otázce a k politickému vývoji v sousedním Německu poměrně často.

Londýnskou emigraci v souvislosti s propagací Československa ve Velké Británii dobře mapuje nezávislý, výše zmiňovaný, týdeník *Čechoslovák v Anglii*, vycházející od podzimu roku 1939. Stal se nejdůležitějším emigrantským časopisem, který postupně začal sloužit jako oficiální orgán československé exilové vlády. Kromě propagandistických, informačních a politologických textů byla tato platforma důležitá kvůli informacím z oblasti kultury, neboť jeho autoři pravidelně informovali o kulturních akcích pořádaných uprchlickými komunitami. Kromě *Čechoslováka* se v emigraci objevovala další periodika, která vydávala buď sama exilová vláda (*Úřední věstník československý*), nebo československé spolky a sdružení či soukromé osoby (např. *Mladé Československo*, *Nové Československo*, *Válka v obrazech*, *Politický zápisník* atp.), která však během výzkumu nebyla využita.

Co se týče vydaných/tištěných pramenů, jejichž autory by byli sami vybraní umělci, je situace obdobná jako u jejich umělecké tvorby. Výtvarníci všeobecně většinou nezanechávají dlouhosáhlé autobiografie či memoáry, jak bývá zvykem například u spisovatelů. V tomto ohledu cenným pramenem byly vzpomínky Ericha Arnolda Bischofa a Heinze Wornera, které se zachovaly ve výše zmiňovaném Archivu Akademie umění v Berlíně, které napsali až v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století v Německé demokratické republice, tedy i s určitým tendenčním podtextem. Krátká autobiografie a vzpomínky byly vydány pouze Ludwigu Meidnerovi (BRIEGER, Lothar. *Ludwig Meidner mit einer Selbstbiografie des Künstlers*. Leipzig: Leipzig Klinkhardt & Biermann Junge Kunst. 1919, Band 4; MEIDNER, Ludwig. *Erinnerungen an Modigliani* (1931). In: MEIDNER, Ludwig a Klaus HOFFMANN. *Ludwig Meidner, 1884–1966*. Wolfsburg: Kunstverein Wolfsburg, 1985. s. 32–33.) a vzpomínky na určitá období života Johnu Heartfieldovi (HEARTFIELD, John. *Der Schnitt entlang der Zeit. Selbstzeugnisse. Erinnerungen. Interpretationen*. VEB Dresden: Verlag der Kunst, 1981.). Větší monografie, v níž měli autoři (včetně autorky předkládané práce) k dispozici prameny osobní povahy, vyšla v roce 2016 Bedřichu Feiglovi (SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016).

Z výše uvedených důvodů se pouze malá hrstka historiček a historiků umění věnuje výtvarným umělcům v emigraci (míněni jsou pouze malíři, grafici a sochaři, u architektů je situace odlišná), přestože mnohá témata týkající se emigrace během druhé světové války a konkrétních osobností z kulturní oblasti, především spisovatelů, hudebníků, herců atd., jsou již velmi dobře zpracovaná (např. SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopisecká a ediční činnost, ideové diskuse*. Brno: Masarykova univerzita, 2003; jednotlivé sborníky vydávané Společností pro výzkum exilu – Gesellschaft für Exilforschung¹²). Mezi autory zásadních odborných studií a monografií týkajících se emigrace výtvarníků v Británii patří např. Charmian Brinson, Richard Dove, Anna Müller-Härlin, Jutta Vinzent, Keith Holz, autorská dvojice Birgid

¹² Srov. <online 2018-03-05> Dostupné z: <http://www.exilforschung.de/>

Leske a Marion Reinisch a Cordula Frowein.¹³ Jejich velkou zásluhou je zveřejnění mnohých dokumentů z nezpracovaných či pouze částečně zpřístupněných britských fondů, jejichž využití je podmíněné řadou povolení, která jsou pro našince nedostupná.

V české historiografii se tomuto tématu věnovala ve své monografii Bronislava Rokytová (ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*. V Praze: Památník národního písemnictví, 2013.), která velmi podrobně sledovala pouze německou emigraci v Československu a shromáždila k tomuto období velmi cenné, často dosud nezveřejněné, informace.

Pro nástin důležitého politického vývoje, některých konkrétních událostí či pro dokreslení jednotlivých období bylo využito výsledků bádání významných českých i zahraničních historiček a historiků, kteří se zabývají meziválečným obdobím a druhou světovou válkou v souvislosti s uprchlickou otázkou. Obecně jsou tyto práce důležité z důvodu komplexního zachycení jednotlivých období. Dále zasazují uprchlickou otázku do širších mezinárodních souvislostí, analyzují konkrétní politické, hospodářské, sociální a kulturní události, které ukazují v nových souvislostech. V spojitosti s popisem jednotlivých uprchlických vln a změny postavení uprchlíků v Československu před válkou se staly přínosné odborné stati a monografie (výběr, abecedně řazeno): Detlefa Brandese; Petera Bechera, Petera Heumose a Květy Hyršlové (sborník *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992.); Jana Bendy (BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*. Praha: Karolinum, 2013.); Jana Kuklíka a Jany Čechurové (Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace. Část 1. Geneze a finanční zabezpečení. In: *Soudobé dějiny*. 2007, roč. 14, č. 1, s. 9–43.); čtveřice autorů Jana Kuklíka (např. KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938-1982*. Praha: Karolinum, 2007.), Jana Němečka (např. NĚMEČEK, Jan, ed. *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě = Munich agreement: the way to destruction of democracy in Europe*. Praha: Karolinum, 2004.), Jana Křena (např. KŘEN, Jan. *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*. Praha: Naše vojsko, 1969.); René Petráše (PETRÁŠ, René. *Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha: Karolinum, 2009.)

¹³ Srov. citované práce v šesté kapitole této práce: Seznam pramenů a literatury.

a Jana Rataje (RATAJ, Jan. *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky druhé republiky 1938–1939*. Praha: Karolinum, 1997.); a studie a monografie Blanky Soukupové (srov. Seznam pramenů a literatury).

Teoreticko-metodologická východiska práce

Kromě historické antropologie podle Richarda van Dülmena,¹⁴ jež klade důraz na aktéra dějin a jeho subjektivní vnímání a prožívání každodenní reality, se stal důležitým východiskem výzkum exilu (Exilforschung), který má již v západoevropských zemích a ve Spojených státech téměř čtyřicetiletou tradici a spojuje v sobě různé vědecké směry včetně historické antropologie.¹⁵ Doposud došlo ke zmapování historie exilu v německy mluvících zemích. Historici se dosud zabývali především životními osudy známých exulantů, ať už šlo o osobnosti politické, hospodářské, vědecké či kulturní sféry. Badatelé dostatečně analyzovali jejich konkrétní příběhy, v nichž hrál hlavní roli popis jejich útěku a samotné práce v exilu. Stranou zůstávaly širší souvislosti jejich životních osudů. Dnešní zájem historiků se je proto nesnaží zachytit pouze v samotném, přísně izolovaném rámci emigrace, ať již nahlíženém optikou jednotlivého aktéra či skupiny, ale zohledňuje dlouhodobé kulturní, sociální a politické tlaky, které na uprchlíky působily před jejich odchodem do exilu, o což se pokusí i předkládaná práce. Šířeji začaly být zpracovávány i jejich poválečné osudy a životní podmínky v tranzitních zemích.

¹⁴ DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*. Praha: Dokořán, 2002. Bod (Dokořán).

¹⁵ Poprvé na problematiku exilu upozornili sami exulanti jako Walter A. Berendsohn, Alfred Kantorowicz či Franz C. Weiskopf krátce po druhé světové válce. Odborná veřejnost v západním Německu se s tímto dosud tabuizovaným tématem seznamovala od šedesátých let 20. století, kdy se začaly objevovat první studie, které se věnovaly především exilové literatuře a v menší míře i politickému exilu. První systematický výzkum spadl až do doby kancléřství bývalého emigranta Willyho Brandta (1969–1974). Ukázalo se, že toto téma přitahovalo pozornost především mladší generace vědců. Jejich výzkumy byly plodné a brzy se dostavila i reakce samotných institucí, které neváhaly poskytnout příslušné prostředky pro nová pole výzkumu. Bylo například založeno centrum pro exilovou literaturu při univerzitě v Hamburku a započala mezinárodní spolupráce mezi mnichovským institutem pro soudobé dějiny s židovskými organizacemi zaměřenými na výzkum exilu. Od pozdních 70. let patřil v Německu právě výzkum židovské emigrace k základním tématům historického bádání. Ačkoliv se výsledky německého výzkumu podařilo díky přelomovým konferencím ve Stockholmu (1969) a Kodani (1972) obohatit o poznatky vědců z dalších zemí (Skandinávie, Velká Británie, Nizozemí, Spojených států), nebylo do nich z politických a ideologických důvodů možné zahrnout informace z jedné z nejdůležitějších transitních zemí, jíž bylo Československo. Zájem o výzkum exilu se objevil až v devadesátých letech 20. století. Konkrétní monografie a studie budou zmíněny v textu později.

Klíčovým pojmem pro tuto práci je identita.¹⁶ V současných sociálních a historických vědách je identita považována za produkt spojený s moderní dobou, ve které se objevují otázky po povaze jednotlivce a jeho vztahu ke společnosti.¹⁷ Existuje mnoho definic pojmu identita, které se liší podle návaznosti na odlišnost zkoumaných konceptů a dílčích diskurzů. Objevila se dvě základní pojetí, která se v některých bodech prolínají: esencialistické a konstruktivistické pojetí.¹⁸ Jako esencialistické pojetí jsou označována ta, která chápou identitu jako „vědomí příslušnosti k reálně existujícím kolektivním subjektům.“¹⁹ Naopak konstruktivistický proud definuje identitu jako „nestabilní, multiplicitní, proměnlivou a fragmentární,“²⁰ ovlivňovanou diskurzem, sociální komunikací a praxí.

Z obecného hlediska lze identitu definovat jako určitou způsobilost uvědomovat si sám sebe a být schopen sám sebe vymezit. Sociologové jako např. Richard Jenkins na základě rozboru prací Thomase Luckmana, Anthonyho Giddense, Pierra Bourdieua a dalších popsal identitu jako důležitou součást mezilidských vztahů a sociální

¹⁶ Termín identita se objevuje v dějinách západního myšlení poměrně dlouho především ve filosofickém kontextu a v oblasti algebry a formální logiky ve smyslu shodné povahy entit. Byl vnímán jako protiklad jinakosti (alterita). Společenské vědy se intenzivněji začaly pojmem identita zabývat v padesátých a na počátku šedesátých let 20. století. Jednalo se o práce autorů Anselma Strausse či Ervinga Goffmana, srov. STRAUSS, Anselm L. *Mirrors and masks: the search for identity*. London: M. Robertson, 1969; GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebeprezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999, poprvé vydáno v roce 1959 pod názvem *The Presentation of Self in Everyday Life*.

¹⁷ ŘEZNÍKOVÁ, Lenka. Identita/ alterita. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014. s. 233—243, zde s. 233, 236.

¹⁸ Ibidem, s. 239.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

interakce.²¹ Stejně tak se identita tematizovala v souvislosti s pojmem kolektivní vědomí, kolektivní paměť a kolektivní vina.²²

Autorka této práce se přiklání k propojení existencialistického a konstruktivistického pojetí, neboť na jednu stranu nevnímá identitu jako jasně danou entitu, která je nezpochybnitelná a pevně daná, na druhou stranu se v rámci identit objevují některé složky, které jasně dány jsou. Identita daná i získaná reagovala na sociální změny v rámci skupiny a byla v ní každodenně vyjednávána.²³

Důležitým faktorem byl nejen vnitřní dynamický vývoj skupiny, ale také zpětná reflexe vyjednávaných identifikačních prvků. Tato reflexe probíhala v rámci vlastní skupiny. Pokud by autorka ztotožnila identitu s pojmoslovím používaným Michelelem Foucaultem, jednalo se v tomto případě o požadovaný diskurz vlastní identity, tj. stanovení toho, co jsme.²⁴ Reflexe hodnot se ovšem obracela také navenek a vnější sociální svět na sociální skupinu nějakým způsobem reagoval. Tento proces vždy vedl k vytvoření identitní dichotomie „my – oni“.²⁵ Ze shrnutí těchto poznatků vyplynulo, že

²¹ JENKINS, Richard. *Social identity*. 3rd ed. New York: Routledge, 2008. Do popředí zájmu se identita dostala především v souvislosti se zkoumáním vzniku moderních národů, národních hnutí a národního vědomí. Srov. ŘEZNÍKOVÁ, Lenka. Identita/alterita. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*, s. 237. V české historiografii se tomuto tématu od šedesátých let 20. století věnoval Miroslav Hroch, který se zaměřil na nový koncept pojetí nacionalismu v celoevropském měřítku. Srov. např. HROCH, Miroslav. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praha: Univerzita Karlova, 1968. HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha: Nakl. Lidové noviny, 1999. Knižnice dějin a současnosti, sv. 9. HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009. Studijní texty (Sociologické nakladatelství).

²² ²² ŘEZNÍKOVÁ, Lenka. Identita/ alterita. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*, s. 234.

²³ Srov. RIESMAN, David. *Osamělý dav: studie o změnách amerického charakteru : zkrácené a revidované vydání*. 2. vyd., V Kalichu 1. Překlad Igor Hájek, Marcela Hájková. Praha: Kalich, 2007.

²⁴ K vymezení diskursivity srov. FOUCAULT, Michel. *Diskurs: Autor ; Genealogie : tři studie*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1994, 115 s. Filozofie a současnost. s. 5—39. FOUCAULT, Michel. *Rád diskurzu*. Vyd. 1. Překlad Miroslav Marcelli. Bratislava: Agora, 2006, 66 s. Myslenie nášho času (Agora), 1. ISBN 80-969-3943-2.

²⁵ LUHMANN, Niklas. *The differentiation of society*. New York: Columbia University Press, 1982, xxxvii, 482 p.

identita byla v hrubém zjednodušení to, co si jedinec myslel, že je, to, čím skutečně byl, a jak jej vnímalo okolí, vůči němuž se vymezoval.

Sledování jedinci se pohybovali ve skupině, která měla svou vlastní identitu. Vznik skupinové identity²⁶ byl úzce spjat s vytvářením komunikačního kódu, kterým se dané společenství vymezovalo vůči svému okolí. André Kieserling v tomto bodě hovoří o tzv. „binare Kodierung der Sprache“.²⁷ Tento proces bylo možné vysledovat také ve skupině českoněmeckých umělců. Nevznikal však zdola („von unten“), ale byl této skupině nucen jejími vůdčími představiteli. Tato snaha měla vést k hodnotové jednotnosti jejich výpovědi a zároveň dotvrzovat soudržnost celé skupiny.²⁸ Existovaly dvě základní formy těchto komunikačních rámců. První z nich představoval sémantický soubor řečových a písemných výpovědí včetně požadované frazeologie, který cirkuloval mezi umělci formou osobní korespondence a vzájemných zachycených rozhovorů v deníkových záznamech. Druhý pak představovala zvláštní komunikační média s uměleckou podstatou.

V rámci této práce budou zkoumány pouze některé identity: identita „umělecká“, politická v souvislosti s jejími složkami ve vztahu ke státu a okrajově sociální i jazyková. Z důvodu nedostatku relevantních pramenů se autorka nebude zabývat např. identitou genderovou, identitou související s rodinnými vazbami umělců atp.

Výše zmiňovaná „umělecká identita“ a její vývoj po historické změně, tzn. po nástupu Adolfa Hitlera k moci (leden 1933) a po příchodu sledované skupiny do britské emigrace je termínem, který je pouhým konstruktem. „Umeleckou identitu“ nelze ale chápat pouze jako příslušnost k určité profesní skupině. Její definice může být ztotožněna do určité míry s definicí etnické identity: jedná se o vědomý sebeidentifikující vztah k vlastní umělecké existenci, kterou lze definovat jako vědomí příslušnosti ke skupině lidí, s nimiž jedinec sdílí pojetí sebe sama, má shodné určité kulturní a umělecké

²⁶ Ke skupinové (etnické) identitě v opozici k druhému více srov. BARTH, Frederik. *Ethnic Groups and Boundaries*. In: HUTCHINSON, John a Anthony D. SMITH. *Ethnicity*. New York: Oxford University Press, 1996. s. 75—82.

²⁷ KIESERLING, André, *Kommunikation unter Anwesenden: Studien über Interaktionssysteme*, s. 258.

²⁸ BURKE, Peter. *History and social theory*, second edition. 2007 repr. Cambridge: Polity, 2005. s. 56—60.

zvyklosti a principy, se kterými se identifikuje a vymezuje se oproti jiným subjektům.²⁹ Umění se formuje v souvislosti se sociálním prostředím, předkládá různé kulturní vlivy, ale zabývá se i samo sebou. Umělec hledá svou identitu vzhledem ke své minulosti, stejně tak hledá hodnotu umění, přičemž nalezená identita se neustále proměňuje, neboť umělec reaguje na své okolí a snaží se tvořit současné umění vopovídající o době vzniku.

Kultura podávala jedincům identifikační návrhy (Identitätsentwürfe) a identifikační obrazy/předobrazy (Identitätsbilder) všeho druhu. Pro umělce to znamenalo širokou škálu možností vlastní identifikace. Jak bude obšírněji rozvedeno ve vlastním textu práce, generace umělců klasické moderny, k níž sledovaní umělci patřili, se velmi často sdružovala v uměleckých skupinách. Individuum, které se rozhodlo patřit ke konkrétní skupině, začalo fungovat v rámci vztahů ve skupině, které mu přiřazovaly určitou identitu na základě identitotvorných atributů (Identitätsstiftende Attribute).³⁰ Tato sounáležitost s uměleckou skupinou se stala důležitou součástí „umělecké identity“ stejně jako forma vlastní tvorby a styl, ke kterému se umělci hlásili.

Vlastní tvorba umělce reagovala na kolektivní umělecké přístupy a ideologie, které se umělec snažil uchopit a ve světle vlastní individuální koncepce nově interpretovat. Neustále se pohyboval na hraně mezi skupinovým a individuálním přístupem. Svým symbolickým chováním a jednáním se vědomě zapojoval do své sociální i profesní skupiny a utvářel si místo v tomto vnitřně rozvrstveném uskupení.³¹ Umělec sám si během života začal vytvářet svůj vlastní obraz (autoobraz) nezávisle na členství v konkrétních společenstvích. Tento obraz konstruoval pomocí tzv. „legendy o umělci“,³² která se stala nejvýraznějším identitotvorným atributem „umělecké identity“.

²⁹ Definice etnické identity přejata z: MORAVCOVÁ, Mirjam a Miroslava TURKOVÁ. Identita deklarovaná a žitá. Romští pedagogičtí asistenti – reflexe etnické, kulturní a občanské identity. In: *Lidé města*. 2002. roč. 8, s. 14; Dále srov. BITTNEROVÁ, Dana. Výzkum identity národnostních a etnických skupin žijících na území České republiky. In: *Lidé města*. 2003. roč. 5, č. 9.

³⁰ Gabriele a Arnulf DEPPERMAN. *Rekonstruktion narrativer Identität: ein Arbeitsbuch zur Analyse narrativer Interviews*. 2. Aufl. Wiesbaden: VS, Verl. für Sozialwiss, 2004. s. 49—50. ISBN 9783531334172

³¹ BŮŽEK, Václav a JAROSLAV DIBELKA. Utváření identity ve vrstvách paměti. In: BŮŽEK, Václav a JAROSLAV DIBELKA (EDD.). *Utváření identity ve vrstvách paměti*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2011. (= Opera historica 15), s. 5—8, zde s. 6. ISBN 9788073943349.

³² Autory konceptu „legendy o umělci“ jsou Ernst Kris a Otto Kurz. Oba jsou společně s Ernstem Hansem Gombrichem představiteli „vídeňské školy dějin umění.“ Jejich odborná stať k tématu

Legendu o umělci lze charakterizovat jako „souhrn typických rysů v biografické literatuře o výtvarném umělci“.³³ Podle Ernsta Krise byly historiky vyprávěné o umělcích ve všech dobách a ve všech krajích univerzální lidskou odpovědí na neproniknutelné tajemství tvorby obrazů.³⁴ Společností začala být přijímána jako běžný charakter umělce, na jehož tvorbě se on sám podílel. Toto budování a mytologizace osobního příběhu se samo o sobě stalo součástí moderního i současného umění.³⁵

Na základě archivně-historické analýzy pramenů a literatury, a pomocí komparativní (historickosrovnávací) metody ve spojení s typologickou analýzou mohly být porovnány výše jmenované identity československých a německých umělců před válkou, a především jejich proměna během válečného období. Jak uvádí Miroslav Hroch, typologický výzkum má na počátku srovnávací povahu a je úzce spjat s komparativní metodou.³⁶ Objektem komparace byly konkrétní umělecké osobnosti (Erich A. Bischof, John Heartfield, Kurt Lade, Ludwig Meidner, Heinz Wornar, Bedřich Feigl a Karel Vogel). Cílem komparace byl rozbor shod a rozdílů mezi umělci z několika pohledů (viz níže) a vysvětlení příčinných vztahů, tzn. hledání vzájemných souvislostí jejich vztahů a specifík, která ovlivňovala vývoj jejich identit.

Výtvarníci byli vybráni podle následujících kritérií; prvním kritériem byly země původu a období, ve kterém se narodili, tzn. zkoumaní umělci přišli na svět od osmdesátých či devadesátých let 19. století do desátých let 20. století na území Čech

legendy o umělci byla napsána ve třicátých letech 20. století. Srov. KRIS, Ernst a Otto KURZ. *Legenda o umělci: historický pokus*. V Řevnicích: Arbor vitae, 2008.

³³ Do legendy patří „bajka o odkrytí talentu“ spojená s důležitou postavou objevitele zázračného dítěte (s. 39), dále častý motiv vítězného tažení z nuzného a služebného postavení navzdory všem nepřízním osudu (s. 45), odvolávání na božský původ génia – umělec je dítětem božím (s. 57), motiv dokonalého zpodobení přírody (s. 69) a následného obdivu mocných (např. panovníků, vysokých církevních hodnostářů) a převaze nad mocnými (s. 92), kouzelná moc božského muže (s. 105), snaha vidět v uměleckém díle „dítě“ umělce a uchopit tvoření uměleckého díla podle vzoru sexuálního aktu – spojené s lidovou představou, podle níž je krásná žena na malířově obraze jeho milenka – (s. 108), konkurenční vztahy mezi umělci či učitelem a jeho žákem (s. 112) atd. Srov. KRIS, Ernst a Otto KURZ. *Legenda o umělci: historický pokus*.

³⁴ GOMBRICH, Ernst, Úvodní slovo E. H. Gombricha, in: KRIS, Ernst a Otto KURZ. *Legenda o umělci: historický pokus*, s. 9.

³⁵ MAŤOVÁ, Petra, HUBATÁ – VACKOVÁ, Lada a Roman TELEROVSKÝ, *Legenda o umělci: mezi dějinami umění a psychoanalýzou*. In: KRIS, Ernst a Otto KURZ. *Legenda o umělci: historický pokus*, s. 141.

³⁶ HROCH, Miroslav. *Úvod do studia dějepisu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985, s. 239.

či Německa. Druhou nutnou podmínkou byl příklon všech autorů k principům moderního umění. Tím se stali konkrétním typem umělců, jejichž umělecký i osobnostní vývoj se odvíjel od jejich reprezentace určitého uměleckého stylu. S tím bylo spojeno další kritérium výběru – jejich státně-politická angažovanost. Do určité míry se jejich tíhnutí k modernitě stalo i důvodem, proč museli nejdříve němečtí výtvarníci odejít do emigrace do Československa a kvůli shodnému protihitlerovskému smýšlení spolu s Čechoslováky utéct do Velké Británie. Jejich odchod do emigrace se stal dalším důležitým komparativním měřítkem.

Zcela praktickým kritériem pro výběr výše jmenovaných umělců byla dostupnost pramenné základny, která byla popsána výše. K mnohým výtvarníkům, přestože měli obdobný osud, podobné smýšlení atd., se dochovaly pouze kusé informace (např. Theo Balden, František Matoušek, Freda Salvendy, Walter Trier a další). Z tohoto důvodu byli vybráni výše uvedení autoři, jejichž výhoda byla i v tom, že mezi sebou udržovali přátelské vztahy.

Komparace byla provedena synchronně, tzn. změna identit byla zkoumána ve stejné době u jednotlivých osobností. V souvislosti s metodou typologické analýzy byly charakterizovány podle výše uvedených kritérií komparativní metody postoje umělců (umělecké, politické a státní, sociální a okrajově náboženské a jazykové) a jejich reakce na konkrétní události v době před i během emigrace a strategie, které v dané situaci využili. Bylo zjišťováno, v čem se zvolený soubor komparace shodoval a v čem se lišil. Na základě získaných zjištění bylo určeno, které z identit umělců byly nejstabilnější a které nejvíce podléhaly změnám.

Struktura práce

Předkládaná disertační práce je rozdělena do tří hlavních tematických okruhů. První část pojednává o protihitlerovské emigraci v Československu, jejich konkrétních vlnách z Německa a Rakouska na pozadí historického a politického vývoje v uvedených zemích s přihlédnutím k výsledkům bádání vybraných titulů soudobé odborné literatury. Též nastiňuje postavení uprchlíků v Československu a zmiňuje vybrané organizace, které pomáhaly uprchlíkům v Československu.

Proti proudu času se navrácí druhý tematický okruh práce, který se věnuje životním podmínkám umělců před emigrací a zaměřuje se především na jejich prvotní umělecké zkušenosti a na utváření výše zmíněné „umělecké identity“, politické identity

a u některých umělců i náboženské identity. Umělci jsou sledováni v meziválečném období až do doby emigrace v Československu, která skončila v roce 1939.

Poslední část práce se zabývá obdobím života emigrantů ve Velké Británii. Blíže zkoumá politické, sociální a kulturní podmínky, ve kterých si museli vybraní umělci rozvinout určité strategie, aby se mohli po prvních měsících v emigraci adaptovat na britskou společnost a být dále umělecky aktivní. Srovnávány jsou přístupy sledovaných umělců jako jednotlivců i jako členů různých (státních, profesních) skupin. Největší pozornost je věnována vývoji „umělecké identity“ a politické identity, jejich vzájemnému ovlivňování a jejich proměnám po konkrétních historických událostech.

2. PROTIHITLEROVSKÁ EMIGRACE VE SVĚTLE VYBRANÝCH TITULŮ SOUDOBE ODBORNÉ LITERATURY

Následující kapitola nastíní průběh jednotlivých uprchlických vln z Německa a Rakouska do Československa a z Československa do Velké Británie během třicátých let 20. století. Rovněž se bude zabývat přístupem k uprchlické otázce v souvislosti s politickým vývojem výše jmenovaných zemí. Představí vybrané organizace, které se zabývaly pomocí jednotlivým uprchlickým skupinám, včetně samotných umělců.

2.1. Uprchlické vlny 1933–1939

V období mezi lety 1933–1939 je možné vysledovat několik protihitlerovských uprchlických vln,³⁷ které byly velmi úzce spjaty s politickým vývojem ve střední Evropě. První vlna přišla z Německa do Československa po nástupu Adolfa Hitlera k moci v roce 1933 a v únoru 1934 a průběžně pokračovala i v dalších letech. Druhou vlnu vyvolalo orážení sociální demokracie a anšlus Rakouska v březnu 1938. Týkala se především Rakušanů přicházejících na československé území. Uprchlíctví se znovu objevilo po Mnichovu z československého pohraničí do jeho vnitrozemí i do dalších evropských států (především do Velké Británie, Francie, USA) a jako jeho poslední fázi lze označit období od 15. března 1939 do počátku války. Posledně jmenovaná vlna se vztahovala převážně k emigraci z Československa do zahraničí.

Co se týče vybrané skupiny výtvarníků, týkala se jich především první uprchlická vlna mezi lety 1933–1938 z Německa do Československa většinou přímo do Prahy (Kurt Lade, Erich A. Bischof, John Heartfield, Heinz Worner) či již do Velké Británie (Ludwig Meidner).³⁸ V tomto období opustili svou vlast umělci židovského původu, levicového či

³⁷ Za nejranější vlnu emigrace lze považovat již na podzim roku 1932 do Československa přišedší první občany s polským občanstvím, tzv. „východní židy“, kteří se v Německu začali stávat středem negativní pozornosti nacistů. Srov. ROKYTOVÁ, Bronislava. Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939). V Praze: Památník národního písemnictví, 2013. s. 15–16.

³⁸ Srov. Archiv Akademie der Künste Berlin (dále AdK), Kurt-Lade-Archiv, Erich-A.-Bischof-Archiv, John-Heartfield-Archiv, Heinz-Worner-Archiv, podrobněji se jejich odchodu bude text věnovat později.

liberálně demokratického smýšlení. Čechoslováci se kvůli rozšiřujícímu se nacismu v Německu vrátili zpět do své vlasti (Bedřich Feigl). Rakouští umělci (Oskar Kokoschka) odcházeli do Československa po prvním náznaku silícího nacismu od roku 1934. Po podepsání mnichovské dohody a vzniku protektorátu se většina z nich rozhodla odejít do Velké Británie s podporou uprchlických organizací, kterým bude věnována speciální kapitola. K nim se přidali umělci s československým občanstvím, kteří vytušili hrozící nebezpečí a blížící se válku. Žádný ze sledované skupiny osob nepocházel z československého pohraničí postoupeného Německu, z tohoto důvodu se bude autorka situaci uprchlíků z tohoto území zabývat velmi okrajově.

V souvislosti s tématem práce bylo důležité sledovat především vývoj v Berlíně, který byl hlavním působištěm a domovem zkoumaných výtvarníků, kteří kvůli tamnímu dění byli donuceni či se rozhodli emigrovat. Jak uvedl francouzský germanista a historik Cyril Buffet, nacistická moc se v Berlíně významně rozšiřovala již od roku 1929. Celé období od tohoto roku do počátku roku 1933 bylo charakteristické bojem komunistů s nacisty, což významně poznamenalo i umělce, kteří byli aktivními členy komunistické strany. Obě politické strany pořádaly demonstrativní pochody a shromáždění svých příznivců. Cílem obou stran bylo zbavit se nejen jedna druhé, ale i sociálních demokratů, liberálů.³⁹ Národně socialistická německá dělnická strana (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, dále NSDAP) však měla svou strategii propracovanější a účinnější než Komunistická strana Německa (Kommunistische Partei Deutschlands, dále KPD).⁴⁰ Od roku 1930 pronikalo nacistické smýšlení do všech vrstev berlínské společnosti a začala vzrůstat nenávisť. Byla zaměřena nejen proti politickým protivníkům, ale i židovskému obyvatelstvu, vůči kterému byly postupně páchany atentáty a další násilné činy. V tomto období se objevili první jedinci, kteří opustili Německo, aby unikli před tímto nelítostným řáděním. Jedním z nich byl pravděpodobně i Bedřich Feigl, který odešel zpět do rodné Prahy na přelomu roku 1932 a 1933 tedy ještě před nástupem Hitlera k moci.

³⁹ BUFFET, Cyril. *Berlín*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. Dějiny měst, s. 270–72.

⁴⁰ V roce 1926 jmenoval Adolf Hitler vedoucím berlínské nacistické organizace NSDAP Josefa Goebbelse, jehož zásluhou začali nacisté dobývat jednotlivé části Berlína. Goebbels vypracoval „strategii násilí do všech stran, založenou na principu ‚krev je nejlepší cement‘“. Srov. ibidem, s. 272; též MANVELL, Roger a Heinrich FRAENKEL. *Doktor Goebbels: jeho život a smrt*. Praha: BB/art, 2008.

Sílicí politický vliv Adolfa Hitlera, který se promítl v jeho rostoucích volebních ziscích v prezidentských volbách, v nichž se postavil stávajícímu prezidentovi von Hindenburgovi, někteří němečtí intelektuálové sledovali s obavami. Část inteligence se sice nechala zlákat Hitlerovou vizí všenněmecké říše klenoucí se nad Evropou, levicově smýšlející umělci, liberálové či jejich souputníci židovského původu však začínali postupně přijímat i možnost, že pro ně v novém zřízení nebude místa a oni tak budou nuceni Německo opustit.⁴¹

2.1.1. Němečtí a rakouští uprchlíci mezi lety 1933–1937/1938

Jako tradiční počátek první vlny uprchlíků z Německa je uváděn požár budovy Říšského sněmu 27. února 1933,⁴² který byl záminkou pro intenzivnější pronásledování odpůrců nacismu. Ze svých funkcí byly ihned odvolávány nepohodlné a především „neárijské“ osoby, které by mohly ohrožovat nově nastolený pořádek. Během několika měsíců nacisté ovládli veškeré sektory veřejného života a občanské společnosti. Pro rychlejší orientaci a uskutečňování nacistické z vůle bylo v dubnu 1933 zřízeno Gestapo, tajná státní policie, která získala právo kohokoli zatknout a uvěznit bez soudního procesu.⁴³ Reakce na tento vývoj na sebe nenechaly dlouho čekat a první lidé začali

⁴¹ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Presentace a sebezprezentace československých a německých výtvarných umělců v Londýně během 2. světové války. In: SOUKUPOVÁ, Blanka, Róza GODULA – WĘCŁAWOWICZ a Miroslav HROCH, ed. *Společnost českých zemí v evropských kontextech: české evropanství ve srovnávacích perspektívách*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, 2012. Urbánní studie, s. 228–236.

⁴² FRANKL, Michal. Azyl nebo dočasné útočiště? Proměny československé uprchlické politiky, 1933–1938. In: *Exil v Praze a Československu 1918–1938 = Exile in Prague and Czechoslovakia 1918–1938*. Praha: Pražská Edice, 2005, s. 57.

Srov. MÜLLER, Helmut M., Hanna VOLLRATH a Karl-Friedrich KRIEGER. *Dějiny Německa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. Dějiny států, kap. Třetí říše, s. 262–313, zde s. 269.

⁴³ BUFFET, Cyril. *Berlín*, s. 282–283.

opouštět Německo.⁴⁴ Společnost národů⁴⁵ proto zřídila Úřad vysokého komisaře pro uprchlíky přicházející z Německa v čele s Američanem Jamesem G. McDonalodem.⁴⁶

Zpočátku uprchlíci směřovali pouze do československého pohraničí, neboť očekávali, že se situace v jejich domovině během několika týdnů uklidní a oni se odtud budou moci v brzké době vrátit. S rostoucím zatýkáním a pronásledováním politických odpůrců hitlerovského zřízení však začalo velké množství uprchlíků směřovat do Prahy; počty uprchlých osob se v literatuře odlišují, neboť prameny nejsou v tomto případě zcela spolehlivé. Evidence uprchlíků nebyla dostatečná a neexistoval jednotný oficiální způsob jejich registrace. Pražské policejní ředitelství tak v červnu 1933 uvádělo, že přibližný počet uprchlíků z Německa,⁴⁷ kteří přicházeli jak z důvodu své židovské etnicity, tak kvůli svému původu, politické orientaci⁴⁸ a náboženství, je na československém území přibližně 360. Soudobý tisk přinášel zcela odlišná čísla. Podle odhadů národně demokratických *Národních listů* pobývalo na jaře roku 1934 v Praze již 600–700 německých emigrantů.⁴⁹ Milena Jesenská, která o německé emigraci psala pro *Přítomnost*, uvedla v roce 1937 počet 3500 osob, pětinu z celkového počtu pak tvořily

⁴⁴ Obdobná situace vznikla v roce 1934 v Rakousku po porážce sociální demokracie. Podrobněji srov. VEBER, Václav. *Dějiny Rakouska*. Praha: Lidové noviny, 2002.

⁴⁵ Podrobně k významu Společnosti národů a vývoji mezinárodněprávní ochraně menšin srov. PETRÁŠ, René. *Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha: Karolinum, 2009. s. 32n.

⁴⁶ VELECKÁ, Hana. Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939. In: *Soudobé dějiny*, 2001, roč. 8, č. 4, s. 659–691, zde s. 661.

⁴⁷ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Praha: Paseka, 2008, s. 33.

⁴⁸ Různou politickou orientaci u uprchlíků z Německa i Rakouska prokázal Antonín Faltys. Na území Československa odcházeli nejen komunisté, ale i sociální demokraté a liberálové. Srov. FALTYS, Antonín. *Společný boj československých a německých antifacistů proti fašismu a válce a jeho odkaz k dnešku*. Praha, duben 1985, s. 9, citováno dle: SOUKUPOVÁ, Blanka. *Pražská společnost středních vrstev v letech 1930–1938. K perspektivám mezietnického soužití na území jednoho státu*. *Lidé města*. 1994–1996, roč. 6, Město a jeho kultura, Sborník k padesátinám docenta PhDr. Zdeňka Pince, s. 69, pozn. 29.

⁴⁹ *Národní listy* 17. 3. 1934, citováno dle: SOUKUPOVÁ, Blanka. *Pražská společnost středních vrstev v letech 1930–1938. K perspektivám mezietnického soužití na území jednoho státu*, s. 69, pozn. 29.

ženy a děti.⁵⁰ Dnes se předpokládá, že počet uprchlíků do podepsání mnichovské dohody pravděpodobně nikdy nepřesáhl hranici 4 000 osob.⁵¹

V případě výtvarných umělců uteklo mezi lety 1933 až 1938 přes Československo a Polsko do Velké Británie více než 300 malířů, sochařů a grafiků různých národností.⁵² Zpočátku odcházeli pouze jednotlivci, kteří měli v zahraničí příbuzné a známé, na něž se v případě nesnází mohli obrátit. Někteří výtvarníci hledali nový domov v Paříži, velká část však na několik měsíců až let zůstala v Československu, na jehož území směli zůstat.⁵³ Mezi nejznámější autory, kteří emigrovali ze své původní vlasti, kromě sledované skupiny umělců, patřili například němečtí moderní malíři Max Beckmann, Felix Nussbaum, Kurt Schwitters, Lászlo Moholy-Nagy nebo autoři žijící dlouhodobě v Československu či zde přímo narození: František Bělský, Mary Duras, Maxim Kopf, Alén Diviš, Jiří Kars, Adolf Hoffmeister a další.

Československo se stalo tranzitním či cílovým státem z několika důvodů. Velkou roli při volbě vhodné oblasti hrály obecně známé představy uprchlíků a veřejné povědomí o politické a kulturní situaci v daných zemích. Pro německé a později i pro rakouské uprchlíky bylo zprvu Československo přitažlivé svou geografickou blízkostí a zeměpisnými podmínkami na hranicích. Hornatý a zalesněný terén, který nebylo jednoduché střežit, poskytoval potřebný prostor pro ilegální vstup do země či několikadenní pobyt před další cestou do nejbližšího města. Druhým důvodem pro volbu Československa byla blízkost a provázanost německé a české kultury dané historickou tradicí.⁵⁴ Pro mnohé uprchlíky, kteří neovládali český jazyk, se poměrně rozšířená znalost němčiny mezi československým obyvatelstvem a početná německá menšina staly

⁵⁰ Srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Peroutkova Přítomnost, židé a Židé (1924–1938)*, s. 62.

⁵¹ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*, s. 33.

⁵² VINZENT, Jutta. *Identity and image: refugee artists from Nazi Germany in Britain, 1933–1945*. Weimar: VDG, Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2006. s. 23.

⁵³ Srov. SKOŘEPOVÁ, Zuzana, Němečtí uprchlíci před nacismem v „tolerantním“ Československu mezi lety 1933–1938. In: TAUCHEN, Jaromír a Karel SCHELLE, ed. *Státoprávní vztahy českého státu a římskoněmecké říše ve středověku a jejich důsledky pro další vývoj: (sborník z kolokvia pořádaného katedrou dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity a The European Society for History of Law)*. Ostrava: Key Publishing, 2012, s. 99–105; BRINSON, Charmian a Marian MALET (edd.). *Exile in and from Czechoslovakia during the 1930s and 1940s*. (= The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies, Vol. 11), Amsterdam: Rodopi, 2009.

⁵⁴ SEIBT, Ferdinand. *Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, s. 304.

klíčovou záležitostí. Svou roli při výběru hostitelské země hrál i fakt, že v československém demokratickém politickém systému měly určitý význam levicové politické strany, u nichž uprchlíci díky svému podobnému smýšlení hledali pomoc.

Československé úřady se několikrát pokusily zprůhlednit evidenci uprchlíků a dodat jí konkrétní řád. První nařízení československých bezpečnostních orgánů přišlo bezprostředně po požáru Říšského sněmu na konci února 1933. Zmiňováni byli především komunističtí uprchlíci a východní Židé, jejichž pobyt v ČSR nebyl žádoucí.⁵⁵ Tato snaha o evidenci se však velkou měrou míjela účinkem, protože všichni uprchlíci většinou utíkali do Československa za dramatických okolností, neměli s sebou platné cestovní doklady ani průkazy totožnosti a jejich úřední soupis tak nebyl možný.⁵⁶

Souhrnné nařízení ministerstva vnitra týkající se přistěhovalců vyšlo 13. června 1933.⁵⁷ Pokud měli němečtí občané v době přechodu hranic u sebe platný cestovní pas, mohli se díky bezvízovému styku v Československu volně zdržovat. V případě, že uprchlíci přišli bez cestovních dokladů, museli požádat o povolení pobytu bez cestovního pasu a mohli získat jen československý prozatímní cestovní pas. Jeho držitelé však měli být nuceni k co nejrychlejšímu odjezdu do vlasti či do jiné tranzitní země. V těchto případech ministerstvo vnitra mírnilo tresty za překročení hranic mimo určené hraniční přechody. K oficiálnímu vyhoštění mělo docházet pouze výjimečně. Později bylo toto nařízení upraveno podle mezinárodního práva, které propagovalo princip nevypovídání politických uprchlíků do jejich domovských zemí.⁵⁸

Z právního hlediska byl pobyt uprchlíků na území státu do určité míry problematický. Z důvodu vnitřní politické roztříštěnosti a částečně i kvůli obavám z hlubšího narušení československo-německých vztahů nebyla československá vláda

⁵⁵ FRANKL, Michal. *Azyl nebo dočasné útočiště? Proměny československé uprchlické politiky, 1933–1938*, s. 57.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 33.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Německé velvyslanectví v Praze v jedné ze svých oficiálních zpráv uvádělo počty uprchlíků mezi lety 1935–1936, kteří z nejrůznějších důvodů – např. podezření ze členství v mezinárodních organizacích, podezření z politické činnosti, neplatnost pasu atp. – měli být vykázáni z Československa zpět do Německa. Většině ze zadržených bylo nakonec prodlouženo povolení k pobytu či jim byl přiznán důvod k emigraci. RÖDER, W. *Drehscheibe – Kampfposten – Fluchstation. Deutsche Emigranten in der Tschechoslowakei*. In: BECHER, Peter a Peter. HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992, s. 17–18.

ochotna do svého právního systému začlenit odpovídající úpravy, které by vymezovaly život německých uprchlíků na území československé republiky. Z právního hlediska byli uprchlíci pouhými cizinci, kteří pobývali na území státu.⁵⁹ Československé vnitrostátní právo v meziválečném období nepoužívalo termín uprchlík, azylant nebo azyl.⁶⁰ Ani zákon o pobytu cizinců z roku 1935 neobsahoval právní definici uprchlíka.⁶¹ Na německé utečence se tedy vztahovaly v podstatě pouze normy upravující postavení cizinců na území ČSR a v omezené míře mezinárodní právo.⁶² Československé úřady často volily velmi individuální přístup k jednotlivým žádostem povolení pobytu a v přehlcených pohraničních městech se uprchlíkům dostávalo pouze omezené pomoci. Jak uvedl německý historik s českými kořeny Ferdinand Seibt, „vůči uprchlíkům ze sousedního Německa šlo o dary, nikoli o oběti. Vstřícnost vůči mnohým neznámým neměla vždycky podobu demokratického azylu.“⁶³

Část československé reprezentace se snažila podporovat obraz Československa jako země, která kromě silné historické tradice v poskytování azylu⁶⁴ tajně či na neoficiální úrovni nabízela určité bezpečí pro odpůrce nacismu a velkou měrou tolerovala politické a kulturní aktivity uprchlíků (viz níže). I přes zjevné narušování státního územního práva československá diplomacie zpočátku podporovala bezvízový styk s Německem. Tento pozitivní obraz Československa se stal jedním z pilířů československé exilové propagandy.⁶⁵ Kromě toho Československo jako stát nově vzniklý po rozpadu monarchií byl vstřícný k židovskému obyvatelstvu.⁶⁶

⁵⁹ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*, s. 57.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Zákon o pobytu cizinců stanovoval povinnost žádat o povolení pobytu v případech, kdy cizinec pobýval na území Československa déle než dva měsíce. Zákon též umožňoval pobyt cizinců na československém území teritoriálně vymezit. Srov. ČESKO. Zákon č. 52 ze dne 28. března 1935 o pobytu cizinců. In: *Sbírka zákonů a nařízení*, č. 52/ 1935.

⁶² PETRÁŠ, René. *Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, s. 70n.

⁶³ SEIBT, Ferdinand. *Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha: Academia, 1996. s. 305.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*, s. 6–7.

⁶⁶ SOUKUPOVÁ, Blanka. *Peroutkova Přítomnost, židé a Židé (1924–1938)*, s. 36.

2.1.2. Uprchlická vlna po anšlusu Rakouska

Další důležitý zlom v uprchlické politice představoval tzv. anšlus Rakouska 12. března 1938.⁶⁷ Rakousko bylo připojeno k Německu a tehdejší tisk prezentoval tento akt jako přání samotných Rakušanů a konečné osvobození jejich státu.⁶⁸ Evropské demokratické mocnosti, Francie a Velká Británie, se zmožily pouze na „bezzubý protest“⁶⁹ v Berlíně, a tudíž ani Československo nemohlo přemýšlet o výraznějším zakročení.⁷⁰

Po ovládnutí Rakouska německými vojsky se ihned zaváděla opatření k zeslabení jakékoli opozice vůči nacistům. Během několika málo dní bylo pozavíráno přibližně 70 000 lidí, především sociálních demokratů, komunistů, dalších potenciálních politických protivníků a Židů, na něž se po připojení k Německu začaly ihned vztahovat norimberské zákony. Velká část z nich byla později odeslána do koncentračních táborů.⁷¹

⁶⁷ Podrobněji k této události v souvislosti s Československem srov. (výběr): VEBER, Václav. *Dějiny Rakouska*. Praha: Lidové noviny, 2002. Dějiny států; KLIMEK, Antonín a Eduard KUBŮ. *Československá zahraniční politika 1918–1938: kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1995; KÁRNÍK, Zdeněk. *České země v éře První republiky (1918–1938)*. Praha: Libri, 2002. Dějiny českých zemí; ČELOVSKÝ, Bořivoj. *Mnichovská dohoda 1938*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1999; DEJMEK, Jindřich. *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*. Praha: Karolinum, 2003. KUKLÍK, Jan, Jan NĚMEČEK a Jaroslav ŠEBEK. *Dlouhé stíny Mnichova: Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*. Praha: Auditorium, 2011. 20. století; BAUER, Kurt. *Hitlers zweiter Putsch: Dollfuß, die Nazis und der 25. Juli 1934*. St. Pölten: Residenz, c2014; HACKL, Erich (Hg.). *Im Kältefieber Februargeschichten 1934*. Wien: Picus, 2014; WEINZIERL, Erika. *Der Februar 1934 und die Folgen für Österreich: [Vortrag im Wiener Rathaus am 9. Februar 1994]*. Wien: Picus – Verl, 1995.

K vnímání politického vývoje Rakouska československým tiskem více srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*. Praha: SOFIS, vyd. Pastelka, 2001. s. 84–93.

⁶⁸ Rakousko se stalo tzv. Východní markou a 10. dubna 1938 byl uspořádán plebiscit o připojení zcela pod vedením nacistů. Kladně odpovědělo 99,7 % voličů. Jak uvádí Václav Veber, nesmí se zapomínat na to, že byl plebiscit zmanipulován i kvůli odebrání volebního práva přibližně 200 000 Rakušanům a přibližně 60 000 odpůrců nacismu bylo uvězněno v koncentračním táboře v Dachau. Srov. VEBER, Václav. *Dějiny Rakouska*, s. 530–531.

⁶⁹ DEJMEK, Jindřich. *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*, s. 353.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ FRANKL, Michal. Azyl nebo dočasné útočiště? Proměny československé uprchlické politiky, 1933–1938. s. 60–61. O počty stíhaných a zatčených se dodnes historici prou. Srov. VEBER, Václav. *Dějiny Rakouska*, s. 533.

Mnozí ohrožení obyvatelé se snažili dostat ze země a jejich téměř jedinou možností se stalo Československo známé jako ostrůvek demokracie poskytující azyl uprchlíkům. V ostatních zemích platilo přistěhovalecké povolení pouze pro velmi malý počet běženců v řádu jednotek či desítek. Předpokládá se, že z Rakouska odešlo přibližně 140 000 lidí.⁷²

Československá uprchlická politika nabrala po 12. březnu 1938 zcela odlišný směr. Přestože byla československá politická reprezentace z německé strany uklidněna, že bude beze zbytku dále respektována československá integrita a suverenita, sebevědomí Čechoslováků, nyní uzavřených ze západní a nově i z jižní strany nacistickým Německem, bylo přeci jen otřeseno. K tomu přispěl i fakt, že Československo již nebylo ze strany západních mocností považováno za bezpečnou zemi, v níž se mohou pronásledovaní uprchlíci před nacismem ukrýt, přestože se část tehdejší vlády stále snažila pěstovat dobrou pověst svého státu v souvislosti s pomocí uprchlíkům.⁷³ Tato skutečnost se odrazila ve vztahu k nové vlně uprchlíků proudících z Rakouska. Po anšlusu se až na pár výjimek v československé společnosti neobjevila stejně velká vlna soucitu s novými oběťmi nacismu jako u předchozí vlny uprchlíků.

U československých úřadů vypukla panika. Již 11. března 1938 nechala československá vláda uzavřít hranice pro rakouské občany. Den po samotném anšlusu bylo vydáno nařízení, které upravovalo podmínky přístupu do Československa. Vstup měl být povolen rakouským příslušníkům, kteří byli v Československu trvale usazeni nebo měli v zemi nemovitý majetek. Výjimka byla udělována v případě, že cesta dotyčného žadatele o vstup byla významná z hlediska československých hospodářských zájmů. Nařízení byla sice formulována obecně, jejich hlavním cílem však bylo zabránit příchodu rakouských Židů. Ti tvořili přibližně devadesát procent všech rakouských uprchlíků a snažili se do Československa dostat nelegální cestou, většinou přes Maďarsko.⁷⁴

Pronásledování Židů začalo již v noci z 11. na 12. března 1938 a pokračovalo za podpory či tichého přihlížení většiny Rakušanů v průběhu následujících dní a let. Například rakouská tzv. křišťálová noc uskutečněná z 9. na 10. listopad 1938 je dokonce považována za daleko brutálnější než v Berlíně. Od roku 1941 začaly deportace rakouských Židů do koncentračních táborů na území Polska. Srov. VEBER, Václav. *Dějiny Rakouska*, s. 543.

⁷² Ibidem.

⁷³ ČELOVSKÝ, Bořivoj. *Mnichovská dohoda 1938*, s. 117.

⁷⁴ Ibidem, s. 292n.

Československo se na rozdíl např. od Švýcarska a Velké Británie bránilo myšlence zavedení vízové povinnosti pro občany Rakouska, neboť jejich pasy měly být po anšlusu brzy vyměněny za říšskoněmecké. To by znamenalo, že by se musela zavést vízová povinnost pro Německo, a to z hlediska česko-německých hospodářských vztahů nebylo vhodné. Proto museli držitelé starých rakouských pasů nebo nových německých pasů vydaných na rakouském území zažádat o „doporučení“ československý konzulát ve Vídni. Toto doporučení de facto plnilo roli cestovního víza.⁷⁵ Nežidovští žadatelé získali doporučení mimo jiné i díky velkému množství příbuzných v zahraničí a byli vpuštěni do nové hostitelské země.

Československé úřady k uprchlíkům z Rakouska přistupovaly do značné míry odlišně. V některých městech se vydávaly uprchlíkům alespoň několikátýdenní povolení k pobytu, v jiných městech se nesetkávali s podobným benevolentním přístupem a často byli vykazováni zpět za hranice Československa. Ilegální překročení hranice se zpočátku trestalo peněžitou pokutou či pobyt v vazbě v délce jednoho až dvou dnů.⁷⁶

Situace uprchlíků se po anšlusu Rakouska měnila téměř každý týden. Stejně jako němečtí uprchlíci byli i rakouští považováni za hrozbu pro československé hospodářství. Začaly se rozšiřovat většinou falešné zprávy o propouštění domácích zaměstnanců kvůli přistěhovalcům, o vyvážení československého majetku do zahraničí atp. Uprchlíci, kteří se nedostali do Československa, zůstávali na hranicích v mezistátním prostoru často i několik týdnů, odkázáni na pomoc místních obyvatel. Nebylo možné pro ně zajistit dostatečnou hygienu, stravu a bytové podmínky.⁷⁷

Od poloviny července roku 1938 bylo v Brně vydání povolení k pobytu podmíněno složením kauce ve výši 1000 až 3000 korun za osobu na měsíc. Za dobré chování a za

⁷⁵ Ibidem, s. 294.

⁷⁶ FRANKL, Michal. Azyl nebo dočasné útočiště? Proměny československé uprchlické politiky, 1933–1938, s. 60–61.

⁷⁷ Srov. texty Mileny Jesenské pro *Přítomnost*: JESENSKÁ, Milena a Václav BURIAN. *Nad naše síly: Češi, Židé a Němci 1937–1939*. Olomouc: Votobia, 1997.

Bezprostředně po anšlusu se začaly množit případy nelegálního překračování hranic – často na násilný popud ze strany nacistů. Jeden z nejhrůznějších příkladů bylo čtyřměsíční živoření uprchlíků na lodi na Dunaji v mezinárodních vodách, tedy v zemi nikoho. Tyto nelidské podmínky se však většinou netýkaly intelektuálů, obchodníků či sociálně-demokratických politiků. FRANKL, Michal. Azyl nebo dočasné útočiště? Proměny československé uprchlické politiky, 1933–1938, s. 60–61.

brzké vycestování uprchlíka se měl zaručit jako garant československý občan.⁷⁸ V praxi tyto požadavky samozřejmě selhávaly. Uprchlíci většinou neměli požadovaný finanční obnos, záleželo tedy jen na blahovůli úředníka, zda se přesto slitoval. Stávalo se však, že byli rakouští uprchlíci opět vyhoštěni z Československa. Naopak mnohým lidem, kteří se nezištně angažovali v pomoci, se jejich činnost vymstila a pokud se jim též nepovedlo uprchnout do exilu, často se stali oběťmi nacistického režimu.

Mezi 6. a 13. červencem roku 1938 se uskutečnila z iniciativy amerického prezidenta Franklina D. Roosevelta konference ve francouzském Évianu-les-Bains, během níž byla řešena uprchlická otázka. Vznikl Mezinárodní výbor pro uprchlíky (Intergovernmental Committee on Refugees – IGCR), který měl stanovit jednotlivé kategorie podporu požívajících uprchlíků.⁷⁹ Zástupci z více než třiceti států včetně Československa a přibližně podobného počtu zástupců dobrovolnických organizací⁸⁰ debatovali především o židovských uprchlících a vztahu nacistů vůči nim. Klíčovým bodem se stala otázka, které státy budou utečence přijímat. Většina vyjádřila zármutek nad jejich osudem a následně i důvody, proč jim nemohou poskytnout azyl. Nedospělo se k žádné významnější dohodě, což přispívalo nacistické propagandě, která toho dokázala náležitě využít.⁸¹ Tato událost je považována za určitý zlom s mezinárodním dopadem, co se týče chování, a především chybějící solidarity k židovským uprchlíkům či samotným Židům. Potvrdil se předpoklad nacistů, že se téměř žádný stát výrazně nebude angažovat v jejich záchraně, většinou kvůli obavám z vyvolání války s Německem.⁸²

⁷⁸ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*, s. 324.

⁷⁹ Prvním ředitelem byl zvolen George S. Rublee z USA. VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 659–691, zde s. 661.

⁸⁰ Na konferenci za dobrovolnické organizace vystoupila též Marie Schmolková z Československa jako zástupkyně Národního koordinačního výboru pro uprchlíky z Československa. Více k její osobě srov. kapitola v této práci „Židovské uprchlické organizace“.

⁸¹ FRANKL, Michal. *Druhá republika a židovští uprchlíci*. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*, s. 47.

⁸² Většina států nastavila velmi striktní kvóty, kolik uprchlíků smělo ročně vstoupit na jejich území. USA vydalo souhlas s obnovením imigrace pro uprchlíky z Německa, Rakouska a Československa ročně pouze pro 27 000 osob. Austrálie měla během tří let přijmout 15 000 Židů atp. Jen Dominikánská republika byla solidárnější, chtěla poskytnout azyl 100 000 Židů, k čemuž ve skutečnosti nikdy nedošlo. Srov. ibidem.

2.1.3. Uprchlíctví po podepsání mnichovské dohody

Přiosměřená politická situace v Československu způsobená vztahy s hitlerovským Německem vyvrcholila na konci září roku 1938 podepsáním mnichovské dohody,⁸³ na jejímž základě muselo Československo postoupit své pohraniční území Německu.⁸⁴ Okleštěné Česko-Slovensko⁸⁵ požádalo Velkou Británii o půjčku na celkovou hospodářskou obnovu země.⁸⁶ Rozběhla se velmi složitá politická vyjednávání, jejichž

⁸³ Cílem této práce není kriticky hodnotit tento akt, který změnil další osud Československa, ale věnovat se mu pouze v souvislosti s uprchlickou politikou. Z tohoto důvodu se autorka nebude zabývat podrobněji událostem, které tomu předcházely či následovaly, pokud neovlivnily uprchlíky samotné.

⁸⁴ NĚMEČEK, Jan, ed. *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě = Munich agreement: the way to destruction of democracy in Europe*. Praha: Karolinum, 2004.

⁸⁵ Oficiální název okleštěného státu byl Česko-Slovenská republika, která trvala pouhých 167 dní do vydání Výnosu o zřízení Protektorátu Čechy a Morava 16. března 1938 Adolfem Hitlerem v Praze. Politický systém státu je označován jako druhá republika. Tímto obdobím se hojně zabývá česká i zahraniční historiografie, srov. (výběr): GEBHART, Jan a Jan KUKLÍK. *Druhá republika 1938–1939: svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha: Paseka, 2004; NĚMEČEK, Jan, ed. *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě = Munich agreement: the way to destruction of democracy in Europe*. Praha: Karolinum, 2004; KUKLÍK, Jan, Jan NĚMEČEK a Jaroslav ŠEBEK. *Dlouhé stíny Mnichova: Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*. Praha: Auditorium, 2011. 20. století; KURAL, Václav. *Češi a Němci a mnichovská křížovatka: (stručné čtení)*. Praha: Karolinum, 2002; ČELOVSKÝ, Bořivoj. *Mnichovská dohoda 1938*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1999; RATAJ, Jan. *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky druhé republiky 1938–1939*. Praha: Karolinum, 1997; BRYANT, Chad Carl. *Praha v černém: nacistická vláda a český nacionalismus*. Praha: Argo, 2012. Historické myšlení; NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov: Universum, 1999; SOUKUPOVÁ, Blanka, Češi židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939, in: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007; POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v říjnu 2003 až červnu 2004*. V Praze: Židovské muzeum, c2004; Nejnověji: JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016; ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia).

⁸⁶ Československo oficiálně požádalo o půjčku na návrh ministerstva financí 3. října 1938. Již 1. října však předal Jan Masaryk coby představitel ministerstva zahraničních věcí z rozhodnutí Edvarda Beneše žádost o půjčku 30 milionů liber garantovanou britskou vládou. Tato částka měla

výsledkem byl návrh na poskytnutí 10 milionů liber, z čehož měly být čtyři miliony liber darovány na pomoc uprchlíkům.⁸⁷ Tato událost se v následném vývoji československé emigrace v Británii během války ukázala jako zcela zásadní pro postavení samotných uprchlíků v britské společnosti, k čemuž se text vrátí později.

Při britském vyslanectví v Praze vznikla nová funkce zodpovědného úředníka pro záležitosti uprchlíků, kterým se stal Robert J. Stopford. Jeho povinností bylo zprostředkovávat komunikaci mezi britskou vládou a ČSR v souvislosti s uprchlickou otázkou, informovat o stále se měnící situaci utečenců a vyřizovat náležitosti týkající se jejich emigrace.⁸⁸ Stranou nezůstávala ani Francie, kterou taktéž začal postupně trápit příliv uprchlíků z odstoupených území Československa. Díky tomu se pootevřely dveře na britské ostrovy nejen politickým uprchlíkům, ale především transportům dětí.

Velká Británie i Francie však s pomocí vyčkávaly, neboť se obávaly narůstajícího vlivu Německa a nebylo jisté, zda se bývalé Československo nestane dalším německým satelitem. V tom případě by se poskytnuté finance dostaly do rukou nacistů, což bylo

být věnována nejen na obnovu země ale i na výdaje, které s sebou přinášeli uprchlíci. Jan Masaryk odhadoval, že by se mohlo jednat až o milion uprchlíků. Srov. ⁸⁶ KUKLÍK, Jan. *Do poslední penze: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*. Praha: Karolinum, 2007; KUKLÍK, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu, 1938–1945: právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998. s. 14. Též srov. KUKLÍK, Jan a ČECHUROVÁ, Jana. Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace. Část 1. Geneze a finanční zabezpečení. In: *Soudobé dějiny*. 2007, roč. 14, č. 1, s. 9–43, zde s. 11, 12.

⁸⁷ Podrobně se celému průběhu od požádání po schválení půjčky a celé finanční situaci věnuje studie Jana Kuklíka a Jany Čechurové: srov. KUKLÍK, Jan a Jana ČECHUROVÁ, Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace, s. 9–43; Dále (výběr): KŘEN, Jan. *Do emigrace: Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939*. Praha: Naše vojsko 1963; TÝŽ: *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*. Praha: Naše vojsko, 1969. VELECKÁ, Hana. Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939. In: *Soudobé dějiny*. 2001, roč. 8, č. 4, s. 659–691. SMETANA, Vít. Nevyřízené účty: Problém československých aktiv v britských bankách a snahy britské administrativy o jeho řešení po 15. březnu 1939. In: *Český časopis historický*, 2004, roč. 102, č. 3, s. 521–551. Tehdejší situaci v Československu zaznamenal britský finanční odborník vyslaný do Prahy Robert Jemmett Stopford: srov. CHALUPA, Aleš. „Pražský rok Roberta J. Stopforda: Vzpomínky na léta 1938–39“. In: *Sborník Národního muzea, řada A – Historie*, sv. 42, č. 2 (1988), s. 73n. Konkrétní dokumenty lze najít v edici „Dokumenty československé zahraniční politiky“: srov. DEJMEK, Jindřich (ed.): *Dokumenty československé zahraniční politiky v roce 1938*, sv. 2, Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2001, např. dok. č. 800. Praměny k tomuto tématu se nachází především v The National Archives v Londýně ve fondech Foreign Office a Home Office.

⁸⁸ VELECKÁ, Hana. Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939, s. 662.

z pochopitelných důvodů nemyslitelné.⁸⁹ 23. listopadu 1938 vznikl zákon o finanční pomoci Československu ve formě oficiálního tištěného návrhu (Czechoslovakia-Financial Assistance Act). Britská reprezentace byla však sama rozpolcená, zda finanční podporu poskytnou či ne. Odpůrci upozorňovali na ekonomické problémy Británie a na vznikající organizace charitativního rázu, které uprchlíkům z Československa pomáhaly. Jednalo se například o Fond primátora města Londýna na podporu českých uprchlíků (Lord Mayor's Fund for Czech Refugees), který vznikl z iniciativy Harryho Twyforda na počátku října roku 1938 a do začátku následujícího roku shromáždil 357 000 liber.⁹⁰ Ten spolupracoval s další významnou organizací zřízenou těsně po Mnichovu – s Britským výborem pro uprchlíky z Česko-Slovenska (The British Committee for Refugees from Czecho-Slovakia),⁹¹ který se staral o získávání finančních prostředků pro uprchlíky a především určoval zásady jejich rozdělování. Česko-slovenská reprezentace musela stále Britům dokazovat, že poskytnutá finanční pomoc bude sloužit nejen na podporu emigrantů, ale i československé nezávislosti na Německu. Kromě toho se vláda musela zaručit, že nedojde k rasové diskriminaci židovského obyvatelstva.⁹²

Předmětem dalekosáhlých dohadů byla charakteristika těch uprchlíků, kteří měli obdržet darované finance. V oficiálním zákoně s konečným názvem Czecho-Slovakia, Financial Assistance Bill, který byl schválen 28. února 1939, byly v příloze určeny tři kategorie uprchlíků.⁹³ První skupinu tvořili uprchlíci, „kteří před 21. květnem 1938 žili

⁸⁹ KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*. Praha: Karolinum, 2007.; KUKLÍK, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu, 1938–1945: právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998. s. 24

⁹⁰ KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*. KUKLÍK, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu, 1938–1945: právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. s. 17.

⁹¹ KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 33.

⁹² Skutečná situace v Česko-Slovensku byla odlišná, zprávy o pronásledování Židů občas pronikly do zahraničí. Týkalo se to především Slovenska, které získalo 6. října 1938 autonomii. Srov. ČERMÁKOVÁ, Radka. Druhá republika – okleštěný stát v mizející Evropě. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 9–20, zde s. 16–17.

⁹³ Vymezení osob, kterým byla finanční pomoc určena, bylo velmi problematické a několikrát se změnilo. V oficiální verzi se např. nemluví o Židech, kteří uprchli z odstoupených území kvůli strachu ze zneužití situace ze strany Česko-Slovenska, které by se takto mohlo cíleně zbavit všech

na území, které Československo nuceně odstoupilo v Mnichově, ocitli se na československém území a nemohli optovat pro československé občanství.⁹⁴ Druhá kategorie zahrnovala uprchlíky „německé či rakouské národnosti, kteří uprchli do Československa před dnem 30. září 1938 a nacházeli se na pomnichovském československém území.“⁹⁵ Třetí skupina byla definována velmi diplomaticky a otevřeně: jednalo se o „jakékoli další skupiny uprchlíků, na nichž se v budoucnu smluvní strany dohodnou.“⁹⁶ Přes mnohá úskalí byla nakonec britská finanční pomoc opravdu poskytnuta na začátku března roku 1939. S ohledem na další politický vývoj to byl velmi pozdní termín.

Na československé straně probíhala praktická příprava řešení uprchlické otázky hned po Mnichovu. Na zmenšené území druhé republiky⁹⁷ začali přicházet nejen demokraticky smýšlející Němci, Židé (další vlnu židovských uprchlíků vyvolal německým státem organizovaný pogrom známý pod názvem křišťálová noc z 10. listopadu 1938), ale i Češi, všichni ze zabraného pohraničí.⁹⁸ Otevřené dveře našli pouze „poslušní odborníci, umělci a ti, kteří přijali politický diktát.“⁹⁹ Rozhodnutím československé vlády z 11. listopadu 1938 byl zřízen Ústav pro péči o uprchlíky, který působil zpočátku při ministerstvu sociální péče, později při ministerstvu vnitra. Ústav obsahoval čtyři odbory – sociálně zdravotní, usidlovací – tj. hospodářský, vystěhovalecký a finanční. V rámci jeho činnosti se muselo zabezpečit velké množství lidí – jejich strava, ošacení, prozatímní ubytování – a posléze zajistit i jejich další existenci – najít pro ně

židovských obyvatel. Samotná „definice“ uprchlíků nesměla být součástí hlavního textu dokumentu, ale pouze jeho přílohou. Srov. KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkových a finančních otázkách 1938–1982*, s. 38.

⁹⁴ Ibidem, s. 46.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Celkově přišla z pohledu statistiky ČSR o 29, 26 % území a přibližně o 33, 12 % obyvatel. Srov. ČERMÁKOVÁ, Radka. *Druhá republika – okleštěný stát v mizející Evropě*, s. 12.

⁹⁸ Velmi obsáhle se věnuje problematice odchodů z pohraničí českých zemí monografie Jana Bandy. Srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*. Praha: Karolinum, 2013.

⁹⁹ SOUKUPOVÁ, Blanka. „Svár demokracie a totality.“ *České myšlení za tzv. druhé republiky (Historickoantropologické úvahy o národní identitě v čase společenské krize)*, in: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. *Judaica (Academia)*. s. 13–51, zde 30. Dále autorka ve studii dokazuje, že skupiny, které byly v české společnosti vnímány na základě dějinné zkušenosti, jiné mentality či pod působením národních emocí jako cizí (např. Židům), nebyl jim udělován azyl a pomoc se omezila na minimum. Srov. ibidem.

zaměstnání, obstarat trvalé bydliště, poskytnout zdravotní péči, pomoci při převozu jejich majetku, najít odtržené členy rodiny, umožnit další vystěhování atd.¹⁰⁰

Status uprchlíka získala osoba, která nebyla československým občanem, ale cítila se ohrožena hospodářským nebo politickým útlakem ve svém domovském státě. Podle odhadů se měl dar na podporu exilu týkat 30 tisíc Čechů, 15 tisíc Židů, 13 tisíc Němců z odstoupených území a 6 tisíc říšských a rakouských Němců.¹⁰¹ Po předložení platných dokumentů – cestovního pasu a případně víza – se mohl jednotlivec ucházet v Ústavu pro péči o uprchlíky o dokumenty, které mu umožnily získat dvě stě liber v zemi, do níž odešel, a to vše podle ustanovení příloh k finanční dohodě. Finanční obnos byl vždy k dispozici v týdenních intervalech.¹⁰² Tato velkorysá nabídka však netrvala dlouho. S ohledem na události z 15. března 1939, kdy zbytek československého území obsadily německé vojenské jednotky a byl vyhlášen Protektorát Čechy a Morava, pozastavila Velká Británie čerpání půjčky a již ji v plné šíři neobnovila. Ve skutečnosti bylo

¹⁰⁰ KUKLÍK, Jan, Jan NĚMEČEK a Jaroslav ŠEBEK. *Dlouhé stíny Mnichova: Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo.*, s. 130n; BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 169; HEUMOS, Peter. *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945: Politisch-soziale Struktur, Organisation und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus : Darstellung und Dokumentation.* München: Oldenbourg Verlag, 1989. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 63, s. 28–53.

¹⁰¹ Podle údajů britské vlády odešlo k počátku února roku 1939 z Česko-Slovenska více než 5500 osob, z toho přibližně 1500 židovského původu. KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 54; srov. též HEUMOS, Peter. *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945: Politisch-soziale Struktur, Organisation und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus : Darstellung und Dokumentation*, s. 53.

Přesným počtům migrantů z jednotlivých uprchlických vln a jejich sociálnímu původu se obšírně věnuje Jan Benda v citované monografii. Porovnává jednotlivé dobové prameny a informace získané z literatury týkající se tohoto tématu. Srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 58–62, 128–140n.

Nejnověji se porovnání počtů emigrantů věnoval ve své studii Detlef Brandes, který upozornil na to, že v oficiálních dokumentech nejsou logicky zaznamenány odchody do zahraničí „na vlastní pěst“. Srov. BRANDES, Detlef. Dva nesourodé světy. Němci za druhé, česko-slovenské republiky 1938–1939. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNARČÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe.* Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 29–64.

¹⁰² Konkrétní průběh finančních transakcí popsala ve své studii Hana Velecká. Srov. VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 664–665.

odčerpáno pouze 750 tisíc liber z daru pro uprchlíky.¹⁰³ Přesto dále existovala snaha najít finance na podporu uprchlíků.

2.1.4. „Oběti 15. března 1939“

Po sobě jdoucí události – anšlus Rakouska, mnichovská dohoda a vyhlášení protektorátu daly spolehlivý impulz nejen rakouským ale i německým uprchlíkům, aby se pokusili Československo co nejrychleji opustit. Jejich situace se čím dál tím více zhoršovala a možnosti na vycestování ubývaly. Hlavní cesta z protektorátu vedla přes Polsko a Skandinávii dále do demokratických zemí v západní Evropě. Stále častěji začali odcházet i občané, kteří měli československou státní příslušnost, mezi nimi mnozí umělci.¹⁰⁴ Původně netoužila většina z nich skončit své putování ve Velké Británii či Francii.¹⁰⁵ Oba státy pro ně představovaly, stejně jako předtím Československo, pouze tranzitní země. Vysněný cíl ztělesňovaly Spojené státy americké. Z různých důvodů se mnohým této mety nepodařilo dosáhnout a často zůstali na britských ostrovech či ve Francii po celou dobu války.¹⁰⁶

¹⁰³ Do 15. března 1939 stačilo Česko-Slovensko využít jen část dohodnutého daru a jen menší část půjčky: odčerpáno bylo 3 250 000 liber (cca 750 000 liber z daru pro uprchlíky a 2,5 milionu liber z půjčky). Srov. KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 57, 59.

¹⁰⁴ Archiv der Akademie Der Künste Berlin (dále AdK), *Kurt-Lade-Archiv*, Nr. 16, Erinnerungen an Prager Exil.

¹⁰⁵ K exilu ve Francii srov. HEUMOS, Peter. Die tschechoslowakische Emigration in Frankreich 1938 bis 1945: Asylbedingungen, Zusammensetzung und innere Konflikte. In: *Frankreich und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert : Beiträge zum französischen Einfluss in Ostmitteleuropa : Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee / München* : R.Oldenbourg Verlag, 1990, s. 255–288; BRANDES, Detlef. Schwieriger Neubeginn: Der tschechoslowakische Nationalausschuß in Frankreich. Detlef Brandes. In: *Frankreich und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert : Beiträge zum französischen Einfluss in Ostmitteleuropa : Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee / München* : R.Oldenbourg Verlag, 1990 s. 231–253.

Exilu českých výtvarných umělců ve Francii se věnuje historička umění Anna Pravdová. Srov. PRAVDOVÁ, Anna. *Zastihla je noc: čeští výtvarní umělci ve Francii 1938–1945*. Praha: Opus ve spolupráci s Národní galerií, 2009.

¹⁰⁶ Německý expresionistický malíř Ludwig Meidner ve svém deníku z roku 1941 poznamenal: „*Wir alle hier haben nur einen Wunsch: nach Amerika zu kommen, so bald als möglich.*“ HODIN, Joseph Paul. *Ludwig Meidner: seine Kunst, seine Persönlichkeit, seine Zeit*. Darmstadt: J. von Liebig, 1973. s. 68–69. Skutečně vycestovat se podařilo jen některým. Mezi ně patřil například Piet Mondrian a László Moholy-Nagy, kteří po dvou letech emigrovali z Velké Británie do Spojených států. Mnozí umělci ve své umělecké kariéře pokračovali v USA až po roce 1945.

Po 15. březnu 1939, kdy došlo ke zmrazení veškerých finančních transakcí mezi Česko-Slovenskem a Velkou Británií, se začaly britské úřady zabývat otázkou, jak naložit se schváleným britským finančním darem pro uprchlíky z Česko-Slovenska a nově z Protektorátu Čechy a Morava, odkud začali přicházet lidé neoficiálně, nelegálně. Některé organizace, které se o ně staraly na území Británie, žádaly poskytnutí těchto peněz na pomoc uprchlíkům pohybujícím se po Polsku a Skandinávii či přímo na britských ostrovech.¹⁰⁷ Pravomoc týkající se uprchlické otázky byla proto přesunuta z britského ministerstva financí a zahraničních věcí na ministerstvo vnitra, které se jí začalo velmi podrobně zabývat od poloviny dubna 1939.¹⁰⁸

Z nově nabitých zkušeností brzy vyplynulo, že původně stanovené kategorie uprchlíků, kterým měl být určen dar na jejich podporu, se musel rozšířit o tzv. „oběti 15. března 1939“. Do nové cílové skupiny byli zařazeni Češi z protektorátu, především politicky perzekuované osoby a antifašisté. Méně žádoucími pak byli komunisté. Z pohledu Britů se jako poměrně obtížné jevílo rozšíření skupiny o Židy kvůli obavám ze zneužití možnosti oficiálně je vystěhovat z území protektorátu na britské ostrovy. Stejně tak mělo být zamezeno ekonomické migraci. Přijímáním a podporou uprchlíků riskovalo Spojené království zhoršení vztahů s Německem, neboť porušovalo jeho požadavek zamezit a nepodporovat ilegální emigraci, přesto se dál rozvíjela snaha v tom pokračovat.¹⁰⁹

Krátce po 15. březnu pokračovalo pozvolné uvolňování finančních prostředků pro některé skupiny, pro něž byla pomoc nejakutnější. Mezi ně patřili ti, kteří už získali britská víza či hodlali emigrovat do Kanady a Palestiny. Větší finanční podpora byla věnována vypravení transportů žen a dětí z území protektorátu.¹¹⁰ Zároveň začala německá okupační správa v protektorátu nutit zahraniční humanitární pracovníky, aby spolupracovali pouze s již zmiňovaným Ústavem pro péči o uprchlíky; ten stal v této době

VINZENT, Jutta. *Identity and images: refugee artists from Nazi Germany in Britain, 1933–1945*, s. 33, 34.

¹⁰⁷ KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 69.

¹⁰⁸ Řešením uprchlické otázky se zabýval především tým spolupracovníků stálého státního podtajemníka sira Alexandra Maxwella z ministerstva vnitra. Srov. ibidem, s. 70.

¹⁰⁹ KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 70, 73. Též KUKLÍK, Jan a Jana ČECHUROVÁ, *Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace*, s. 33n.

¹¹⁰ VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 668n.

již německým nástrojem pro plnou kontrolu nad emigrací. Bez povolení gestapa nebylo možné získat povolení k transportům uprchlíků mimo hranice protektorátu.¹¹¹

Oficiální britskou veřejnoprávní organizací, která měla od 21. července 1939 zajišťovat pomoc uprchlíkům, se stal Czech Refugee Trust Fund¹¹² – Svěrenecký fond pro české uprchlíky (dále jen CRTF), jehož předchůdcem byl již zmiňovaný Britský výbor pro uprchlíky z Česko-Slovenska (British Committee for Refugees from Czechoslovakia), který ukončil svou činnost o týden později 27. července 1939.¹¹³ CRTF měl podporovat především německé emigranty, kteří přišli do ČSR ve třicátých letech, německé antifašisty z území odstoupených po Mnichovu a židovské uprchlíky z téhož území. Třetí skupinu tvořili Češi, popřípadě Slováci, kteří odešli do emigrace po 15. březnu 1939 z území „známého jako tzv. Protektorát Čechy a Morava“.¹¹⁴

Od března 1939 do vypuknutí války v září stejného roku přišlo na britské ostrovy za pomoci CRTF přibližně osm tisíc uprchlíků, do prosince se jejich počet zvedl na dvanáct tisíc.¹¹⁵ Finance, které měla organizace k dispozici, měly být poskytovány na dopravu na britské ostrovy, následnou reemigraci z území Velké Británie, na zdravotní péči, potraviny, ošacení, rekvalifikace a výuku angličtiny. Na konci srpna roku 1939 podporoval CRTF 6660 osob.¹¹⁶ Kvůli stále se zhoršujícím podmínkám postupně všichni pracovníci opustili jak protektorát, tak Polsko. Do připravovaného

¹¹¹ Ibidem, s. 681.

¹¹² Czech Refugee Trust Fund pokračoval ve své činnosti i po druhé světové válce. Především od roku 1948 se začal starat o novou vlnu československých uprchlíků před komunistickým režimem. 5. května 1975 byl zrušen a jeho činnost převzaly jiné organizace zřízené Britskou radou pro pomoc uprchlíkům (the British Council for Aid to Refugees). <online 2017-11-25> Dostupné z: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C9158>.

¹¹³ KUKLÍK, Jan a Jana ČECHUROVÁ, Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace, s. 38.

¹¹⁴ Tato forma pojmenování bývalého Česko-Slovenska se začala objevovat v oficiálních britských dokumentech, aby bylo možné vymezit kategorii českých politických uprchlíků bez těch, kteří přicházeli po 14. březnu 1939 z území Slovenska. Srov. KUKLÍK, Jan a Jana ČECHUROVÁ, Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace, s. 37; KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 78.

¹¹⁵ BRINSON, Charmian a Richard DOVE. *A matter of intelligence: MI5 and the surveillance of anti-Nazi refugees, 1933–50*. Manchester: Univ. Press, 2014. s. 142.

¹¹⁶ Z počtu 6660 osob bylo registrováno u CRTF 505 Čechů a Slováků, 1770 sudetských Němců a 3200 československých občanů, u nichž nebylo zaznamenáno, do které národnostní skupiny spadají. Ostatní tvořili Němci a Rakušané. Srov. VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 690.

procesu zasáhl počátek války, po němž se postavení uprchlíků a celá činnost svěřeneckého fondu opět změnila.

Jmenované britské humanitární organizace odešly z protektorátu a jejich práce na jeho území byla ukončena. Veškerá pomocná aktivita se začala odehrávat přímo v Londýně, kde CRTF díky zvláštnímu zákonu Czecho-Slovakia (Financial Claims and Refugees) Act 1940 (Zákon o finančních nárocích a uprchlících z Česko-Slovenska) z 31. ledna 1940 mohl využít ke své činnosti zbývající finance z prostředků britského finančního daru, tedy přibližně 3 145 000 liber.¹¹⁷

2.2. Postavení uprchlíků v Československu

Z pohledu česko-německé historiografie lze vysledovat trojí hodnocení situace německých uprchlíků v Československu. První názor prezentovala odborná literatura zastoupená především sborníkem *Drehscheibe Prag*.¹¹⁸ Autoři jednotlivých studií hodnotili na základě komparativního výzkumu uprchlíků v různých zemích československý přístup jako tolerantní. Druhý proud reprezentoval Ferdinand Seibt¹¹⁹ se svým, již zmiňovaným, názorem, že Čechoslováci sice německým uprchlíkům pomáhali, ovšem jen do té míry, aby se pomoc nestala obětí, ale pouze darem. Stejně tak upozornil na to, že uprchlíci nedostali politický azyl, ale byli v Československu na základě určitého zvykového práva, které sahalo do středověku.¹²⁰ Třetí náhled na daný problém představila dvojice autorů Kateřina Čapková a Michal Frankl již v samotném názvu monografie – nejisté útočiště.¹²¹ Jak vyplývá z následujících kapitol, československý přístup ke zkoumaným umělcům byl všeobecně plný respektu a podpory.

¹¹⁷ KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkových a finančních otázkách 1938–1982*, s. 79. Dalšímu fungování této organizace se bude věnovat kapitola Britské pomocné organizace.

¹¹⁸ BECHER, Peter a Peter. HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992.

¹¹⁹ SEIBT, Ferdinand. *Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Vyd.1. Praha: Academia, 1996.

¹²⁰ Ibidem, s. 304–305.

¹²¹ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Praha: Paseka, 2008.

2.2.1. Protihitlerovská emigrace v době první republiky

V období první republiky byla tolerována protinacistická emigrace a podporována její aktivita jak na poli politickém, tak kulturním. Československo bylo prezentováno jako „ostrov klidu a míru v srdci Evropy,“¹²² stát, který se způsobem svého vzniku i následným vývojem cele přihlásil k demokratickým hodnotám. Státní hrdost, tedy ztotožnění se s ideou československého státu byla všudypřítomná¹²³ a v případě válečných československých emigrantů v Británii tvořila podstatnou část jejich identity. Přesto měl tento liberálně demokratický stát s nově vybudovanou pevnou pozicí v evropské tradici vedle sebe zemi, jejíž vývoj vždy české území ovlivňoval – Německo a jeho nedemokratické směřování.¹²⁴

Československý tisk sledoval velmi pozorně vývoj v sousedním Německu. Jako příklad lze uvést Peroutkovu Přítomnost, v níž se poměrně pravidelně objevovaly články k německé politické, hospodářské i kulturní situaci. Jak uvedla Blanka Soukupová, od roku 1927 byl pěstován k Německu určitý „obdiv nad zázrakem znovuzrození.“¹²⁵ Německo se stalo příkladem houževnatého státu, který se stal rovnoprávnou evropskou zemí, ovšem nebylo pochyby o německém nacionálním směřování a snaze o určité prvenství. Již o dva roky později se mírový obraz Německa začal postupně hroutit.¹²⁶ V Přítomnosti se během několika let byly otištěny články pojednávající o vnitropolitické situaci v Německu, rozebírající důvody úspěchu NSDAP a popisující jejich hlavního protivníka, komunistickou stranu.¹²⁷ V souvislosti s traumatem německého národa kvůli placení reparací se objevila i varování před určitou nemožností dalšího demokratického

¹²² SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*, s. 43.

¹²³ Ibidem, s. 43–45.

¹²⁴ K obrazu Německa prezentovanému v československém tisku v jednotlivých rocích třicátých let více srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Rakousko—Uhersko, Rakousko, Němci a Německo v Peroutkově Přítomnosti I. (do příchodu nacistů k moci v Německu roku 1933)*. *Lidé města*. 1999, č. 1, s. 67–103; SOUKUPOVÁ, Blanka. *Peroutkova Přítomnost, židé a Židé (1924–1938)*. *Lidé města*. 2000, č. 4, s. 36–79.

¹²⁵ SOUKUPOVÁ, Blanka. *Rakousko—Uhersko, Rakousko, Němci a Německo v Peroutkově Přítomnosti I. (do příchodu nacistů k moci v Německu roku 1933)*. *Lidé města*. 1999, č. 1, s. 67–103, zde s. 93.

¹²⁶ Ibidem, s. 94.

¹²⁷ Zmiňovaným tématům se věnoval především Rudolf Procházka (v Přítomnosti uváděný pod zkratkou R. P.), Ferdinand Peroutka či Franta Kocourek, srov. Ibidem s. 95, pozn. 123–125.

vývoje v Německu.¹²⁸ Od roku 1931 se už na stránkách *Přítomnosti* nepíše nic o obdivu k Německu, naopak se mnoha vydáními táhne určitá snaha po řádném sledování vývoje v sousedním státě, který ovlivňoval mnohé sféry života v Československu.¹²⁹

Od nástupu Adolfa Hitlera do funkce se stále častěji začala objevovat otázka, zda je možné, aby na evropském území v tak krátké době opět vypukl válečný konflikt, vyvolaný Německem. Otázky vyvolávala i míra vlivu Německa na Československo a německá snaha realizovat své ambice na československém území. Odpovědi byly striktně korektní vztahy mezi oběma zeměmi, pečlivě střežené především, a později pouze, ze strany ČSR.¹³⁰

Přes tuto vynucovanou korektnost došlo ve vzájemných vztazích k několika narušením. Mezi nejzásadnější patří protinacistická emigrace, o kterou se záhy začal v Československu vést spor. Němečtí uprchlíci představovali sice určité problémy pro různé sféry života, ale především čeští demokraté se převážně přikláněli k nutnosti poskytnutí pomoci.¹³¹ Československý tisk se začal o situaci uprchlíků zajímat a přinášel čtenářům informace o konkrétních lidských osudech či o uprchlických organizacích. Tyto zprávy byly velmi důležité pro tvorbu vztahu společnosti k běžencům. Důležitou roli sehrál již zmiňovaný Ferdinand Peroutka, který kvůli korektním vztahům s Německem v *Přítomnosti* otiskoval důkladně zredigované články německých uprchlíků.¹³² Peroutka psal o této problematice i vlastní texty, stejně tak i např. levicový novinář Franta Kocourek, známý svými reportážemi z Německa, později umučený v koncentračním táboře Osvětim-Březinka,¹³³ filmový kritik a historik Jára Brož, jenž poskytl velmi ucelený přehled vydavatelské činnosti říšskoněmeckých emigrantů

¹²⁸ Např. srov. PROCHÁZKA, Rudolf. Přicházející fašismus v Německu? In: *Přítomnost*. 1929, roč. 6, č. 12 z 28. 3., s. 179, <online 2017-06-25>

Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1929/1929_28_03.pdf

¹²⁹ SOUKUPOVÁ, Blanka. Rakousko-Uhersko, Rakousko, Němci a Německo v Peroutkově *Přítomnosti* I. (do příchodu nacistů k moci v Německu roku 1933), s. 96.

¹³⁰ SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*, s. 56–57.

¹³¹ SEIBT, Ferdinand. *Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, s. 305.

¹³² SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*, s. 27, pozn. 33.

¹³³ Srov. ibidem, s. 17, pozn. 7.

v roce 1933,¹³⁴ či Milena Jesenská, která komentovala měnící se situaci uprchlíků několik let.¹³⁵

Objevovaly se i informace s negativním podtextem či upozorněním na možné problémy, které mohlo další přebývání uprchlíků na československém území způsobovat. Takovéto zprávy se týkaly činnosti a propojení německých a československých komunistů či možného nebezpečí integrace říšskoněmeckých nacistických špehů do společnosti protinacistických emigrantů, kteří mohli škodit jak uprchlíkům samotným, tak i Československu, a to ziskem důležitých informací o politickém, hospodářském a kulturním dění v zemi.¹³⁶

V rámci dodržování korektních vztahů mezi ČSR a Německem je nutné zmínit jednu kulturní událost, která daný stav částečně narušila a vyvolala reakce v zahraničí. Jednalo se o výstavu karikatur a humoru v SVU Mánes v dubnu 1934,¹³⁷ která vzbudila vášnivou odezvu jak na straně československé, tak především německé a rakouské, která se snažila bagatelizovat význam Mánesa.¹³⁸ (Výstavě se bude text věnovat v další kapitole).

Nejistota, která začala panovat především s (nevědomě) se blížícím koncem první republiky v druhé polovině třicátých let,¹³⁹ ovlivňovala veřejné mínění týkající se pozice

¹³⁴ BROŽ, Jára. Německá emigrace nemlčí. In: *Přítomnost*, 1933, roč. 10, č. 31 z 2. 8., s. 483–485.

¹³⁵ JESENSKÁ, Milena a Václav BURIAN. *Nad naše síly: Češi, Židé a Němci 1937–1939*. Olomouc: Votobia, 1997.

¹³⁶ Tyto zprávy se objevovaly především v Lidových novinách či Přítomnosti, např. šifra ip, Političtí uprchlíci z Německa. In: *Lidové noviny*, 1933, roč. 41, č. 117 z 5. 3., s. 3; NEUHOFF, Theodor. Špionáž a špiclovství v emigraci. In: *Přítomnost*. 1935, roč. 12, č. 39 z 2. 10., s. 615–616. <online: 2017-11-27>

Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1935/1935_2_10.pdf Téma agentů a spolupracovníků tajných služeb bude zmíněno dále i v dalších souvislostech.

¹³⁷ Výbor SVU Mánes: Mezinárodní výstava karikatur a humoru (kat. výst.). 6. dubna – 6. května 1934. Praha 1934, nestr; též srov. VESELÝ, Jirí a kol. *Azyl v Československu 1933–1938*. Praha: Naše vojsko, 1983.

¹³⁸ Významu výstavy se věnovala i zahraniční historiografie, např. srov. HOLZ, Keith. The Exiled Artists from Nazi Germany and their Art. In: ETLING, Richard (ed.). *Art, Culture and Media Under the Third Reich*. Chicago, Ill: University of Chicago Press, 2002 s. 343–368.

¹³⁹ K dějinám první republiky srov. OLIVOVÁ, Věra. *Dějiny první republiky*. 2. vyd. Praha: Společnost Edvarda Beneše, 2012. Knižnice Společnosti Edvarda Beneše; KÁRNÍK, Zdeněk. *České země v éře První republiky (1918–1938)*. 2., opr. vyd. Praha: Libri, 2003. Dějiny českých zemí.

uprchlíků ve společnosti. Československo se sebevědomě řadilo mezi státy Západu, přesto na nich jako malá země bylo programově závislé. Začal převládat pocit osamocení a zranitelnosti, který probudil krátký prožitek identity českoslovenství.¹⁴⁰

2.2.2. Protinacistická emigrace během druhé republiky

Výraznou změnu znamenal vznik tzv. druhé republiky. Zatímco základ první republiky tvořil pocit českého vítězství a kladné vize budoucnosti,¹⁴¹ ve druhé republice, jak uvedl Jan Rataj, byla československá veřejnost „desorientovaná a rozčarovaná“ a „prožívala pocit ohrožení demokracií v mezinárodním i vnitropolitickém měřítku.“¹⁴² V důsledku rozpadajících se prvorepublikových demokratických hodnot a jistot byla politickou reprezentací nabídnuta odlišná varianta, která propagovala politickou jednotu, státní autority a duchovní čistotu budovanou na národním, sociálním a hodnotově tradicionalistickém základě.¹⁴³

Ve společnosti se objevila silná touha po odplatě za poničení českého národního sebevědomí.¹⁴⁴ Bylo nutné zdiskreditovat některé vybrané skupiny, ke kterým patřil tzv. hradní okruh („benešovci“) a jeho přívrženci – liberálně smýšlející demokraté, socialisté, židé a emigranti. S tím souvisel i nový výklad pojetí dějin a s tím i přehodnocení původního myšlenkového odkazu první republiky, spojeného s osobností Tomáše G. Masaryka. Mezi historiky a literáty, kteří se toho úkolu ujali a své statě na toto téma publikovali v několika periodících, patřili např. Zdeněk Kalista, Jaroslav Durych či Rudolf Medek.¹⁴⁵ Důležitou roli v této cílené a promyšlené akci kompromitace konkrétních skupin osob tak hrála média, jejichž úlohou bylo šířit tento „hon na nepřítel“

¹⁴⁰ V rámci nového hledání české národní identity došlo k vyzdvihování svatováclavské tradice, která postupně překryla dříve propagovanou husitskou tradici. Více srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*, s. 54, 55.

¹⁴¹ RATAJ, Jan. *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky druhé republiky 1938–1939*. Praha: Karolinum, 1997. s. 14.

¹⁴² RATAJ, Jan. Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češství. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 21–44, zde s. 25.

¹⁴³ RATAJ, Jan. Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češství. s. 27.

¹⁴⁴ RATAJ, Jan. *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky druhé republiky 1938–1939*, s. 14.

¹⁴⁵ Jednalo se především o *Lumír* a *Národní obnovu*. Více k tomuto tématu srov. ibidem, s. 61–64. Tito autoři se pak ve svých textech vyslovovali proti protinacistické emigraci, uprchlíky označovali jako kolektivního nepřítel, který poškozují vztahy Československa a Německa.

řízený vládou a podporovaný nacistickou propagandou. Česká populární periodika se snažila posilovat odhodlání vybudovat novou republiku,¹⁴⁶ nezávislý tisk, který se nechtěl druhorepublikové propagandy zúčastnit, však byl donucen svou činnost přerušit.¹⁴⁷

Proměnilo se rovněž i vnímání emigrantů. Před Mnichovem byly zprávy o transporthtech z pohraničí pouze informativní, média se zabývala možnostmi ubytování uprchlíků, sbírkovou aktivitou a zaznamenávala solidaritu československých obyvatel, především Pražanů.¹⁴⁸

Změna přišla po přijetí mnichovské dohody.¹⁴⁹ Přestože existoval pokyn vlády k určité cenzuře zpráv v tisku věnujících se uprchlíkům na česko-slovenském území, emigrace z Německa a Rakouska a především židovská emigrace se stala často diskutovaným tématem.¹⁵⁰ Bylo to způsobeno tím, že se náhlý příliv uprchlíků z pohraničí týkal všech a bylo nutné nastalou situaci řešit. Pravicový a krajně pravicový tisk se snažil zaznamenávat a propagandisticky propracovávat jednotlivé události spojené s uprchlíky a postupně je skandalizovat. Například českožidovské hnutí se chovalo velmi pragmaticky, na jednu stranu se snažilo pochopit situaci uprchlíků

¹⁴⁶ Jakým způsobem reagovala na mnichovský diktát populární periodika jako *Ozvěny domova i světa*, *Pražský ilustrovaný zpravodaj*, *Svět v obrazech*, *Dětská neděle* a další popisuje ve své studii Pavel Suk. Upozorňuje na fakt, že se uprchlická tematika objevovala i na stránkách dětských časopisů ve formě apelu na soucit s oběťmi mnichovského diktátu, které ztratily domov. Srov. SUK, Pavel. Druhá republika na stránkách českých populárních týdeníků. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 145–157.

¹⁴⁷ RATAJ, Jan. Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češství. s. 29.

¹⁴⁸ Jednalo se o agrární *Venkov*, *Polední list*, republikánský *Večer*, *Národní politiku*, *Lidové noviny*, *Přítomnost*, *Prager Tagblatt* a další. Solidaritu jednotlivých občanů připomínala ve svých článcích pro *Přítomnost* především Milena Jesenská. Srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 281–286.

¹⁴⁹ K různým možnostem vnímání, výkladů a reakcí na mnichovskou dohodu srov. VEČEŘA, Pavel. Ke studiu druhorepublikového mediálního diskursu: Jak (ne)výt s hitlerovským Německem. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 158–181.

¹⁵⁰ Petr Bednařík ve své studii uvádí konkrétní tiskový pokyn č. 33 z 8. listopadu 1938, ve kterém se klade důraz na kontrolu pravdivosti podávaných informací především z důvodů nezneklidňování společnosti a neohrožení státu v cizině. Srov. BEDNAŘÍK, Petr. Antisemitismus v českém denním tisku v období druhé republiky. In: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia). s. 198–221, zde 202.

a podporovat je, na druhou stranu se i u něho objevila souhlasná myšlenka s nuceným odchodem Němců a tzv. německých Židů jako výraz určitého nacionálního egoismu.¹⁵¹ Uprchlíci přestali být poprvé chápáni jako celistvá skupina, ale začali se rozdělovat podle národnosti. Převažoval názor, že se má pomoci Čechoslovákům, kteří podporovali československou myšlenku (tzn. i demokratickým Němcům), postupně se tento výběr zúžil pouze na české uprchlíky.¹⁵² Stát se měl především postarat o Čechy, kteří byli donuceni opustit pohraničí. Tito tzv. hraničáři, jak byli nazýváni v soudobém tisku, podporovali snahy státu o zachování původního území a bojovali „za českou věc“, a proto bylo podání pomocné ruky považováno za určité poděkování či splacení dluhu za jejich úsilí. Ostatním, tzn. demokratickým Němcům a židům měly poskytnout pomoc západní mocnosti, především Velká Británie a Francie¹⁵³ prostřednictvím již zmiňované půjčky a finančního daru.

Některá periodika změnila své vyjadřování a začala vyzývat uprchlíky, aby se navrátili do svých domovů.¹⁵⁴ Československý pravicově zaměřený tisk (např. *Národní listy*), agrární deníky (*Venkov, Večer*), tisk patřící k listům Národního souručenství (např. *Národní politika*) a militantní katolická periodika (např. *Obnova*) se snažily využívat českého protiněmeckého nacionalistického cítění s výraznými prvky antisemitismu.¹⁵⁵ Například *Národní politika* upozorňovala na možnost dalšího zneprátení Německa, pokud bude stát dál tolerovat německé uprchlíky, o které by se měly postarat západní

¹⁵¹ Srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. Reflexe Mnichova a českožidovské strategie v období tzv. druhé republiky. in: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia). s. 164–197, zde 182–183.

¹⁵² Srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 287–291.

¹⁵³ Velmi umně se pracovalo s tzv. mýtem lidu západní Evropy, který neznal Československo při podepsání mnichovské dohody. Naopak se tento akt vykládal jako zrada pouze ze strany jejich vlád. Blíže srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. „Svár demokracie a totality.“ České myšlení za tzv. druhé republiky (Historickoantropologické úvahy o národní identitě v čase společenské krize), in: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia). s. 13–51, zde 19–20; SOUKUPOVÁ, Blanka. Reflexe Mnichova a českožidovské strategie v období tzv. druhé republiky, s. 170.

¹⁵⁴ Velmi podrobně se celé situaci z pohledu tisku věnuje Jan Benda v citované monografii, srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 289–320.

¹⁵⁵ Srov. BEDNAŘÍK, Petr. Antisemitismus v českém denním tisku v období druhé republiky, s. 198–221.

mocnosti. Za příklad byla dávana též Itálie, která si hájila svou národní svébytnost nepochybně žádných emigrantů.¹⁵⁶

V pravicových novinách vycházely i polemické články, ve kterých bylo zmiňováno přímé hospodářské ohrožení republiky, neboť uprchlíci „ujídají chleba našim živnostníkům“.¹⁵⁷ Tyto zprávy se v médiích rozšiřovaly zcela vědomě a reagovaly na tehdejší společenské klima.¹⁵⁸ Občané druhé republiky začali po zmrzačení republiky, které mělo i hospodářské dopady, žít ve stále větších obavách, jak ekonomického, tak sociálního rázu. Po přílivu uprchlíků se navíc zostřila konkurence na trhu práce, která vedla k omezení a nařízením ministerstva vnitra k zákazu jejich zaměstnávání. Výjimku mohlo ve zcela ojedinělých případech udělit pouze ministerstvo obchodu. Objevovaly se však přesto případy, kdy se němečtí podnikatelé nelegálně stávali v československých firmách tichými společníky. Z tohoto ovzduší čerpala vlna agresivního xenofobního nacionalismu, která se stala běžnou součástí česko-slovenské každodennosti.¹⁵⁹

Tisk navíc často užíval stereotypy, které se objevily již po první světové válce; jednalo se především o zobrazení Židů a židovských emigrantů. Ti byli líčeni jako „parazitující, kšeftující a podvádějící individua“, která nedokáží oplakávat hodnoty masarykovského Československa kvůli své věčné nezakořeněnosti.¹⁶⁰ Odlišný postoj zastávali novináři *Přítomnosti*, kteří se snažili vyvrátit tezi o ohrožujícím hospodářském zatížení státu a uprchlickou otázku považovali za politický problém.¹⁶¹ Přesto si i oni uvědomovali, že poskytování azylu znamenalo určitou zátěž. Milena Jesenská psala o záchraném prámu, „který, odvážeje z potápějící se lodi cestovatele do bezpečí, naložil

¹⁵⁶ V *Národní politice* vyšel 2. října 1938 článek s názvem „Chceme mít nyní stát čistý a svůj! Nutná opatření proti německé migraci. Již nyní je třeba rázné akce.“ Srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 291.

¹⁵⁷ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*, s. 45.

¹⁵⁸ Srov. BEDNAŘÍK, Petr. Antisemitismus v českém denním tisku v období druhé republiky, s. 198–221, zde 205.

¹⁵⁹ RATAJ, Jan. *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky druhé republiky 1938–1939*, s. 14.

¹⁶⁰ SOUKUPOVÁ, Blanka. „Svár demokracie a totality.“ České myšlení za tzv. druhé republiky (Historickoantropologické úvahy o národní identitě v čase společenské krize), in: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*, s. 13–51, zde 32–33.

¹⁶¹ *Přítomnost*. 1938, roč. 15, č. 40 z 5. 10. 1938, Co bude s německými uprchlíky? s. 640.

si více lidí, než může přeplavit.“¹⁶² Uvědomovala si, že se problém nevyřeší pouze sbírkami, naopak cítila, že břemeno, které bylo československému státu vnuceno, je „nad naše síly“, a žádala tudíž konkrétní kroky, které by měl stát a západní mocnosti podniknout.¹⁶³

Situace emigrantů v Česko-Slovensku se tak postupně zhoršovala. Jelikož nemohli být zaměstnání legálně, snažili se zapojit do výdělečné činnosti ilegálně. Ne všem se však podařilo uspět. Jak vyplývá z jejich vzpomínek, stálý nedostatek financí je nutil vysedávat v levných kavárnách a jídelnách, v nichž se alespoň topilo a bylo možné navazovat kontakty s ostatními uprchlíky a jednatelem pomocných organizací, o kterých se autorka textu zmíní později. Uprchlíci, kteří se do Prahy dostali mezi prvními, měli o něco lehčí situaci. Tehdy se ještě nepočítalo s větším nárůstem počtu utečenců během dalších týdnů a měsíců a Čechoslováci je přijímali přívětivě, především pokud se jednalo o spisovatele a novináře. Ti se mohli uplatnit v tisku, nacházeli práci v německých nakladatelstvích atp.¹⁶⁴ Ovšem kdo nemohl psát, neměl téměř žádnou příležitost vydělat si na živobytí. Proto bujel i černý obchod; za krabičku cigaret bylo například možné sehnat menší střelnou zbraň.¹⁶⁵

V souvislosti s těmito nedůstojnými životními podmínkami se zvyšovala i kriminalita, která v počátcích souvisela s cílenými provokacemi ze strany členů SA. Československo také lákalo skupiny nejrůznějších německých notorických zlodějíčků, rváčů, hospodských povalečů a provokatérů, kteří chtěli jen využít nejasné situace a prezentovali se jako perzekuované osoby ze strany nacistů. Ti pochopili velmi brzy

¹⁶² JESENSKÁ, Milena a Václav BURIAN. *Nad naše síly: Češi, Židé a Němci 1937–1939*, s. 117.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 119–120.

¹⁶⁴ V Praze se začala vydávat antifašistická periodika např. *Die neue Welt*, *Neue Deutsche Blätter*, *Die Wahrheit*, *Die Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* (AIZ) atd., na jejichž vzniku se podíleli především uprchlíci z Německa. HYRŠLOVÁ, K., *Zur Zusammenarbeit tschechischer und deutscher Schriftsteller in Prag in den dreissiger Jahren*. In: BECHER, Peter a Peter. HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992, s. 109–120, zde s. 115.

K osudu německých nakladatelství, která vydávala např. tradiční pražské *tituly Deutsche Zeitung Bohemia*, *Prager Presse* či *Prager Abendblatt* nejnověji srov. KÖPPOVÁ, Barbara. *Začátek konce německých vydavatelství v českých zemích v období druhé republiky*. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNÁŘÍK a Barbara KÖPPOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 80–101.

¹⁶⁵ Archiv der Akademie der Künste (dále AdK), Erich-A.-Bischof-Archiv, Nr. 30.

jejich hodnotu a mnohokrát kriminálníky s příslibem prominutí či zmírnění trestu využívali a zcela záměrně je nasazovali mezi „pravé“ uprchlíky.¹⁶⁶ Cílem nacistů bylo vytvořit a stále podporovat dojem možné kriminální činnosti utečenců mezi československými občany a vyvolat tak negativní emoce vůči nim. Mezi nejtragičtější událost patřila fémová vražda německého filosofa Theodora Lessinga v západních Čechách.¹⁶⁷ Strach uprchlíků byl ještě umocňován tím, že se mezi nimi často pohybovali členové Gestapa, kteří shromažďovali informace o jejich dalším pohybu a seznamovali se s postupně se rozvíjející sítí pomocných uprchlických organizací.¹⁶⁸ Uprchlíci se proto snažili uchovat svá pravá jména v tajnosti a nesdělovali je ani jiným migrantům.¹⁶⁹

Odpovědné československé úřady jednaly i přes nařízení s uprchlíky velmi individuálně a protežovaly některé uprchlíky před ostatními. Došlo tím k pomyslnému rozdělení osob žádajících o povolení pobytu do několika skupin. Zastání u úřadů nacházeli většinou levicově orientovaní a sociálně demokratičtí uprchlíci. Sociálnědemokratičtí uprchlíci měli díky Sociálnědemokratickému pomocnému výboru pro uprchlíky lepší šanci získat alespoň dočasné povolení k pobytu a velmi rychle mohli využít kontakty výboru na konkrétní úředníky, kteří se nezdráhali „pomoci“. Naopak židovští uprchlíci nemohli doufat v prodloužení pobytu a úředníci se je snažili co nejrychleji přimět k vycestování ze země. Židovští uprchlíci se spoléhali na různé instituce při pražské náboženské obci, o kterých se autorka zmíní následně.

¹⁶⁶ RÖDER, W., *Drehscheibe Prag*, s. 19.

¹⁶⁷ Srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*. s. 26. Srov. též: ČAPKOVÁ, Kateřina, Theodor Lessing – od outsidera k symbolu antinacistické opozice. In: *Tereziánské studie a dokumenty*, Praha: Academia, 2003. s. 45–64. SEIBT, Ferdinand. *Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, s. 305.

Podobných případů bylo více. K nejznámějším patří např. události kolem emigrace bývalého člena NSDAP Otty Strassera do Prahy, který založil Černou frontu – protihitlerovský odboj, a vraždy Rudolfa Formise, člena Černé fronty v Záhoří na Slapech na konci ledna roku 1935. Více srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*, s. 27–28.

¹⁶⁸ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Život za cenu důstojnosti? Němečtí uprchlíci před nacismem v ČSR ve 30. letech 20. století. In: TAUCHEN, Jaromír a Karel SCHELLE, ed. *Odras německého národního socialismu ve třicátých letech v Československu a ve státech střední Evropy: (sborník z kolokvia pořádaného katedrou dějin státu a práva Právnické fakulty MU, The European Society for History of Law a Moravským zemským archivem v Brně)*. Ostrava: Key Publishing, 2013. s. 185–191, zde s. 188.

¹⁶⁹ AdK, Erich-A.-Bischof-Archiv, Nr. 30.

Specifickou skupinu utečenců, kteří však oficiálně mezi migranty řazeni nebyli, tvořili repatrianti, tzn. českoslovenští občané, kteří žili v Německu, a byli většinou též židovského původu. Ti se mohli do Československa vracet bez větších překážek a libovolně se po území státu pohybovat, neboť jim zůstala československá státní příslušnost.¹⁷⁰ Nejasnosti vznikaly u smíšených manželství. Všeobecně však platilo, že žena sňatkem s cizím státním příslušníkem ztratila československé občanství a přijala občanství svého manžela. Tudíž ji při návratu do Československa nebyla její původní příslušnost uznána a musela též žádat o povolení k pobytu. V případě sňatku Čechoslováka s cizinkou nepřišel tento muž o své občanství, naopak bylo československé občanství uděleno i jeho manželce. Díky tomu se objevovala i urychlená či fingovaná manželství s československými muži. Během Protektorátu Čechy a Morava tato smíšená manželství způsobila nemalé nepříjemnosti.¹⁷¹

Do určité míry prominentní skupinou byli na rozdíl od „bezejmenných“ uprchlíků již zmiňovaní výtvarníci, spisovatelé, hudebníci a vědci. Nejvyšší státní příslušníci ČSR využívali věhlasu některých z nich k vlastní propagaci československé republiky na mezinárodním fóru. Snahou bylo upevňovat pozitivní obraz Československa jako otevřené liberální společnosti. Stranou se snažili nezůstat také čeští umělci, kteří chtěli na chvíli stanout v záři slávy svých soupeřů a poukazem na vzájemnou spolupráci se známějšími kolegy zvyšovat svou osobní prestiž.¹⁷²

Pomyslnou výkladní skříní československého liberalismu se stal přístup k rodině Mannových. První osobou z jejího okruhu, která získala československé státní občanství, byl Heinrich Mann, a to v roce 1935. Ve svých vzpomínkách psal o otevřené náruči ze strany Československa, a především o příbuzenství mezi Čechy a Němci, které velmi

¹⁷⁰ Židovské obce v Čechách a na Moravě se repatriantů ujímaly a poskytovaly jim pomoc například v podobě kurzů českého jazyka, aby se rychle dokázali začlenit do české společnosti a nebyli obviňováni z toho, že jako Židé upřednostňují německou kulturu. Srov. RÖDER, W., *Drehscheibe Prag*, s. 143.

¹⁷¹ BRYANT, Chad Carl. *Praha v černém: nacistická vláda a český nacionalismus*. Praha: Argo, 2012. Historické myšlení, s. 54–61.

¹⁷² SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Život za cenu důstojnosti? Němečtí uprchlíci před nacismem v ČSR ve 30. letech 20. století. In: TAUCHEN, Jaromír a Karel SCHELLE, ed. *Odras německého národního socialismu ve třicátých letech v Československu a ve státech střední Evropy: (sborník z kolokvia pořádaného katedrou dějin státu a práva Právnické fakulty MU, The European Society for History of Law a Moravským zemským archivem v Brně)*. Ostrava: Key Publishing, 2013. s. 185–191.

tragicky potvrdil i rok 1938.¹⁷³ Zatímco Heinrich Mann nabyl československé státní příslušnosti relativně v tichosti, udělení domovského práva jeho bratru Thomasovi bylo medializováno tiskem i rozhlasem. Držiteli Nobelovy ceny za literaturu za rok 1929 se logicky věnovala větší pozornost než jeho bratrovi, který zůstával po celý život v jeho stínu. Udělení domovského práva Thomasi Mannovi v městečku Proseči doprovázené jeho slavnostním příjezdem a přijetím zastupiteli obce bylo popsáno ve všech tehdejších důležitých periodících.¹⁷⁴ Akt, který měl ukázat otevřenost Československa německým uprchlíkům před nacismem, byl ovšem negativně vnímán řadovými Prosečany, kteří se obávali ekonomického znevýhodňování svých výrobků německými spotřebiteli. V pozdějších letech se dokonce obávali, že je za vstřícný krok vůči německému spisovateli potká stejný osud jako obce Lidice a Ležáky.¹⁷⁵

Stejným způsobem bylo nakládáno s další prominentní osobou, která získala v Československu nové státní občanství. Šlo o již zmiňovaného rakouského malíře Oskara Kokoschku, který do Československa uprchl v roce 1935.¹⁷⁶ Ačkoliv se větší měrou nezasazoval o pomoc uprchlíkům v rámci levicových organizací, propůjčil své jméno jako výraz dobré vůle své nové hostitelské zemi jedné z uprchlických organizací. Svaz Oskara Kokoschky tedy nesl jméno tohoto umělce, aniž by byl nějakým způsobem spojen s jeho uměleckými či filantropickými aktivitami. O této organizaci bude více pojednáno v následující kapitole.

¹⁷³ „Die vehängnisvollen Jahre, als Hitler-Deutschland unter allgemeiner Duldung heranwachsen durfte, hat der Staat des Präsident-Befreiers Masaryk uns die Arme geöffnet. Wir – das ganze verfolgte Deutschland, das intellektuelle, das freiheitliche, waren in dem einzigen Lande nicht nur teilnahmslos geduldet: Prag empfing uns als Verwandte. Wie nahe verwandt, sollte 1938 furchtbar erweisen.“ MANN, Heinrich. *Ein Zeitalter wird besichtigt*. 27. – 30. Taus. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1980, s. 303.

¹⁷⁴ HYRŠLOVÁ, Květa. Die ČSR als Asylland. Historisch-politische Voraussetzungen. In: BECHER, Peter a Peter. HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992. s. 31–40, zde 33–35.

¹⁷⁵ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Život za cenu důstojnosti? Němečtí uprchlíci před nacismem v ČSR ve 30. letech 20. století, s. 189.

¹⁷⁶ SPIELMANN, H., Kokoschka in Prag. In: Becher, P. – Heumos, P. (edd.), *Drehscheibe Prag*, s. 87–96, zde s. 92.

2.3. Uprchlícké organizace (1933–1939)

Němečtí utečenci nacházeli odezvu u českých intelektuálů, neboť ti v nich spatřovali ideové nositele původní liberální německé kultury a duchovnosti. Již od počátků migrační vlny nezůstával v podpoře uprchlíků vedle české i německé sociální demokracie a československých komunistů stranou tzv. „hradní“ okruh tvořený intelektuály a umělci, kteří byli známí svým liberálně demokratickým, často levicovým protifašistickým zaměřením. V jejich čele stály prezidentská kancelář a tehdejší ministr zahraničních věcí Edvard Beneš, později i jako československý prezident. Na oficiálních výzvách proti vypovídání uprchlíků ze země se od roku 1933 objevovala jména Karla Čapka, Otokara Fischera,¹⁷⁷ F. X. Šaldy, Maxe Broda a dalších.¹⁷⁸ Opačný názor vyjadřovaly pravicové strany (agrárníci, sudetoněmecká strana, německá křesťansko-demokratická strana, československá národně demokratická strana), které německé uprchlíky označovaly za překážku v dorozumění s německou menšinou a s Německem samotným.

Čeští zástupci intelektuálních kruhů ovšem záhy pochopili, že jako jednotlivci nemohou svým německým souputníkům poskytnout adekvátní ochranu či účinnou pomoc. Důležitým jevem spojeným s uprchlictvím se tak stalo zakládání pomocných uprchlických spolků orientujících se na sociální, materiální i duchovní podporu německých utečenců.¹⁷⁹ Situace se však komplikovala s přibývajícemi uprchlíky z Rakouska a během druhé republiky a protektorátu se pak pomoc uprchlíkům do určité míry centralizovala.

Pomocné organizace byly zakládány poměrně jednoduše podle starého spolkového zákona z roku 1867. Na počátku se snažily zlepšovat životní podmínky utečenců a často pro ně představovaly jediný záchranný bod v neustálé nejistotě. Jejich péčí tak bylo

¹⁷⁷ Otokar Fischer zemřel 12. března 1938 poté, co se dozvěděl o anšlusu Rakouska.

¹⁷⁸ Zpráva německého velvyslanectví v Praze ze srpna roku 1933 oznamovala následující: „Von seiten der Tschechoslowakischen Regierung, werden die deutschen Emigranten bisher mit ausgesprochenem Wohlwollen behandelt. Die hiesige tschechische und deutsche Sozialdemokratische Partei, die ja beide in der Regierung vertreten sind, ebnen der Emigration alle Wege und sorgen für eine large Auslegung des Asylrechtes.“ Ve zprávě se objevila i poznámka o kladném, byť poněkud tajném přístupu k emigrantům ze strany prezidenta T. G. Masaryka a Edvarda Beneše. RÖDER, W., *Drehscheibe Prag*, s. 15–30, zde 17.

¹⁷⁹ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Život za cenu důstojnosti? Němečtí uprchlíci před nacismem v ČSR ve 30. letech 20. století, s. 185–191.

zřizováno kolektivní bydlení, neboť ubytování pro uprchlíky v podnájmech bylo v mnohých případech finančně nedostupné a někdy i nebezpečné, proto se museli utečenci stále stěhovat. Uprchlícké organizace mezi sebou spolupracovaly a na základě evidenčního dotazníku každému jednotlivci vydávaly průkaz uprchlíka, který mu umožňoval přežít období do získání povolení k pobytu. Nešlo však o právní dokument. Díky tomuto průkazu mohli uprchlíci pobírat určitý finanční obnos od pomocných organizací, který se však s přibývajícím počtem uprchlíků v zemi postupně stále snižoval.¹⁸⁰

K nejznámějším pomocným organizacím patřily Sociálnědemokratický pomocný výbor pro uprchlíky (Sozialdemokratische Flüchtlingsfürsorge),¹⁸¹ Demokratická péče o běžence (Demokratische Flüchtlingsfürsorge), Šaldův výbor/komité (s oficiálním názvem Hilfskomitee für deutsche Flüchtlinge), Komité pro pomoc židovským uprchlíkům či na umělce zaměřený Svaz Oskara Kokoschky (Oskar-Kokoschka-Bund).¹⁸² Od listopadu roku 1938 začal fungovat již zmiňovaný Ústav pro péči o uprchlíky, který zastřešil většinu komitéů; zodpovědnost za uprchlíky, respektive za jejich ubytování, stravování, ošacení a zaměstnání tak převzal stát.¹⁸³

V následujících podkapitolách budou představeny pouze ty organizace, díky nimž se sledovaní umělci dostali do emigrace do Velké Británie: Šaldův komité, Oskar-Kokoschka-Bund, některé z židovských pomocných organizací a britské pomocné organizace.

2.3.1. „Šalda-Komitee“

Na jaře roku 1933 vznikl Pomocný výbor (komité) pro německé uprchlíky/ Výbor pro pomoc německým emigrantům (Hilfskomitee für deutsche Flüchtlinge),¹⁸⁴ jehož

¹⁸⁰ ČAPKOVÁ, Kateřina. Československo jako útočiště uprchlíků před nacismem!? In: *Exil v Praze*, s. 138–148, zde s. 140–141.

¹⁸¹ O pomoci německým sociálnědemokratickým uprchlíkům obšírně srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 371–379.

¹⁸² Srov. ČERNÝ, Bohumil, Komitéty pro pomoc německé emigraci v ČSR (1933–1938). In: *Československý časopis historický*, roč. XV (II)/ 1967, s. 277–300.

¹⁸³ FRANKL, Michal. Druhá republika a židovští uprchlíci. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 45–56, zde s. 50.

¹⁸⁴ HUBENÝ, David. Němečtí emigranti ve Měsí v letech 1934–1937 (1939). In: *Rakovnický historický sborník*. 2006, roč. 7, s. 5–24.

činnost zaštitil profesor F. X. Šalda.¹⁸⁵ Kvůli této záštitě se proto u veřejnosti vžil název „Šalda-Komitee“ (Šaldův komitét) neboli „Šaldák“. Na počátku své existence měl přibližně padesát členů, kteří pocházeli ze všech společenských vrstev. Jednatelům spolku se stal literární historik, překladatel a germanista Otokar Fischer. Kromě něho se členy výboru stali například historik umění Antonín Matějček nebo herec a režisér Václav Vydra starší.¹⁸⁶ Ve zřizovací listině organizace se psalo o účelu spolku, který měl „podporovat hmotně i morálně a ochraňovat práva“ osob, které museli odejít ze své vlasti kvůli svému přesvědčení, národní nebo rasové příslušnosti či z jiných důvodů.¹⁸⁷ Pomocný výbor zprostředkoval uprchlíkům prostřednictvím svých kontaktů nejen ubytování a stravu;¹⁸⁸ snažil se jim zajistit i možnost výdělků v rámci jejich původního zaměstnání. Mezi přibližně 350 registrovanými uprchlíky, o které se výbor staral, byli převážně řemeslníci a dělníci. Nacházeli se mezi nimi však i umělci, novináři, spisovatelé, politici a akademičtí pracovníci, kterým členové výboru sháněli uplatnění například v československých médiích a kultuře.¹⁸⁹ Šaldův komitét pomohl například Erichu Arnoldu Bischofovi najít ubytování u první manželky Maxe Švabinského Ely. Při svých návštěvách v Domově pro emigranty ve Strašnicích mu však bylo umožněno i portrétovat a následně vystavovat svá díla.¹⁹⁰ Výbor komitétu si však byl vědom toho, že není možné zajistit všem uprchlíkům práci.

Spolek byl podporován z nejvyšších míst. Finančním darem přispěl, a především morálně výbor podpořil Edvard Beneš, tehdejší ministr zahraničních věcí. Spolku bylo doporučeno, aby se pokusil oficiálně získat finanční podporu od státních organizací v zahraničí, především ve Francii a Velké Británii. Úspěch byl ovšem velmi malý a Šaldův komitét se musel spoléhat na určitou podporu státu, která se s ohledem na stále se zvětšující ekonomické problémy snižovala. V prvních letech existence napomáhaly výboru finance poskytnuté jednotlivci z Československa i ze zahraničí. Velmi důležitou

Dostupné z:

<http://www.soapraha.cz/documents/rakovnik/20130703103226-archiv-sbornik-2006.pdf>.

¹⁸⁵ DEA, NL W. Sternfeld, EB 75/ 177, B.I.1. (4), Das Hilfs-Committee fuer Emigranten aus Deutschland /Šalda-Committee, s. 1–2.

¹⁸⁶ Ibidem.

¹⁸⁷ HUBENÝ, David. Němečtí emigranti ve Mšeci v letech 1934–1937 (1939), s. 7.

¹⁸⁸ Ibidem, s. 5.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*, s. 119–120.

se stala materiální pomoc jednotlivých firem, které poskytovaly například košile, spodní prádlo, deky, kabáty, rukavice atp.¹⁹¹

Mnozí emigranti se chtěli vzhledem ke svému levicovému smýšlení dostat do Sovětského svazu, což se v letech 1933–1934 ve většině případů povedlo. Většinou se jednalo o komunistické funkcionáře. Z finančních důvodů se někteří registrovaní uprchlíci, především dělníci, přesunuli na Slovensko a do Podkarpatské Rusi.¹⁹² Právě v této době se pravděpodobně začaly objevovat u jednotlivých členů výboru snahy směřovat celý komitét do područí komunistů.

Přes počáteční entusiasmus, který do činnosti spolku vkládali, se tak F. X. Šalda a O. Fischer dočkali pravděpodobně někdy po roce 1934 obrovského rozčarování. Spolek se dostal do vleku německých i českých komunistů, kteří z něj začali hojně odčerpávat prostředky na výcvik vlastních vojenských jednotek, které hodlali nasazovat do záškodnických akcí v hitlerovském Německu. Fischer nejprve o těchto aktivitách nevěděl. Komunistům se podařilo svou činnost utajit i před předsedou výboru F. X. Šaldou. Jejich činnost naopak zaštiťovali komunističtí členové komitétu. Poté, co se o jejich akcích Otokar Fischer dozvěděl, neprodleně rezignoval na všechny svoje funkce v Pomocném výboru. Nechtěl za žádnou cenu spojovat své jméno s nedemokratickými komunisty. Stejně tak mu nebylo po chuti vojenské směřování spolku. S ještě větším rozčarováním opouštěl spolek jeho mentor F. X. Šalda, který vzhledem ke svému proklamovanému pacifismu nesouhlasil s nastoleným vývojem ve spolku. Stejně jako Fischer se tak distancoval od veškerých aktivit spolku a rezignoval na svou funkci předsedy výboru.¹⁹³

Šaldův komitét získal v roce 1934 pro umístění uprchlíků k dispozici zámek s velkostatkem v Mšeci u Nového Strašecí,¹⁹⁴ který byl již několik let předtím využíván

¹⁹¹ DEA, NL W. Sternfeld, EB 75/ 177, B.I.1. (4), Das Hilfs-Committee fuer Emigranten aus Deutschland /Šalda-Committee, s. 3–5.

¹⁹² Ibidem, s. 6.

¹⁹³ Ibidem, s. 3, 5–10. DEA, NL W. Sternfeld, EB 75/ 177, B.I.3.a, Loewenbach Wilma, Die Emigration der Antihitler-Deutschen nach Prag, ab 1933, s. 1, 6–7, 21.); DEA (ibidem, Matoušková Helena, Šalda Komitét, s. 1–3).

¹⁹⁴ Mšecký zámek byl postaven začátkem 17. století císařským radou a hejtmanem Slánského kraje Matyášem Štampachem ze Štampachu. Stavba byla opravdu velkorysá, čtyři křídla zámku obepínala velké nádvoří, nad vstupní branou byla věž a v zahradě byl umístěn letohrádek. K zámku patřilo velké, poměrně bohaté panství. V druhé polovině 17. století zámek koupili Schwarzenberkové, kteří nechali zámek několikrát upravit. Po pozemkové reformě uvalil stát

jako ozdravovna pro děti ze sociálně slabých rodin státních zaměstnanců.¹⁹⁵ Příchod uprchlíků a jejich domnělé chování však vzbouřily u místních obyvatel emoce. Jak uvedl David Hubený ve své studii, v místní kronice bylo zaznamenáno ničení zámku a jeho zahrady povětšinou mužskými emigranty, kteří byli vyhnáni z Říše. Místními obyvateli i samotným pisatelem byli uprchlíci vnímáni jako špioni.¹⁹⁶ Celá situace byla problematizována i na jednáních představitelů obce.¹⁹⁷ Podobně se vyjadřoval regionální tisk podporovaný Československou národní demokracií. Na utečence nasazoval, kritizoval jejich umístění v mšeckém zámku místo českých dětí.

Opačný názor na uprchlíky propagovalo jedno z čísel *Zpráv Šaldova komitétu* z prosince 1937, ve kterém byla rozebírána situace na zámku v Mšeci. Podle těchto informací se utečenci naopak snažili asimilovat v místním prostředí. Děti a mládež povinně chodily do místní školy a učily se například u místních řemeslníků. Někteří si počestvovali svá jména a příjmení. Snažili se účastnit každodenního života v obci, ať už například pořádáním přátelských sportovních utkání či kulturních a diskusních večerů v místním hostinci, kde hrála osmičlenná německá kapela.¹⁹⁸ Do určité míry se pokusili být nezávislí na finanční podpoře, sami si pěstovali zeleninu a ovoce a chovali malá hospodářská zvířata.¹⁹⁹

V polovině roku 1937 se objevila snaha vystěhovat uprchlíky z mšeckého zámku kvůli přílišným finančním nákladům na provoz a bezpečnostnímu riziku, neboť v blízkosti probíhala výstavba opevnění, která byla součástí linie vnější obrany Prahy. Mšecký zámek musel být vyklizen k 1. lednu 1938. Před Vánoci roku 1937 se ubytování uprchlíci přestěhovali do Přerova. Šaldův komitét tak ztratil vhodné místo kolektivního ubytování blízko hlavního města. Na rozloučenou se v tisku opět objevily nenávistné a

na zámek svou správu a postupně bylo celé panství rozprodáno. Po druhé světové válce sloužil zámek zemědělskému družstvu a jako ubytovna, v současné době je zčásti zámek nepřístupný, v jedné budově sídlí škola. Srov. Národní archiv Praha (dále NA), f. ÚŘSLS, kart. č. 194 a 705; tamtéž, f. Státní pozemkový úřad Praha – vlastnické soubory majitelů velkostatků, sign. G3, kart. č. 4547–4548 a 4553–4555; Oficiální stránky městyse Mšec, 2017 [cit. 2017-05-08]. Dostupné z: <http://www.obecmsec.cz/msec-v-kostce/turistika/zamek/>.

¹⁹⁵ HUBENÝ, David. Němečtí emigranti ve Mšeci v letech 1934–1937 (1939), s. 7.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 8.

¹⁹⁷ Ibidem, s. 9.

¹⁹⁸ HYRŠLOVÁ, Květa. *Česká inteligence a protifašistická fronta (K bojům a svazkům třicátých let)*. Praha: Melantrich, 1985, s. 39–40.

¹⁹⁹ HUBENÝ, David. Němečtí emigranti ve Mšeci v letech 1934–1937 (1939), s. 11.

živé informace o poničení zámku způsobeném Němci.²⁰⁰ Šaldův komitét fungoval stejně jako většina dalších podpůrných organizací nejdéle do března roku 1939. Oficiálně byl úředním nařízením rozpuštěn ke dni 30. června 1939.²⁰¹

2.3.2. Židovské pomocné organizace

O většinu židovských uprchlíků se staraly židovské organizace. Přišedší židovští uprchlíci většinou měli pro první dny k dispozici vlastní prostředky. To však nemohlo trvat vzhledem k nutným výdajům věčně. Proto pravděpodobně také využívali pomoc nežidovských dobrovolných organizací. Postupně péči o ně přebraly místní židovské obce, které si vzájemně pomáhaly. Pořádaly finanční sbírky, ale i sbírky šatstva, potravin, léků, peřin a dek a dalších důležitých věcí.²⁰² Jednotlivé židovské obce spolupracovaly se Sociálním ústavem židovských náboženských obcí, který byl pověřen péčí o uprchlíky. Zajišťoval stravování, ubytování, příspěvky na jízdné, přeškolovací kurzy a připravoval uprchlíky na vystěhování z republiky, neboť během druhé republiky nebylo možné, aby zůstali v zemi jak z politických důvodů, tak i – v souvislosti se zákazem vykonávat zaměstnání – z hospodářských důvodů.²⁰³

Po podepsání mnichovské dohody se stalo vystěhování²⁰⁴ židovských uprchlíků velmi aktuální záležitostí, která měla být co nejvíce urychlena. Jednalo o velmi palčivý problém spojený s velkými výdaji, neboť počet židovských migrantů v zemi se neustále zvyšoval. Z pohledu československých úřadů měly financovat jejich odchod především samotné židovské komitáty, které byly podporovány zahraničními dobrovolnými spolky a britskými organizacemi a mohly využít finance z britské půjčky.²⁰⁵ Hlavní organizací, která vystěhovalectví zajišťovala, byla pražská pobočka HICEM²⁰⁶, která vznikla v roce

²⁰⁰ Ibidem, s. 17–19, 20.

²⁰¹ Ibidem, s. 21.

²⁰² BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 365–367.

²⁰³ Ibidem, s. 370.

²⁰⁴ Michal Frankl se ve své studii zabývá pojmem „vystěhovalectví“ a označuje ho za „eufemismus“, který zřetelně zrcadlil atmosféru druhé republiky a který vytvářel falešnou představu uspořádaného a dobrovolného přestěhování se do zahraničí.“ Srov. FRANKL, Michal. Druhá republika a židovští uprchlíci. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*, s. 51.

²⁰⁵ BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 404–405.

²⁰⁶ Název HICEM je sestaven z počátečních písmen židovských organizací, které pomáhaly s organizací židovské emigrace, především východních židů, kteří mířili do Spojených států. Jednalo se o organizace HIAS (Hebrew Sheltering and Immigration Aid Society), ICA (Jewish

1936. Jejím předsedou se stal Josef Popper, místopředsedkyní Marie Schmolková a jednatelkou Hannah Steinerová. Především díky Marii Schmolkové²⁰⁷ se podařilo zajistit mnoho odjezdů židovských uprchlíků.

Další organizace, které se staraly o židovské uprchlíky, byl Palestinský úřad a Pomocný ústav pro židovské průchozí a vystěhovalce v Praze. Prvně jmenovaná instituce se starala o přesídlení Židů do Palestiny a spadala od roku 1920 pod Jewish Agency, vrcholnou židovskou organizaci, která přidělovala přistěhovalecké certifikáty určitým kategoriím osob z jednotlivých zemí na území Palestiny.²⁰⁸ Kromě zmiňovaných společností existovalo mnoho dalších, které zajišťovaly transporty do zahraničí.²⁰⁹ Často se nejednalo o legální vystěhování a stávalo se, že některé privátní firmy či jednotlivci si na žalostném osudu uprchlíků přivydělávaly. Československé úřady se snažily podobné činnosti zabránit. Při policejním ředitelství v Praze byl zřízen referát pro ochrannou péči o vystěhovalce a již od roku 1933 existovala vystěhovalecká policie, která okrádání uprchlíků řešila.²¹⁰

Colonization Association) a Emigration-Direction. Srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 405, pozn. 88.

²⁰⁷ Marie Schmolková (1893–1940), sionistka a sociální demokratka, patřila mezi klíčové osobnosti židovské emigrace z Československa. Díky svým vynikajícím organizačním schopnostem, politické angažovanosti a silnému sociálnímu citění se dostala do čela Národního koordinačního výboru pro uprchlíky z Československa. Kromě toho zastávala vysoké funkce v již zmiňovaném HICEM a v organizaci JOINT (nejvýznamnější americká židovská charitativní organizace American Jewish Joint Distribution Committee). Své postavení využívala na mezinárodní úrovni při opakovaných žádostech o pomoc při emigraci uprchlíků. Její osobností se zabývají historička Anna Hájková a dokumentarista Martin Šmok Srov. <online 2017-12-06> Dostupné z: <http://www.ztis.cz/rubrika/z-domova/clanek/dva-cesti-historikove-chteji-v-praze-pripomenout-marii-schmolkovou-zachrankyni-zivotu-tisicu-zidovskych-deti>; originál textu Srov. HÁJKOVÁ, Anna a Martin ŠMOK. Marking the life of a forgotten heroine. In: *The Jewish Chronicle*. 2017, 6. 10. 2017, dostupné z: <https://www.facebook.com/marieschmolka/photos/a.137537326887414.1073741831.137532686887878/137537223554091/?type=3&theater>.

O Marii Schmolkové se zmiňovala i Milena Jesenská, srov. JESENSKÁ, Milena a Václav BURIAN. *Nad naše síly: Češi, Židé a Němci 1937–1939*.

²⁰⁸ Více k fungování Palestinského úřadu srov. BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 406–407, 409–410.

²⁰⁹ K dalším organizacím tohoto typu srov. ibidem, s. 410–414; FRANKL, Michal. Druhá republika a židovští uprchlíci. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRAVNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*, s. 45–56.

²¹⁰ BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 411.

Jak ukázala výše zmíněná konference v Évianu, zemí, které by židovské uprchlíky ochotně přijaly, bylo minimum, většina z nich přijetí podmiňovala různými nároky. Velmi opatrná byla i Velká Británie. O možnostech přijetí přímo na území Spojeného království se rozhodovalo velmi zdlouhavě a s rozličnými výsledky, o umístění uprchlíků v zemích Britského společenství národů se vyjednávalo vždy s vládou konkrétní země. V těchto zdlouhavých jednáních však uspěly již zmiňované Marie Schmolková a Hannah Steinerová, které v Londýně vyjednávaly se sirem Johnem H. Simpsonem o zřízení uprchlických táborů a udělování víz pro německé a rakouské uprchlíky žijící v Československu. Souhlas s přijetím židovských vystěhovalců v Británii ztěžoval postoj některých britských židovských organizací, které se zdráhaly převzít odpovědnost za nové příchozí. Žádané byly především děti a mládež do věku 17 let, které byly po příjezdu umístěny k pěstounům či do předem připravených ústavů. Do této kategorie spadaly dětské transporty pod dohledem Nicholase Wintona.²¹¹

Britská politická reprezentace i pomocné organizace se spíše než na běžence z rasových či ekonomických důvodů, k nimž byli často počítáni i židé, zaměřovaly na politické uprchlíky, které považovaly za více ohrožené. Kvůli odlišným kvalifikačním požadavkům hostitelských zemí se pro přicházející uprchlíky začaly poměrně kvapně konat různé přeškolovací kurzy. Kromě cizích jazyků k nejčastěji vyhledávaným oborům na přeškolení patřila většina řemesel. Z vysokoškolsky vzdělaných osob, často špiček ve svém oboru, se tak stávali narychlo vyučení, ne zcela kvalitní, truhláři, zedníci, pekaři, švadleny atp.²¹²

Výjimku zpočátku tvořily významné osobnosti z různých sfér, především intelektuálové, u kterých se předpokládalo, že naleznou uplatnění ve svém oboru. Do Velké Británie odešel např. básník, prozaik a překladatel Viktor Fischl, který do osudu československých a německých umělců v emigraci mnohokrát zasáhl, herečka a tanečnice Valeska Gert, architekt Walter Gropius, spisovatel, kritik a dramatik Alfred

²¹¹ Jako Wintonovy děti odjeli do Anglie dva synové Emila Kafky, dalšího významného představitel židovských organizací. Srov. KAFKA, Jiří Pavel, SOUKUPOVÁ, Blanka a Helena MACHAČOVÁ. Židovství Emila Kafky, předválečného i poválečného funkcionáře Židovské náboženské obce v Praze (11. listopadu 1880 Nový Bydžov – 27. prosince 1948). In: SOUKUPOVÁ, Blanka, Peter SALNER a Miroslava LUDVÍKOVÁ, ed. *Židovská menšina v Československu: po druhé světové válce : od osvobození k nové totalitě*. V Praze: Židovské muzeum, 2009, s. 91–99, zde s. 95.

²¹² FRANKL, Michal. *Druhá republika a židovští uprchlíci*, s. 54.

Kerr, architekt Erich Mendelsohn, fotograf a malíř László Moholy-Nagy, hudební skladatel Kurt Weill či spisovatel Stefan Zweig. Mnozí se v průběhu dalších let vydali do dalších exilových zemí, především do USA.

2.3.3. *Oskar-Kokoschka-Bund*²¹³

Oskar-Kokoschka Bund nebyl zcela klasickou uprchlickou organizací jako předchozí zmíněné komitety. Patřil k nejmenším spolkům založeným německými a rakouskými uprchlíky, které na území Československa vznikly. První zprávy o jeho vzniku se objevily v létě 1937, aktivně se začal projevovat od září téhož roku a fungoval do října následujícího roku. Jeho členy se stalo přibližně dvacet německých a rakouských výtvarných umělců – patřili mezi ně malíři, sochaři, grafici a ilustrátoři, které spojoval exil v Praze jako např. Theo Balden, Heinz Worner, Erich Arnold Bischof, John Heartfield, Kurt Lade, Dorothea a Johannes Wüsten, Karl Nolde a další. Jak již bylo uvedeno, jméno spolku propůjčil rakouský malíř Oskar Kokoschka, aniž se on sám někdy aktivním členem stal.²¹⁴ Jak prokázala Bronislava Rokytová, jeho propojení se spolkem bylo daleko užší, než se dříve historici umění domnívali. Oskar Kokoschka spolek podporoval a účastnil se některých jeho aktivit. S členy spolku ho spojovaly stejné názory na politické a kulturní dění. Stal se jejich ideovým vzorem. Pravidelný kontakt udržoval především s Theem Baldenem a Kurtem Ladem.²¹⁵

Jednou z příčin vzniku spolku byl plán československého ministerstva vnitra z jara roku 1937, podle něhož měli být emigranti soustředěni mimo Prahu, v několika vybraných okresech ve vnitrozemí. Proti tomu se však samotní emigranti začali za přispění tisku ohrazovat. Jejich umělecká existence byla svázána s hlavním městem a bylo zcela nemyslitelné, aby těžce vydobyté postavení umělci opět ztratili.²¹⁶ V této

²¹³ Ke spolku existuje poměrně málo informací v odborné literatuře, z tohoto důvodu je do této kapitoly zahrnut již vlastní výzkum založený na pramenec nalezených v pozůstalosti Wilhelma Sternfelda.

²¹⁴ HOLZ, Keith. The Exiled Artists from Nazi Germany and their Art. In: ETLING, Richard (ed.). *Art, Culture and Media Under the Third Reich*, s. 343–368, zde s. 347.

²¹⁵ ROKYTOVÁ, Bronislava. Oskar Kokoschka a umělecká emigrace v Československu. In: TIEZE, Agnes, ed. *Oskar Kokoschka a pražská kulturní scéna*. Köln: Wienand, c2015. s. 109–113, zde s. 109–110.

²¹⁶ Za všechny lze jmenovat článek z *Přítomnosti*, ve kterém se autor pozastavil nad smyslem nařízení ministerstva vnitra soustředit emigranty v jihlavském a německobrodském okrese poté, co se jim za podpory pomocných komitetů podařilo zaplnit „prázdné mezery“. Zásadním negativním zlomem by toto rozhodnutí bylo pro akademiky, vědecké pracovníky, spisovatele a umělce, kteří potřebovali udržovat kontakt „se spřízněnými českými vrstvami“. Srov.

chvíli se stalo pro německé umělce pobývající v Československu nanejvýš důležitým vystupovat jako jednodílná skupina, která dá jasně najevo své protinacistické smýšlení i tím, že svými prostředky proti národnímu socialismu bojuje a vyjadřuje svůj nesouhlas s politickým i kulturním vývojem v Německu. Dalším podnětem ke vzniku spolku se pravděpodobně stala mnichovská výstava „zvrhlého umění“, na které byla vystavena díla většiny budoucích členů Oskar-Kokoschka-Bund.

V rámci spolku se setkávali němečtí umělci se svými českými kolegy, kteří je štědrě podporovali. K nim patřili např. Josef Čapek, Karel Dostál, Emil Filla, Bedřich Feigl, Otokar Fischer, Adolf Hoffmeister, Egon Erwin Kisch, Marie Majerová, Helena Malířová a Anna Marie Tilschová.²¹⁷ Hlavní náplní činnosti Oskar-Kokoschka-Bundu bylo pořádání menších výstav, přednášek a dalších kulturních akcí.²¹⁸ Sochař Theo Balden, který stál v čele spolku, vydával společně s Heinzem Wornerem a Kurtem Lade vlastní časopis o avantgardním umění. První společná výstava německé emigrace doprovázející Umělecký festival se konala v říjnu roku 1937 v bývalé továrně ve Strašnicích, nyní přeměněné na Domov pro emigranty, v němž žili oba posledně zmínění umělci. Výstavy se zúčastnili i Češi – Josef Čapek, Emil Filla, Adolf Hoffmeister a Vincenc Makovský.²¹⁹

Další společná výstava spolku se konala v Praze na jaře roku 1938 pod názvem *Künstler laden ein! (Umělci zvou!)*, opět za přítomnosti českých kolegů – J. Čapka, E. Filly, F. Janouška, M. Kopfa, V. Makovského i O. Kokoschky, zařazeného mezi české spřátelené vystavující.²²⁰ Po vypuknutí krize v československém pohraničí na jaře roku 1938 vydal spolek veřejné prohlášení adresované československé vládě, ve kterém ujišťoval, že stál na straně Čechoslováků a jeho členové byli připraveni bojovat proti

Occidentalis. Emigranty do Jihlavy?. *Přítomnost*. 1937, roč. 14, č. 41 z 13. 10., s. 644–645. <online 2017-12-7> Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1937/1937_13_10.pdf

²¹⁷ DEA, NL Wilhelm Sternfeld, EB 75/ 177, B. I. 1. (16), Die kulturelle Betätigung der deutschen Emigranten, s.13.

²¹⁸ Informace o přednáškách přinesl exilový časopis *Freie Kunst und Literatur* vydávaný v Paříži nakladatelem Paulem Westheimem mezi lety 1938–1939. V prvním čísle se objevil článek o Oskar-Kokoschka-Bundu. Témata jimi pořádaných přednášek byla rozličná, např. Moderní ruské divadlo, Baroko (v souvislosti s výstavou Pražské baroko), Vývoj deskových obrazů, Budoucnost umělců a Lidová fronta či Expresionismus. Srov. *Freie Kunst und Literatur*. 1938, roč. 1, s. 7, Oskar-Kokoschka-Bund, Prague.

²¹⁹ ROKYTOVÁ, Bronislava. Oskar Kokoschka a umělecká emigrace v Československu, s. 110.

²²⁰ DEA, NL Wilhelm Sternfeld, EB 75/ 177, B. I. 1. (16), Die kulturelle Betätigung der deutschen Emigranten, s.13.

henleinovcům.²²¹ Jedním z posledních známých počinů tohoto spolku se tudíž stalo vytvoření portfolia pro Edvarda Beneše po jeho abdikaci, které mělo být poděkováním za jeho podporu německé emigrace v Československu.²²²

Členové Oskar-Kokoschka-Bundu, stejně jako mnozí z dalších organizací tohoto typu²²³ na konci září roku 1938 začali usilovat o zajištění bezpečného odchodu z Československa. Ze strachu, aby se materiály spolku a citlivé informace jeho členů nedostaly do rukou nacistů, je postupně zničili.²²⁴ Díky dřívější spolupráci s britskou organizací Freie Deutsche Kulturbund (Free German League of Culture, dále FGLC) v Londýně (viz níže), byla vyslyšena prosba Thea Baldena a Josefa Čapka o poskytnutí nového azylu pro členy spolku ve Velké Británii. Většina z nich pak byla aktivní dál ve zmiňované londýnské organizaci. Podle Keitha Holze se Oskar-Kokoschka-Bund stal jedním s nejzásadnějších spolků výtvarných umělců v exilu, neboť měl v sobě největší potenciál stát se kritickou reflexí post-výmarského avantgardního kulturního prostředí s možnou konfrontací s československou demokratickou kulturou.²²⁵

2.3.4. *Britské pomocné organizace*

V předchozím textu byly zmíněny dvě významné britské pomocné organizace: Fond primátora města Londýna na podporu českých uprchlíků (Lord Mayor's Fund for Czech Refugees) a Britský výbor pro uprchlíky z Česko-Slovenska (The British Committee for Refugees from Czecho-Slovakia). Obě organizace vznikly jako reakce na nastalou situaci v Československu po podepsání mnichovské dohody. Londýnský starosta Harry Twyford, zakladatel prvně jmenované organizace, se v Praze společně se zástupci

²²¹ Ibidem.

²²² Jak uvedla B. Rokytová, portfolio si měl převzít E. Beneš k narozeninám 28. května 1938. V současné době není známo, zda kolekce děl existuje, jsou známy pouze fotografie některých děl souboru, uchované v soukromých sbírkách. Více srov. ROKYTOVÁ, Bronislava. Oskar Kokoschka a umělecká emigrace v Československu, s. 111.

²²³ Oskar-Kokoschka-Bund nebyl jediným spolkem, který seskupoval umělce. Literáti se scházeli v Klubu Bertolda Brechta, divadelníci se setkávali ve Skupině Otto Hanse a v česko-německém divadelním klubu a od zimy roku 1934/ 1935 existovala Společnost Thomase Manna (Die Thomas Mann-Gesellschaft), která pomáhala spisovatelům z Německa a Rakouska. Všichni emigranti měli zdarma přístup do univerzitních knihoven a mohli na univerzitě čas od času přednášet. Posledně jmenovaná společnost podporovala své členy z darů svých přispěvatelů, ke kterým patřily význačné osobnosti jako např. Stefan Zweig, Jules Romain či André Maurois. DEA, NL Wilhelm Sternfeld EB 75/ 177, B. I. 1. (16), Die kulturelle Betätigung der deutschen Emigranten, s. 14–16; Ibidem, B. I. 1. (8), Thomas Mann Gesellschaft, s. 2.

²²⁴ Z tohoto důvodu jsou zprávy o činnosti spolku velmi omezené.

²²⁵ HOLZ, Keith. *The Exiled Artists from Nazi Germany and their Art*, s. 348.

oficiálních československých, německých a židovských pomocných organizací účastnil významných jednání o dalším postupu v uprchlické otázce.

Po vzájemné dohodě vznikl v rámci fondu londýnského starosty výbor pod názvem Volné sdružení pro pomoc uprchlíkům složený z expertů na právní a sociální záležitosti a ze zástupců jednotlivých národností. Jeho členy se stali: za židovské uprchlíky Marie Schmolková, za německé liberální a sociálně demokratické utečence Wenzel Jaksch,²²⁶ bývalý předseda německé sociálně demokratické strany v ČSR, za československé uprchlíky profesor Hynek Pelc, dr. Alice Masaryková, předsedkyně Československého Červeného kříže, právník dr. Krakeš a Růžena Pelantová z Ústředního sociálního úřadu hl. města Prahy.²²⁷ Fondu se ve spolupráci s volným sdružením dařilo získávat pomocí sbírek především ve Velké Británii finanční dary, které převáděl na československé organizace pomáhající uprchlíkům. Celkem vyplatil 40 milionů Kč (360 000 liber), což byla největší částka vyplacená britskými organizacemi.²²⁸ V únoru roku 1939 byla činnost fondu londýnského starosty ukončena.

Další organizací byl Britský výbor pro uprchlíky z Česko-Slovenska, který byl založen z iniciativy ministerstva vnitra a měl chránit zájmy německých uprchlíků. Děлил se na několik částí: generální radu, výbor výkonný, výbor pro víza, výbor finanční a několik podvýborů, které byly zaměřeny na přijímací péči o uprchlíky, emigraci a zaměstnávání, projednávání individuálních případů a na vzdělávací činnost.²²⁹ V čele výboru stál výkonný předseda Ewart G. Culpin a jeho zástupkyní byla Mary Omerodová. Čestnou tajemnicí se stala Margaret Laytonová. Funkci čestného pokladníka zastával plukovník G. R. Crosfield. Jako zástupkyně výboru přijela do Prahy již zmiňovaná Doreen Warrinerová, která byla později v roce 1941 za svou práci pro uprchlíky oceněna Řádem britského impéria.²³⁰ Výbor podporovalo i několik významných osobností politické a náboženské sféry. Mezi prominentní členy výboru patřili arcibiskup z Canterbury, vévoda

²²⁶ Wenzel Jaksch coby Němec z českého pohraničí popsal pohled této skupiny na prvorepublikové Československo a jeho další směřování ve svých pamětech. Srov. JAKSCH, Wenzel. *Cesta Evropy do Postupimi: vina a osud v podunajském prostoru*. Praha: Institut pro střeoevropskou kulturu a politiku, 2000.

²²⁷ BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 272–274.

²²⁸ VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 662.

²²⁹ Srov. KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 34.

²³⁰ VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 662, pozn. 16.

z Lyttonu, sir Walter Layton, sir John Hope Simpson, bývalý starosta Londýna sir Harry Twyford, arcibiskup z Westminsteru, vrchní rabín, vikomt Cranbourne, lord Ebbisham, L.S. Amery, Joseph Hallsworth, Harold Butler a profesor Seton-Watson.²³¹

Výbor se stal centrální organizací, která zajišťovala legální emigraci do Velké Británie. Do činnosti výboru výrazně zasáhla okupace Československa, neboť bezprostředně po ní e byla uzavřena a zakázána většina československých humanitárních organizací, jejich pracovníci se často dostali do vězení a samotná práce Ústavu pro péči o uprchlíky byla přerušena. V této době se do zahraničí dostali pouze jednotlivci či menší transporty přes Dánsko či Polsko a Švédsko. Výbor se tehdy rozhodl uvolnit finance i na pomoc nelegálních emigrantů a začal spolupracovat s československým odbojem. Mimo jiné podporoval československé bojeschopné muže, kteří začali odcházet do zahraničí, aby mohli bojovat za osvobození Československa.²³²

Na Britský výbor pro uprchlíky z Česko-Slovenska v červenci roku 1939 plynule navázal Český uprchlický svěřenecký fond/ Svěřenecký fond českých uprchlíků (Czech Refugee Trust Fund, dále CRTF) kontrolovaný vládou. Byl podporován oficiálními i soukromými sponzory, díky nimž fond organizoval emigraci československých a německých uprchlíků do Velké Británie;²³³ z Československa tak přišlo do Británie do prosince 1939 dvanáct tisíc lidí. CRTF byl veden Sirem Henry Bunburym, penzionovaným státním úředníkem, který měl k dispozici mnoho spolupracovníků, většinou Britů. Postupně se organizace rozšiřovala o zaměstnance z řad samotných uprchlíků. Ti byli ubytováni ve vlastních hostelech zřízených CRTF po celé Velké Británii. Emigranti byli registrováni a rozdělováni podle politických, národních a pracovních úrovní, podle nichž se pak jednotlivé skupiny, vedené vlastním vedoucím, nazývaly. Jednou z nejaktivnější byla German Salda Committee složená z německých komunistů, kterou vedl Heinz Schmidt. Spisovatelé, sociální demokraté a liberální intelektuálové se sdružovali v Thomas Mann Group atp.²³⁴

²³¹ KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, s. 33.

²³² VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 669, 671.

²³³ Jak již bylo uvedeno v podkapitole „Oběti 15. března 1939“ v této práci, díky zákonu z 31. ledna 1940 mohl svěřenecký fond využít zbylých financí ze zablokovaného britského daru poskytnutého Česko-Slovensku.

²³⁴ BRINSON, Charmian a Richard DOVE. *A matter of intelligence: MI5 and the surveillance of anti-Nazi refugees, 1933–50*, s. 142–143.

Čechoslováci si v rámci CRTF na jaře roku 1939 vytvořili vlastní skupinu s názvem Jednotná československá skupina Českého svěřeneckého fondu pro uprchlíky. Součástí skupiny byli všichni příslušníci bývalého prvorepublikového Československa bez ohledu na etnický původ, náboženské a politické vyznání. Bylo nutné, aby se členové hlásili ke shodným idejím v souvislosti se snahou bojovat proti fašismu a propagovat znovuoobnovení Československa v jeho původních hranicích a na filosofických základech první republiky. Zpočátku měla skupina čtyřicet členů, na začátku války stoupl počet na pět set.²³⁵

CRFT běžně spolupracoval s dalšími organizacemi zřizovanými samotnými uprchlíky, jako byly např. Austrian Centre a Free German League of Culture.²³⁶ Všechny organizace byly pod neustálým dohledem MI5 (security service, Military Intelligence, Section 5), která se nezajímala pouze o uprchlíky, ale i o britské zaměstnance.²³⁷ Britské ministerstvo vnitra prostřednictvím MI5 bedlivě sledovalo veškerou jejich činnost a vybudovalo si postupně mezi uprchlíky svou spolehlivou síť informátorů.²³⁸ Největší nebezpečí Britové viděli v rozšiřování komunistické ideologie, především díky FGLC. Tu považovaly za zástěrku aktivit komunistů, kteří navazovali kontakty v Sovětském Svazu. Ve zprávách MI5 se dokonce psalo o „největším komunistickém cirkusu

²³⁵ Skupina se měla dělit na několik sekcí, zahrnující politické uprchlíky, kteří byli bezprostředně ohroženi, politicky aktivní členy, židy, Maďary a ostatní. Další snahou bylo rozlišovat jednotlivé členy podle dalších kritérií, např. podle oboru zaměstnání (vojáci, osoby činné v zemědělství, řemeslníci atp.). Česká skupina se dělila i podle možností další emigrace do hostitelských zemí – např. do Kanady, Austrálie, Nového Zélandu, USA atp. Srov. KUKLÍK, Jan a Jana ČECHUROVÁ. Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace, s. 40.

²³⁶ Free German League of Culture bude věnována samostatná kapitola.

²³⁷ Z interních zpráv MI5 z roku 1940 vyplývá, že v centru kontroly byli ti zaměstnanci CRTF, kteří měli na starosti komunikaci mezi Prahou a Švédskem, odkud vyplouvaly lodě s uprchlíky mířícími do Británie. Obavy panovaly kolem podávání nežádoucích informací, neboť se správně předpokládalo, že veškerá činnost CRTF je sledována i německou stranou. Z tohoto důvodu byl CRTF označen jako „*the most dangerous of all these organisations*“. Srov. BRINSON, Charmian a Richard DOVE. *A matter of intelligence: MI5 and the surveillance of anti-Nazi refugees, 1933–50*, s. 143.

²³⁸ Charmion Brinson a Richard Dove věnovali této skutečnosti jednu kapitolu ve své monografii a trochu s údivem pátrali po možných důvodech uprchlíků stát se dobrovolnými informátory, v horším případě „práskači“. Připomněli jednu důležitou skutečnost. Mnozí z uprchlíků museli narychlo vycestovat právě kvůli špehům, kteří donášeli nacistům a nyní se ocitli – dobrovolně – ve stejné roli. Srov. ibidem, s. 157n.

v Londýně“.²³⁹ Na druhou stranu se díky neustálé kontrole ukázalo, že uprchlíci české národnosti nebyli považováni za nebezpečné a nemuseli být v roce 1940 internováni na ostrově Man jako ostatní uprchlíci.²⁴⁰

Kromě výše zmíněných organizací vznikly ve Velké Británii i další fondy, které konaly sbírky na podporu uprchlíků z Československa. Mezi ně patřil např. fond při britském listu *News Chronicle* (News Chronicle Fund), který poskytl od svých čtenářů prezidentu Benešovi částku přibližně jednoho milionu korun na podporu uprchlíků z československého pohraničí.²⁴¹ Významnou pomoc poskytovali britští a američtí kvakeři či američtí unitáři.²⁴²

Všechny organizace se musely po obsazení Československa spolehnout na polskou vládu a její poměrně benevolentní přístup k uprchlíkům. Přes počáteční neochotu a navrácení některých uprchlíků do protektorátu začalo Polsko uprchlíky přijímat, což bylo pro emigraci do Velké Británie naprosto klíčové. Hlavními centry práce britských humanitárních organizací, které spolupracovaly s místními polskými a židovskými organizacemi, se staly Krakov a Katovice. V Krakově působil i československý konzul. Všichni uprchlíci, ať legální či nelegální, se museli registrovat u Britského výboru pro uprchlíky z Česko-Slovenska. Transporty s uprchlíky, kteří byli vybaveni požadovanými dokumenty, odjížděly z Krakova do Gdyně, odkud odplouvaly lodí rovnou do Velké Británie či do skandinávských zemí.²⁴³

S přibývajícím počtem uprchlíků narůstaly finanční náklady všech pomocných organizací, z nichž se některé ocitly na pokraji krachu (Britský výbor pro uprchlíky).²⁴⁴ Výdaje souvisely jak se samotnou cestou uprchlíků do zahraničí a jejich zaopatřením v Polsku a posléze i ve Velké Británii či v dalších hostitelských zemích, tak se získáním

²³⁹ BRINSON, Charmian a Richard DOVE. *A matter of intelligence: MI5 and the surveillance of anti-Nazi refugees, 1933–50*, s. 115–127.

²⁴⁰ „Czech nationals were friendly aliens.“ Tato věta se objevila v korespondenci mezi MI5 a britským ministerstvem vnitra, přestože Češi byli též kontrolováni z důvodu určitých nesrovnalostí u těch, kteří přišli z pohraničí s českými dokumenty, ovšem „o jejich češtví se mohli vést debaty“. Srov. BRINSON, Charmian a Richard DOVE. *A matter of intelligence: MI5 and the surveillance of anti-Nazi refugees, 1933–50*, s. 149.

²⁴¹ BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, s. 277.

²⁴² VELECKÁ, Hana. *Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939*, s. 662–663, 670.

²⁴³ *Ibidem*, s. 672–673.

²⁴⁴ Ke konkrétním sporům mezi organizacemi, britskou vládou a k přístupu Německa k organizaci emigrace podrobně srov. *ibidem*, s. 679–684.

potřebných dokumentů včetně víz. Velká Británie v této době udělovala dva typy víz: vízum na dočasný pobyt před další emigrací a vízum pro trvalý pobyt. Udělení prvního typu víza vyžadovalo potvrzení cizího konzula nebo vízum do země, do které měli být žadatelé následně přijati. Stejně tak bylo vyžadováno uvedení organizace či soukromé osoby, které po dobu přechodného pobytu za uprchlíka převzaly zodpovědnost, především finanční. Tyto podmínky platily pro a děti do osmnácti let a dospělé osoby do pětatřiceti let. Šanci získat vízum k trvalému pobytu měli především odborníci a specialisté, mezi které byli ve většině případů řazeni i výtvarní umělci. Šance však měli například i podnikatelé, bezdětné ženy, které byly najímány pro práci v domácnostech, či lidé nad šedesát let, kteří měli dostatek peněz nebo již zmiňovaného garanta.²⁴⁵ Následné situaci uprchlíků ve Velké Británii se bude věnovat čtvrtá kapitola této práce.

²⁴⁵ VELECKÁ, Hana. Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939, s. 665.

3. ŽIVOT UMĚLCŮ PŘED EMIGRACÍ. VZNIK MEZINÁRODNÍ KOMUNIKAČNÍ SÍTĚ*

Následující kapitola se časově vrátí před období jednotlivých uprchlických vln k počátku umělecké kariéry zkoumaných umělců a k jejich prvním společným kontaktům. Základní okruhy, na které bude brán zřetel, se týkají především počátečního rodinného a sociálního zázemí umělců, jejich profesní kariéry v souvztažnosti s vytvořením tzv. umělecké identity a vzniku mezinárodní komunikační sítě.

Všichni zkoumaní umělci – Ludwig Meidner, Erich Arnold Bischof, John Heartfield, Kurt Lade, Heinz Wornar, Bedřich Feigl a Karl Vogel (srov. Příloha č. 1) – se svou tvorbou zařazují do tzv. klasické výtvarné moderny zahrnující většinu moderních uměleckých stylů a hnutí vzniklých v první polovině 20. století. Studovanou protihitlerovskou uměleckou skupinu tvořily dvě generace výtvarníků, které lze zjednodušeně popsat jako profesory a jejich studenty z uměleckých škol, a to jak v Německu, tak v českých zemích.

Generace profesorů se narodila povětšinou v osmdesátých či devadesátých letech 19. století (Bedřich Feigl a Ludwig Meidner *1884, John Heartfield *1891, Erich Arnold Bischof *1899)²⁴⁶ a její zástupci patřili k těm, kteří ve svých domovských zemích proslapávali cestu modernímu umění. Počátky jejich životního příběhu byly velmi podobné. První „boj“ vedli proti svým rodičům, kteří se nechtěli smířit s myšlenkou na uměleckou kariéru svých dětí.

Po konečném prosazení představ o návštěvě uměleckých škol následně tato generace bojovala proti stále trvajícím akademismu v těchto oficiálních institucích. I to byl částečně důvod, proč se během studia vypravovali na četné studijní pobyty do zahraničí, nejčastěji do Francie a Itálie, tzn. do tradičních uměleckých zemí. Po těchto nesnadných počátcích často následovalo členství v umělecké skupině, která jim zabezpečila první veřejné prezentace na výstavách a některým z nich přinesla možnost

* Tato kapitola byla vytvořena na základě odborné literatury prohloubené studiem archivních pramenů a dobových memoárů.

²⁴⁶ Akademie der Künste Berlin (dále AdK), John-Heartfield-Archiv; Erich-A.-Bischof-Archiv; Národní archiv Praha (dále NA), Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích, HBMA, Matriky narozených, kn. 2527.

vyučovat na některé z uměleckých škol, kde se setkali s druhou sledovanou generací – generací studentů (Kurt Lade *1905, Heinz Worner *1910). Díky těmto setkáním jak na oficiální úrovni ve škole či na výstavách, tak v soukromí ateliérů se vytvářela důležitá komunikační síť, která v souvislosti s novými kontakty, vybudovanými během studijních cest do zahraničí, získávala mezinárodní charakter.

Určitý zlom v životech zkoumaných umělců představovala první světová válka²⁴⁷ a následný odlišný politický vývoj v Československu a Německu. Berlín byl před rokem 1930 metropolí, která procházela velmi prudkou sociálně-ekonomickou modernizací a přitahovala různé typy obyvatel. Z Berlína se pak stala „metropole exilu“.²⁴⁸ Dvacátá a třicátá léta 20. století byla pro mnohé umělce rozporuplná; přinesla na jednu stranu – především u generace profesorů – často vrchol jejich kariéry, na druhou stranu velké rozčarování a strach z budoucího vývoje.

3.1. Počátek umělecké kariéry

3.1.1. Rodinné zázemí a studium na uměleckých školách

Jak bylo uvedeno výše, jedním ze společných rysů většiny umělců z Německa či Čech, které spojila ve třicátých a čtyřicátých letech emigrace ve Velké Británii, byl jejich rodinný původ a sociální zázemí. Pocházeli z nepříliš majetných rodin řemeslníků či úředníků. Měli většinou několik sourozenců, z nichž někteří později sdíleli stejné nadšení pro kulturu a stali se neméně významnými osobnostmi. Za všechny lze zmínit bratra

²⁴⁷ U většiny ze zkoumaných umělců nelze dohledat, zda se aktivně války zúčastnili.

²⁴⁸ KROHN, Claus-Dieter. Migrationen und Metropolenkultur in Berlin vor 1933. In: CLAUS-DIETER KROHN (Hrsg.). *Metropolen des Exils*. München: Ed. Text + Kritik, 2002. s. 14–35, zde s. 15.

Johna Heartfielda, spisovatele Wielanda Herzfelda,²⁴⁹ či bratry Bedřicha Feigla, významného galeristu Huga Feigla²⁵⁰ a spisovatele Ernsta Feigla.²⁵¹

Rodinné zázemí sehrávalo při budování umělecké identity zásadní roli především u výtvarníků židovského původu (Feigl, Meidner, Vogel). Až na výjimky²⁵² nacházeli

²⁴⁹ John Heartfield založil v Berlíně v roce 1917 se svým bratrem Wielandem nakladatelství Malik (Verlag Malik). Vydávali časopis *Neue Jugend*, ve kterém uveřejňovali první Heartfieldovy koláže. Po požáru Říšského sněhu bylo nakladatelství obsazeno, Wieland Herzfelde uprchl do Prahy a pokračoval tam v nakladatelské činnosti. Kromě toho se nakladatelství stalo důležitým „sociálním ostrovem“ pro německou emigraci. Srov. ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*, s. 42, 46. Wieland Herzfelde po vstupu německých vojsk na území československého pohraničí uprchl do Londýna a o rok později vycestoval do New Yorku, kde založil nakladatelství navazující na Malik pod jménem Aurora–Verlag. Srov. FRASER, James (Hrsg.). *Malik Verlag–Berlin, Prague, New York. Ausstellungskatalog*. New York: Goethe House, 1984.

²⁵⁰ Hugo Feigl se stejně jako Bedřich zajímal za svých gymnaziálních studií o malířství a sochařství. Nakonec však vystudoval práva. Od roku 1919 psal pravidelně umělecké kritiky do *Prager Tagblattu* a od roku 1924 vlastnil svou první *Galerii starých a moderních obrazů* v podkroví paláce Koruna na Václavském náměstí. Tato galerie se později přemístila do Pštrossovy ulice čp. 12. Od prosince 1930 byla otevřena další galerii s názvem *Galerie Hugo Feigl* v prvním patře pojišťovny Dunaj na Národní třídě čp. 10. Od července 1936 se otevíraly výstavy v nových prostorách na Smetanově (dříve Masarykově) nábřeží čp. 8, kde se dnes nachází výstavní síň Hollar. Hugo Feigl se svou ženou uprchl v roce 1938 do New Yorku, zatímco jeho dcera Marion byla poslána jedním z posledních transportů Nicholase Wintona do Velké Británie, kde se ji ujal strýc Bedřich Feigl. Hugo Feigl i v New Yorku vedl velmi známou galerii. Srov. SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *Malíř Friedrich/ Bedřich Feigl a jeho rodina, aneb Život mezi národy a metropolemi*. České Budějovice, 2010. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav. Vedoucí práce doc. Dagmar Blümllová, CSc, s. 13–15.

²⁵¹ Ernst Feigl se už od mládí zajímal o literaturu. První literární pokusy v podobě básní, povídek, a dokonce i divadelních her na sebe nenechaly dlouho čekat. O jeho studiu, respektive existenci před první světovou válkou prameny mlčí. Dlouhé hledání vlastní životní cesty bylo pravděpodobně způsobeno vleklými chorobami v dětství, které na něm zanechaly následky. Nejzávažnějším se ukázalo být oční onemocnění, které se ve stáří prohloubilo až ve slepotu. Ernst se nakonec rozhodl pro dráhu novináře a literáta, zároveň však choval blízký vztah k divadelní scéně. Díky manželství s křesťankou jako jediný z Feiglových sourozenců, kteří neemigrovali, přežil druhou světovou válku a nemusel do koncentračního tábora. Srov. Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), *Feigl Ernst*, Tisky, články a fejetony E. Feigla, inv. č. 14/ 68/ 0095; SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *Malíř Friedrich/ Bedřich Feigl a jeho rodina, aneb Život mezi národy a metropolemi*, s. 15.

²⁵² John Heartfield, vlastním jménem Helmut Herzfeld, měl poměrně bouřlivé dětství. Narodil se 19. června 1891 v Berlíně ve čtvrti Schmargendorf. Se svými rodiči nežil dlouho. V roce 1895 byli rodiče, kteří patřili mezi výrazné politické aktivisty podporující socialismus, nařčeni z rouhačství proti Bohu, malého Helmuta společně s dalšími jeho čtyřmi sourozenci nechali opuštěné a utekli do Švýcarska. Děti byly dány do péče Ignáce a Kláry Varnscheimových, kteří

u svých rodičů porozumění a podporu v přístupu ke vzdělání, a to i přes to, že většině budoucích umělců rodiče zpočátku vybrali odlišné, více praktické budoucí zaměstnání. Erichu Arnoldu Bischofovi, synu truhláře, a Kurtu Lademu, který pocházel z úřednické rodiny, byla předurčena kariéra bankovního úředníka. John Heartfield byl dán do učení knihkupcem. Bedřich Feigl měl pomáhat v obchodě a Ludwig Meidner se na přání rodičů měl vyučit zedníkem. Studium na umělecké škole bylo navíc nákladné a na počátku studia šla velmi těžko určit míra talentu a úspěch či neúspěch, který měl po studiu následovat.

Výtvarníci, narození v Německu, navštěvovali nejčastěji umělecko-průmyslovou školu v Berlíně (Kunstgewerbe- und Handwerkschule); jednalo se například o sochaře E. A. Bischofa²⁵³ a Heinz Wornera²⁵⁴ a po ročním studiu na mnichovské Královské bavorské škole uměleckých řemesel, do Berlína přesídlil i John Heartfield.²⁵⁵ Ludwig Meidner, který se narodil v Bernstadtu (Birntów) ve Slezsku, si přes nechuť svého otce, obchodníka s textilem, prosadil studium na Královské umělecké a umělecko-průmyslové škole

vlastnili nádražní restauraci nedaleko Salzburgu. Srov. HERZFELDE, Wieland. *Paměti veselého sirotka*. Praha: Mladá Fronta, 1975, s. 9–10.

²⁵³ E. A. Bischof začal od roku 1921 navštěvovat večerní kurzy kreslení u Hanse Baluschka na Volkshochschule v Berlíně a o čtyři roky později začal čtyřleté studium na umělecko-průmyslové škole (Kunstgewerbe- und Handwerkschule) v Berlíně v ateliéru grafiky u Waltera Heisiga. Srov. <online 2018-09-01>

Dostupné z:

<http://kalliope.staatsbibliothek-berlin.de/de/findingaid?fa.id=DE-611-BF-38539&fa.enum=1&lastparam=true>

²⁵⁴ Heinz Wornor pracoval po vyučení jako kamenosochař v továrně zpracovávající mramor. Mezi lety 1925–1929 navštěvoval večerní kurzy při umělecko-průmyslové škole v Berlíně v ateliéru sochaře Felixe Kupsche. Srov. <online 2017-12-12>

Dostupné z:

http://www.exilarchiv.de/DE/index.php?option=com_content&view=article&id=1268%3Awornor-heinz&catid=24&lang=cs

²⁵⁵ John Heartfield studoval od roku 1910 na mnichovské Královské bavorské škole uměleckých řemesel. Jeho studium mu platil vlastní strýc, který žil v New Yorku. Do Berlína se přestěhoval v roce 1912. Srov. HERZFELDE, Wieland. *John Heartfield. Leben und Werk. Dargestellt von seinem Bruder*, Dresden: Verlag der Kunst, 1971, s. 12.

v Breslau (Vratislav).²⁵⁶ Po kratším pobytu v Berlíně pak odešel studovat do Francie na Julianovu akademii (Académie Julian) v Paříži.²⁵⁷

Umělci, kteří se narodili v Čechách v době habsburského soustátí, měli poměrně malý výběr. Většina z nich odcházela studovat na akademii umění do Vídně, Prahy či Mnichova. Zatímco Bedřich Feigl²⁵⁸ se rozhodl pro c. k. Akademii umění v Praze, Karl Vogel studoval několik škol, včetně akademií v Mnichově a v Praze.²⁵⁹

Všechny z výše zmíněných škol, až na nepatrné výjimky, měly jeden společný jmenovatel – výuku umění v tzv. akademickém duchu. To znamenalo, že se na nich vyučovala především kresba podle sádrových odlitků, náměty vycházely historie, popřípadě z biblických motivů. Na uměleckých školách se často studenti potýkali s problémem potlačování jejich osobitého stylu, především s neochotou vyučujících přijmout ohlasy moderních uměleckých trendů. Tato striktní snaha o jednotný „školní

²⁵⁶ Studium Ludwiga Meintera ve Wroclawi trvalo pouhých dva a půl roku, neboť si studium umění představoval odlišně od přetrvávajícího akademismu. Srov. BRIEGER, Lothar. *Ludwig Meidner mit einer Selbstbiografie des Künstlers*. Leipzig: Leipzig Klinkhardt & Biermann Junge Kunst. 1919, Band 4, s. 12

<online 2018-10-01> Dostupné z:

<https://archive.org/stream/ludwigmeidnermit00brieuoft#page/12/mode/2up>.

²⁵⁷ Julianova akademie byla soukromá umělecká škola pro malíře a sochaře a po státem podporované Národní škole krásných umění byla druhou nejvýznamnější uměleckou institucí v Paříži. Studovali na ni i další němečtí umělci jako např. sochař Ernst Barlach či malířka Käthe Kollwitz. Z nejznámějších českých umělců ji navštěvoval též Alfons Mucha a František Kupka. Srov. <online 2018-10-01> Dostupné z:

https://de.wikipedia.org/wiki/Acad%C3%A9mie_Julian.

²⁵⁸ Bedřich Feigl začal studovat ve školním roce 1903–04 u profesorů Vlaha Bukovace a Bohumíra Roubalíka. Studium však nedokončil. Do přípravného kurzu chodil s Emilem Fillou. KHA AVU Praha, *Katalogy Všeobecné školy malířské 1896–97–1908–09*, Katalog profesorské průpravky (Vorbereitungs Kurs) 1903–1904. Obširněji srov. SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016.

²⁵⁹ Karel Vogel je dodnes poměrně neuchopitelnou uměleckou osobností, jíž chybí celistvější biografické zpracování související i s nedostatkem pramenů. Karel Vogel se narodil 20. března 1897 v Českých Budějovicích v židovské rodině. Po gymnáziu odešel do Prahy, kde na Karlo-Ferdinandově univerzitě vystudoval klasickou archeologii a dějiny umění. Poté se začal věnovat studiu sochařství na akademii ve Vídni u prof. Antona Hanaka, v Mnichově u prof. Bernharda Bleekera a později se zapsal k prof. Janu Štursovi na pražskou akademii, kterou pravděpodobně navštěvoval velmi sporadicky. Srov. MINAŘÍK, Miloš. Sochař Karel Vogel. In: *Mezery v historii. Sborník příspěvků ze symposií společnosti pro české a německé umění a dějiny umění, konaných v letech 2004–2009 v rámci Festivalu uprostřed Evropy – Mitte Europa v Chebu*. Cheb: 2010. s. 127–131.

styl“ byla velmi omezující a pro mnohé umělce se stala nepřekonatelnou – studia proto zanechali. Pro jejich další kariéru se tak staly daleko důležitější zkušenosti, které získali při zahraničních cestách či při setkání se starým i moderním uměním.

3.1.2. První umělecké ambice

V Německu i v Čechách na počátku 20. století, v době studia sledovaných umělců, započal postupný proces přijetí moderního (francouzského impresionistického a postimpresionistického) umění. Němečtí i čeští umělci byli například zhruba ve stejné době konfrontováni s výstavami norského expresionistického malíře Edvarda Muncha, kolem kterých se rozvířily prudké debaty.²⁶⁰ Největší ohlas takto pojaté umění vzbuzovalo právě u studentů uměleckých škol. I přes tyto shody se němečtí výtvarníci s moderním uměním detailněji seznámili o něco dříve než obyvatelé habsburské monarchie a pro Čechy se tak stali nejen zprostředkovateli nových poznatků a zkušeností, ale často i inspirací.²⁶¹

Francouzští, a především němečtí umělci bojující proti konvenci a akademismu se pro umělce přicházející z Čech stali neocenitelnými učiteli a posléze i partnery.²⁶² Snažili

²⁶⁰ Pražská i berlínská výstava děl Edvarda Muncha byla skandální. V roce 1892 dosáhl konzervativní umělecký spolek Verein Berliner Künstler uzavření výstavy, proti čemuž se postavila mladá generace nastupujících umělců v čele s impresionistickým malířem Maxem Liebermannem. Munchova výstava v Praze se konala v roce 1905 a nevyvolala pouze bohatou diskuzi mezi kritiky a teoretiky, ale přímo ovlivnila i české malířství. Na malíře působil Munch především svou silnou malířskou technikou, začal být oceňován jako filosof barev. Malovalo se á la Munch a přídavné jméno munchovský se objevovalo v nejrůznějších souvislostech. Kromě členů výtvarné skupiny Osmy ovlivnil Munch i další, již uznávané autory, např. Františka Bílka, Jakuba Schikanedera, Karla Hlaváčka, Maxe Švabinského a další. Překvapivé paralely lze najít i v díle Alfonse Muchy. Srov. URBAN, Otto M., VRBOVÁ Jarka a Tomáš VRBA (edd.). *Edvard Munch. Být sám. Obrazy – Deníky – Ohlasy*. Praha: Arbor vitae, 2006. s. 200–201.

²⁶¹ K tomu více dobová studie Vincence Kramáře: „Naši mladí malíři musili vykonat v jednom práci několika generací a bylo třeba dohonit, co zameškali. Bylo jim provést kritiku impressionismu sotva u nás vzklíčeného a kritiku francouzské generace let devadesátých, jejíž stilisující, dekorativní obnova výtvarné formy jich neuspokojovala. A byla tu především výtvarná nekultura a anarchismus, dědictví to t. ř. generace Národního Divadla, s níž bylo nutno se vypořádat. Byloť touhou i příkazem generace probíti se jak vnější akademickou virtuositou, odpoutanou od života, tak nesmírným nánosem mrtvolných manýr a předsudků (...) Úkol generace neznamenal tudíž nic menšího než pronikavou očistu a obnovu výtvarné práce, opět uvedené v bezprostřední spojitost s vlastním jejím zdrojem, s lidským nitrem.“ LAMAČ, Miroslav. *Osma a Skupina výtvarných umělců 1907–1917*, Praha: Odeon, 1988, s. 12.

²⁶² Praha jako kulturní centrum zažívala určitou frustraci z neukončené národní emancipace, na druhou stranu byla přehlčena dobovým kosmopolitním uměním vystavovaným na výročních výstavách. Zpočátku jí chyběli přirození spojenci v cizině, jejichž díla do Prahy začala pronikat

se zprostředkovávat mladým nadějným talentům nové možnosti, které se v oblasti umění otvíraly. Mladí umělci se po takovémto komplexním studiu sami rozhodli, jakým způsobem budou utvářet svou „uměleckou identitu“ a ke kterému stylu a námětům se přikloní.

Nadšení pro moderní umění a jeho následování za cenu nemalých osobních obětí se stalo pro mladé německé i české umělce základním charakteristickým bodem, který je propojoval. Oddanost tomuto cíli dokonce vedla u Bedřicha Feigla k jeho vyloučení z pražské akademie²⁶³ a i ostatní ze zkoumaných umělců si způsobili svým příklonem k moderně nemalé nepříjemnosti. Na počátku jejich kariéry je tak čekal důležitý, avšak nelehký krok – museli se umělecky prosadit ve společnosti, která modernímu umění nebyla nakloněna. Postupně se u nich začal objevovat pocit neporozumění ze strany veřejnosti. Toto neporozumění mezi ideály umělců a vkusem široké veřejnosti bylo ve své době tak silné, že se k němu vyjadřoval dokonce i Ottův slovník naučný: „Poměr mezi umělcem a vnímatelem by byl ideální, kdyby vnímatel dovedl na umělecké dílo nazíratí právě tak, jako sám jeho tvůrce, kdyby myšlenky, nálady, city obou docela se kryly; ale to předpokládalo by vnímatele přímo kongeniálního, nemůže tudíž požadováno býti na širokých vrstvách, jež v sobě zahrnuje obecnstvo.“²⁶⁴

Stejně jako většina předchozích generací se i všichni jmenovaní výtvarníci setkávali ve větší či menší míře s odlišnými názory na moderní umění u návštěvníků

s menším zpožděním. Reakce na zahraniční moderní tvorbu pak byly o to bouřlivější a urychlily celý další vývoj nově nastupující generace, narozené v osmdesátých a devadesátých letech 19. století (např. bratři Čapkové, Emil Filla, Bedřich Feigl, Václav Špála, Jan Zrzavý, Willy Nowak, Otakar Kubín ale i Franz Kafka a Max Brod atd.). Srov. SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *„Berlín nad Prahou jako nebe nad zemí.“ Česko-německý kulturní transfer v desátých a dvacátých letech 20. století.* In: AUGUSTIN, Milan (ed.), *Navzdory hranici: migrační procesy na česko-německém pomezí : příspěvky z odborné konference, Cheb 27.–29. května 2013 = Trotz der Grenze : Migrationsprozesse im tschechisch-deutschen Grenzgebiet : Fachtagungsvorträge, Eger 27.–29. Mai 2013.* V Plzni: Státní oblastní archiv, 2013. s. 188–197, zde s. 189.

²⁶³ „Byl jsem jedním z nejzlobivějších,“ vzpomínal Feigl. „Jednou jsem si opatřil jakýsi zvonec, prudce jsem otevřel dveře všech ateliérů a křičel do ticha vyučování ve stylu nádražního zřízence: ‘van Gogh – Gauguin – Munch – vystupovat!’ Jako by Akademie byla nějaké nádraží! A přece: my všichni jsme odtud nastoupili svoji cestu. Po prudké debatě s Bukovacem – přede všemi studenty a za veřejného pobouření – jsem vyletěl, a se mnou kurážný Kubišta. Srov. F. Feigl, *„Die Osma“*. Tento článek poprvé zmínil ve své studii Vojtěch Lahoda. Srov. LAHODA, Vojtěch. *Truchlení malíře. Friedrich Feigl, Osma a Čechy.* 52. Bulletin Moravské galerie v Brně, 1996, s. 27–28.

²⁶⁴ *Ottův slovník naučný XXVI*, Praha: Jan Otto, 1907, s. 170.

výstav a případných mecenášů. Ani jejich stanovisko k novému umění však nebylo jednotné a zahrnovalo mnoho uměleckých přístupů (především francouzské postimpresionistické směry). „Umění je duševní prostředek boje a jen ten je povolán v umění působit, kdo je schopen důležité otázky své doby rozeznat a vypořádat se s nimi,“ napsal Bedřich Feigl v roce 1935 jako hlavní úkol své malířské generace.²⁶⁵

Určitým východiskem z rozčarování, které bylo způsobeno malým pochopením veřejnosti, se staly cesty do zahraničí. Umělci samozřejmě cestovali již i v předcházejících obdobích, a to jak za studiem, tak za prací. Avšak teprve většina představitelů z generace klasických modernistů byla v zahraničí dobrovolně a cíleně. Nikdy předtím neexistovalo tolik umělců s multikulturními kontakty. V zahraničí načerpali nové zkušenosti, získali mnohé kontakty, a především mohli vypořádat, jak svou situaci ve společnosti řeší již etablovaní umělci.

Kromě Paříže, kam se začalo jezdit kvůli galerii v Louvru, a Itálie, lákající hlavně architekty, přibyl na seznam nejdůležitějších cílů i Berlín a – to jak v případě českých umělců, tak i rodilých Němců, kteří ale pocházeli z jiného města.²⁶⁶ Díky své geografické a kulturní blízkosti se velmi brzy stal nejvyhledávanějším městem, stejně jako Praha po nástupu Adolfa Hitlera k moci. Kromě toho nebyla cesta do Berlína finančně náročná a ubytování často poskytl ti, kteří se tam tou dobou již zdržovali. Umělci se – kromě některých architektů – naopak začali vyhýbat Mnichovu a Vídni, neboť obě města stále ještě bojovala proti jakýmkoli moderním změnám.²⁶⁷ Vídeň, a dokonce i Paříž, začaly

²⁶⁵ „Wir haben einander – so um das Jahr 1905 herum – an der Prager Kunstakademie kennengelernt. Nicht die erwählten Lieblinge des Professorenkollegiums waren es, die berufen schienen in unserer Generation eine Rolle zu spielen. Wahrscheinlich kommt es hier viel weniger auf das bloße Talent an, als auf die geistigen Fähigkeiten, die man nebstbei hat – eben auf die Persönlichkeit. Die Kunst ist ein geistiges Kampfmittel und nur derjenige ist berufen, umgestaltend und führend in ihr zu wirken, der imstande ist, die wesentlichen Fragen seines Zeitalters zu erkennen und sich mit ihnen auseinanderzusetzen.“ Srov. FEIGL, Bedřich. Unsere Malergeneration. In: *Prager Presse*. 1935, roč. 15, č. 250, ze dne 15. 9. 1935, s. 10.

²⁶⁶ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *"Berlín nad Prahou jako nebe nad zemí."* Česko-německý kulturní transfer v desátých a dvacátých letech 20. století, s. 190.

²⁶⁷ LANGER, František. *Arma virumque cano....* In: *Kavárna Union. Sborník vzpomínek pamětníků*, Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1958, s. 72–74.

postupně těžít jen ze svého tradičního postavení kulturních center a nic nového nepřinášely.²⁶⁸ Berlín byl podle mnohých daleko přínosnější.

Nejaktivnějšími cestovateli byli Bedřich Feigl a Ludwig Meidner. Meidner studoval v Paříži, tam se seznámil s výraznou uměleckou osobností tehdejší pařížské moderny, italským malířem a sochařem židovského původu Amedeem Modiglianem a jeho přáteli.²⁶⁹ Po návratu do Německa si rodák ze slezského Bernstadtu zvolil za své sídlo právě Berlín. Feigl po nedobrovolném ukončení studia na pražské akademii navštívil Holandsko, Francii a Itálii a v roce 1910 odešel na několik let z Prahy do Berlína.²⁷⁰ Ostatní zkoumaní umělci většinou působili v Berlíně od svých studijních let, a měli tak menší motivaci cestovat, neboť se jim v hlavním městě Německa dostávalo všech nejnovějších trendů. Do zahraničí proto odjížděli především kvůli svým výstavám.

Pokud neměl jedinec dokončené vzdělání na umělecké škole, bylo pro něj velmi složité prosadit se na uměleckém trhu, který preferoval umělce s atraktivním mediálním obrazem. Ten byl tvořen nejen obrazem, který o sobě vytvářel umělec sám, ale i názory veřejnosti, pro něž byly dokončené vzdělání a titul akademický umělec stále zásadní. Pokud se tedy chtěl umělec stát i přesto známým a úspěšným, musel podstoupit identitotvorný proces, jehož součástí bylo kromě talentu, získaných dovedností, osobitých vzorců chování a jednání i přijetí specifické mentality a idejí zvolené umělecké skupiny. Následně si pak jedinec začal v rámci skupiny tvořit vlastní obraz (autoobraz).

3.2. Budování „umělecké identity“

Jak bylo uvedeno v úvodní kapitole, „umělecká identita“ se vyznačovala vědomým sebeidentifikujícím vztahem k vlastní umělecké existenci stejně jako ke

²⁶⁸ „Das Schockerlebnis resultierte aus einem Gemisch von Minderwertigkeitsgefühl gegenüber der heimischen Kunst und dem Enthusiasmus für das Neue.“ Srov. BEYME, Klaus von. *Das Zeitalter der Avantgarden: Kunst und Gesellschaft 1905–1955*. München: Beck, 2005. s. 78.

²⁶⁹ Srov. MEIDNER, Ludwig. *Erinnerungen an Modigliani (1931)*. In: MEIDNER, Ludwig a Klaus HOFFMANN. *Ludwig Meidner, 1884–1966*. Wolfsburg: Kunstverein Wolfsburg, 1985. s. 32–33.

²⁷⁰ Podrobněji k jeho cestám srov. SKOŘEPOVÁ, Zuzana, *Od Antverp přes Paříž po Řím. Cesty za uměním Bedřicha/ Friedricha Feigla a Otakara Kubína v prvních letech jejich umělecké kariéry*. In: HABÁNOVÁ, Anna a Ivo HABÁN, ed. *Na cestách: impulzy zahraničních kulturních prostředí v tvorbě německy hovořících umělců a umělkyně z Čech, Moravy a Slezska = Auf Reisen : internationale Kulturimpulse im Schaffen deutschsprachiger Künstler und Künstlerinnen aus Böhmen, Mähren und Schlesien*. Liberec: Oblastní galerie Liberec, 2015. s. 84–87.

skupině lidí, se kterou měl umělec shodné určité kulturní a umělecké zvyklosti a principy. Sledovaní umělci se identifikovali především s klasickou modernou, která se u jednotlivců formovala v souvislosti s kulturním, sociálním, politickým a náboženským prostředím do jednotlivých směrů a hnutí. „Umělecká identita“ je tedy širší kategorií než identita jednotlivce. Umělec totiž tvořil svou identitu nejen ve vazbě na vlastní minulost, ale i v procesu hledání hodnoty umění. „Umělecká identita“ proto představuje velmi dynamickou kategorii, která se stále proměňuje v čase, což souviselo se snahou reagovat na soudobý vývoj (umělecký, společenský, politický) tvořit aktuální umění.

Důležitou součástí „umělecké identity“ byl i autoobraz, který bylo nutné pečlivě budovat pomocí tzv. „legandy o umělci“.²⁷¹ Výtvarníci pečovali o to, aby na veřejnosti vystupovali v souladu s v kolektivním vědomí společnosti uložené představě o umělci. Tyto „typické rysy umělce“ pak prezentovali jako své vlastní. Jejich biografie měly přesnou strukturu s jasně zapamatovatelnými body, navíc často využívali i osvědčených propagandistických technik, které jim napomáhaly upevnit nově tvořený, od tradičního stereotypu mírně odlišný obraz v představách a paměti společnosti. Umělci byli nuceni postarat se o rozšíření své pověsti sami, neboť jedině tak pronikli do povědomí veřejnosti. Byli tak často nevědomě donuceni podrobit se předem připravené matici,²⁷² což se v nemalé míře potvrdilo během emigrace.

3.2.1. Umělecké skupiny jako součást „umělecké identity“

Významnou složkou „umělecké identity“ zkoumaných umělců bylo členství v umělecké skupině. Skupina se totiž snadněji zviditelnila než jedinec, což byl jeden z hlavních důvodů jejich zakládání v minulosti i nyní. Tzv. „hledání skupinové identity v městské bohémě“²⁷³ se stalo určitým východiskem z nelehkého postavení moderních

²⁷¹ Srov. KRIS, Ernst a Otto KURZ. *Legenda o umělci: historický pokus*. V Řevnicích: Arbor vitae, 2008. s. 9.

²⁷² MAŤOVÁ, Petra, HUBATÁ – VACKOVÁ, Lada – Roman TELEROVSKÝ, *Legenda o umělci:*

mezi dějinami umění a psychoanalýzou. In: KRIS, Ernst a Otto KURZ. *Legenda o umělci: historický pokus* s. 138, 141. Více o propojování teorií identit s teoriemi sociální komunikace Srov. KRAPPMANN, Lothar. *Soziologische Dimensionen der Identität: strukturelle Bedingungen für die Teilnahme an Interaktionsprozessen*. 9., in der Ausstattung veränd. Aufl. Stuttgart: Klett-Cotta, 2000. Krappmann tvrdí, že interakce v rámci sociální komunikace produkuje identifikace, které jednotlivce nutí zastávat konkrétní pozice a vkládá ho do různých rolí.

²⁷³ „Die Suche von Gruppenidentität in einer städtischen Boheme.“ Srov. BEYME, Klaus von. *Das Zeitalter der Avantgarden: Kunst und Gesellschaft 1905–1955*, s. 63.

umělců ve společnosti. Tito umělci zažívali často rozpor mezi vlastní emancipací, která se projevovala v odmítnutí pravidel předem určeného stylu, a mezi potřebou sdružovat se do společenství. Uvědomovali si však, že prosadit určité inovace jde pouze kolektivně.²⁷⁴ Této zkušenosti následně využili i v britské emigraci, v níž se mohli prosadit opět pouze kolektivně, na kolektivních prezentacích a výstavách.

Umělecké skupiny je možné charakterizovat podle souboru jejích vnitřních pravidel, jejichž hranice byly však velmi volné. Základní kritérium rozdělení tvoří příčiny vzniku skupiny. Uskupení nejčastěji vznikaly na základě osobního přátelství, nebo byly založeny na společných politických názorech. Impuls pro vznik však mohl vycházet ze zcela pragmatických důvodů; skupina znamenala lepší možnosti vystavování a publikování bylo i méně finančně náročné.²⁷⁵ Ve většině případů byly tedy hlavní motivací vzniku skupiny pocit sounáležitosti a racionálně-ekonomické důvody. Skutečné umělecké skupiny ovládaly především marketingové strategie, ale ani u nich nemohou být vyloučeny přátelské vztahy.²⁷⁶

V rámci uměleckých skupin si měli být všichni členové rovni. Přesto byly skupiny pevně vázány na charisma jednoho z členů. Pokud tento člen vystoupil, skupina se většinou rozpadla. Používaly se odlišné integrační prostředky, z nichž nejčastějším byl manifest, kterým se jednotlivci začlenili do skupiny. Samotná skupina se manifestem naopak vymezila navenek.²⁷⁷

Členství v umělecké skupině mohlo být účinné i z psychologického pohledu. S procesem individualizace souvisel nový pocit určité „neukotvenosti“ ve společnosti, i v umění. Pro moderní umělce nemusely po určitou dobu existovat sociální, politické a náboženské hranice, pokud si je sami nestanovili. K této ztrátě jakýchkoli vazeb přispívalo i odcizení prožívané jednotlivými umělci uprostřed stále se zvětšujících odlidštěných velkoměst.²⁷⁸ Nejistotu působil i fakt, že se jednotlivé umělecké styly velmi rychle střídaly a trvaly několik málo let. Tyto neutěšené psychické stavy mohli umělci překonávat navázáním kontaktů s dalšími uměleckými individui. Dlužno podotknout, že

²⁷⁴ Ibidem, s. 99.

²⁷⁵ Ibidem, s. 109.

²⁷⁶ Ibidem.

²⁷⁷ Ibidem.

²⁷⁸ V této době došlo k objevení odcizeného města jako nového námětu. Dříve byla města prezentována spíše jako obrazy pořádku, nyní se z pohledů do měst stalo zrcadlo sociálního chaosu. Ibidem, s. 88, 89.

ze začleňování se do uměleckých skupin nebylo v meziválečném období omezené národností umělce či konkrétním místem jeho pobytu. Proces identifikace se skupinou probíhal i v rámci studijních cest či písemných kontaktů. Postupně se tak vytvářela mezinárodní komunikační síť umělců, která nebyla oficiálně organizována a jejíž existenci si většina umělců ani neuvědomovala. Přesto se takto vzniklé kontakty staly zásadními v době emigrace v Československu i později ve Velké Británii. Existovali však i takoví umělci, pro něž se stalo nezařazení do skupiny nutností či výrazem jejich osobní „umělecké identity“, a to i přesto, že s některou z uměleckých skupin sympatizovali.²⁷⁹

Nově založená skupina se musela prezentovat na veřejnosti, aby si vytvořila správný mediální obraz. Velmi důležitá byla volba názvu skupiny. Jméno muselo být přitažlivé a dobře zapamatovatelné, s určitou špetkou tajemnosti nebo naopak plně vypovídající o charakteru skupiny.²⁸⁰ Zvolení názvu doprovázelo vytvoření legendy o založení skupiny, která předurčila směr, kterým se měli členové ubírat ve své tvorbě. K dotvoření mediálního obrazu nejvíce napomáhaly pravidelné prezentace na veřejnosti, nejčastěji formou společných výstav či odborných přednášek. Podobný proces proběhl též u různých uskupení umělců v emigraci.

Se jménem Bedřicha Feigla byla spojena umělecká skupina českých a německých výtvarníků, která se objevila na pražské scéně v roce 1907 a do povědomí publika se dostala pod názvem Osma – podle počtu jejích členů.²⁸¹ Na první společné výstavě byla představena díla Čechů Emila Filly, Otakara Kubína, Bohumila Kubišty, Antonína Procházky a Němců Emila Arthura Pittermann-Longena, Willyho Nowaka, Maxe Horba a Bedřicha Feigla. Přestože poslední tři jmenovaní pocházeli z židovských rodin, nehrálo to u nich výraznou roli. Tato skupina vznikla na základě přátelských vztahů, měla ale deklarovat i shodné názory jejích členů na umění, tedy odmítnutí v posledním půlstoletí uměle vypěstovaného stereotypu dělení umění podle národnosti autora.²⁸²

²⁷⁹ Např. Oskar Kokoschka.

²⁸⁰ Zde lze připomenout již zmiňovaný Svaz Oskara Kokoschky (Oskar Kokoschka Bund).

²⁸¹ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. "Berlín nad Prahou jako nebe nad zemí. Česko-německý kulturní transfer v desátých a dvacátých letech 20. století.", s. 188–197.

²⁸² „Stereotyp dělení podle národnosti nebyl ničím více či méně nežli jedním z veřejných stereotypů. Nicméně tak jako jiné zdejší instituce, také hlavní spolky umělců byly – a to už od 60. let – odděleny podle národnostního principu. Český spolek Umělecká beseda stejně jako jeho

Jak trefně poznamenal Max Brod, velký obdivovatel skupiny Osma, v Praze už nebylo možné mluvit o čisté německé nebo čisté české národnosti, „(...) nýbrž jen o Pražanech, obyvatelích tohoto nádherného tajuplného města. Nastalo splnutí, krev se smíchala a kulturní a hospodářské vztahy lákaly přes hranice.“²⁸³ Nejbližší zemí, kam upřela generace Osmy pro inspiraci svůj zrak, bylo Německo, kde opravdu našli i podobné uskupení, skupinu Die Brücke.²⁸⁴

Přestože existence skupiny Osma netrvala i kvůli nedostatečné podpoře pražského publika dlouho, většina jejích členů v čele s Bedřichem Feiglem se i ve svém dalším uměleckém snažení pokoušela navazovat na prvotní myšlenky, za které bojovala. Podobná česko-německo-židovská umělecká skupina, již v českém prostředí nikdy nevznikla. Němečtí umělci si v Čechách začali vytvářet vlastní skupiny a spolky, aby dokázali vyvážit většinovou českou kulturu. Bedřich Feigl se již nikdy nestal členem umělecké skupiny v klasickém slova smyslu, pouze s některými sympatizoval. Hlavní charakteristikou jeho „umělecké identity“ se stalo odmítání vymezování a rozlišování umělců (i sebe sama) podle národnosti a původu.²⁸⁵ Začal se snažit o propojování rozdílných kultur v jednom prostoru. Jak bylo uvedeno výše, on sám odešel v roce 1910 do Berlína, kde se zanedlouho prosadil.²⁸⁶

německý protějšek Concordia vyhradil pro výtvarné umělce pouze jeden ze svých odborů, a výsledky tu pro výtvarníky pokulhávaly za četnými předsevzetími a plány.“ PRAHL, Roman a Lenka BYDŽOVSKÁ, *Volné směry*, s. 11, 13.

²⁸³ „sondern nur noch von Pragern, Bewohnern dieser herrlichen und geheimnisvollen Stadt. Eine Verschmelzung ist eingetreten, das Blut hat sich vermischt, kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen locken über die Grenzen.“ „(...) nýbrž jen o Pražanech, obyvatelích tohoto nádherného tajuplného města. Nastalo splnutí, krev se smíchala, kulturní a hospodářské vztahy lákají přes hranice.“ Srov. BROD, Max, *Der Prager Kreis*, Berlin: Kohlhammer Verlag, 1966, s. 61.

²⁸⁴ Od roku 1905/6 existovala v Drážďanech a poté v Berlíně umělecká skupina Brücke, jejíž členové se věkem a především názory blížili členům skupiny Osma. V roce 1911 proběhlo jejich oficiální setkání v Mníšku pod Brdy a i přes určité osobní neshody přineslo nové možnosti v jejich další spolupráci při česko-německých výstavách. Tvorba obou výtvarných skupin měla společné znaky, rozdělovaly je jejich názory na umění, neboť němečtí umělci nesnášeli teoretizování o umění a jejich znalosti dějin umění byly velmi nedostatečné oproti českým umělcům. Srov. SKOŘEPOVÁ, Zuzana. "Berlín nad Prahou jako nebe nad zemí. Česko-německý kulturní transfer v desátých a dvacátých letech 20. století.", s. 194.

²⁸⁵ Ibidem, s. 195.

²⁸⁶ Feiglova díla se začala v Čechách objevovat v rámci výstav českých i zahraničních umělců. V roce 1911 se Bedřich Feigl zúčastnil výstavy Spolku německých výtvarných umělců v Čechách, o rok později byl Emilem Fillou přizván k II. výstavě Skupiny výtvarných umělců

Ostatní výtvarníci využívali členství ve skupinách sdružujících umělce jako součást prezentace své umělecké a politické identity. Ericha A. Bischofa a Johna Heartfielda spojovalo členství v komunisticky orientované Asociaci revolučních výtvarných umělců (Assoziation Revolutionärer Bildender Künstler Deutschlands – ARBKD, též Asso). Asociace vznikla v březnu roku 1928 pod záštitou německé komunistické strany (KPD) z iniciativy mladých umělců, kteří pracovali v Centrálním ateliéru pro obrazovou propagandu KPD (Zentraler Atelier für Bildpropaganda der KPD). Asso nepropojovala pouze výtvarné umělce, ale i hudebníky, fotografy, spisovatele a historiky umění. Vznikla jako reakce na zostřující se politické, hospodářské a sociální konflikty v pozdní Výmarské republice.²⁸⁷ Podle zakládacího manifestu asociace lze umění vnímat jako zbraň umělců, kteří budou bojovat za osvobození z bankrotujícího systému.²⁸⁸

Asso se stala velmi důležitým kulturně-politickým nástrojem KPD po vzoru tzv. Novembergruppe,²⁸⁹ která naopak sloužila sociálním demokratům. John Heartfield a Ludwig Meidner byli členy i této skupiny. Obě uskupení se prezentovala mnoha

v Obecním domě. Díky Feiglovi zde vystavovali i němečtí expresionisté z Brücke – Erich Heckel, Ernst Ludwig Kirchner, Otto Müller a Karl Schmidt-Rottluff. Srov. *ibidem*. Bohumil Kubišta v recenzi posledně zmíněné výstavy napsal: „Poprvé jest reprezentováno českému publiku soudobé hnutí německé, snažící se jít za podobnými cíli jako hnutí české, k němuž jsou připojeni známí dva pražští Němci Nowak a Feigl.“ Bohumil KUBIŠTA, *Druhá výstava Skupiny výtvarných umělců v Obecním domě*, Česká kultura 1, 1912/ 1913, s. 58–60, citováno podle LAMAČ, Miroslav Lamač, PADRTA, Jiří a Karel SRP. *Osma a Skupina výtvarných umělců 1907–1917*. Praha: Odeon, 1992, s. 167.

²⁸⁷ K tématu příčin ztroskotání výmarské demokracie srov. MORAVCOVÁ, Dagmar. *Výmarská republika: problémy demokracie v Německu 1918–1932*. Praha: Karolinum, 2006.

²⁸⁸ „Die Kunst eine Waffe, der Künstler ein Kämpfer im Befreiungskampf des Vokes gegen ein bankrottetes System.“ Srov. WAGNER, Mathias. *Kunst als Waffe. Die „Asso“ in Dresden, 1930 bis 1933*. In: DALBAJEWA, Birgit (Hrsg.). *Neue Sachlichkeit in Dresden: Staatliche Kunstsammlungen Dresden/Galerie Neue Meister*. Dresden: Sandstein Verlag, 2011. s. 130–135, zde s. 130.

²⁸⁹ Novembergruppe vznikla 3. prosince 1918 jako uskupení umělců, kteří sympatizovali s levicovým politickým spektrem, především se sociální demokracií. Název získala podle Listopadové revoluce v Německém císařství, v jejímž závěru byla přijata Výmarská. Skupina měla přibližně 120 členů, mezi nejznámější kromě Johna Heartfielda a Ludwiga Meidnera patřili např. Otto Dix, George Grosz, Raoul Hausmann, László Moholy-Nagy, Ludwig Mies van der Rohe, Wassily Kandinsky a další. Charakteristickým stylem umělců z Novembergruppe byl tzv. synkretismus. Srov. WILHELM, Christoph. *Künstlergruppen in Deutschland, Österreich und der Schweiz seit 1900: ein Handbuch*. Stuttgart: Hauswedell, 1996.

výstavami²⁹⁰ a jejich členové vystavovali i na prestižních Velkých berlínských uměleckých výstavách (*Grosse Berliner Kunstausstellung*), jejichž tradice sahala do roku 1893.²⁹¹ Během Výmarské republiky se každoročně na této výstavě představovali nejvýznamnější umělci a její organizace byla podporována německou vládou. Kromě již zmíněných autorů byl zastoupen svými díly i Bedřich Feigl, který tou dobou žil v Berlíně.

Velká berlínská umělecká výstava, která se konala v roce 1928 a na níž vystavovali expresionisté, futuristé, kubisté a umělci Nové věčnosti (Neue Sachlichkeit), se nevědomky stala předobrazem pro prezentaci „zvrhlého“ umění v roce 1937. Právě tuto výstavu totiž zhlédl nedostudovaný malíř Adolf Hitler a postupně si začal utvářet nacistické estetické nároky na umění.²⁹² Obě skupiny, Asso i Novembergruppe, byly zrušeny v roce 1933 a členství v těchto skupinách se stalo záminkou pro pronásledování některých umělců, často v kombinaci s další protinacistickou aktivitou (případ Ericha A. Bischofa, Heinze Wornera, Ludwiga Meidnera i Johna Heartfielda). Ne všichni zkoumaní umělci se stávali členy uměleckých skupin; například Kurt Lade nejspíš nikdy do žádné nevstoupil.

3.2.2. Náboženská a politická orientace

Pro mnohé výtvarníky byly jejich vztahy k náboženství přespříliš intimní či naopak nedůležité natolik, že je nezrcadlili v jejich vlastní tvorbě, ani je neprezentovali navenek. Naopak příklon k politickým stranám se zrcadlil v jejich aktivitě v souvislosti s určitými uskutenčeními podporovanými tou či onou politickou stranou daleko častěji, a to především u německých umělců. S tím souvisela i postupně se probouzející národní a státní identita, která se do popředí u všech umělců plně dostala především v emigraci ve Velké Británii.

Z vybraných umělců se ke svému židovskému původu hlásili především Ludwig Meidner a Bedřich Feigl. I přes odlišný vztah, který k náboženství měli, se oba ve svých dílech snažili zachovat židovskou identitu. Ludwig Meidner, pocházející z liberální židovské rodiny, prošel poměrně divokou cestou dlouhodobého hledání židovství až

²⁹⁰ V roce 1929 se umělci z Asso prezentovali na výstavě *Kapital und Arbeit* a další rok se konala výstava *Sozialistische Internationale Kunst* v Berlíně. Srov. WAGNER, Mathias. *Kunst als Waffe. Die „Asso“ in Dresden, 1930 bis 1933*, s. 130n.

²⁹¹ Všechny digitalizované katalogy výstav jsou online dostupné z:

<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/gbk1927/0013?sid=67c5ca0c2f2ba0931c54c477a0dfec5d>

²⁹² BRUPPACHER, Paul. *Adolf Hitler und die Geschichte der NSDAP*. Teil 1. 1889 bis 1937. 3. Aufl. Norderstedt: Books on Demand, 2014. s. 195.

k ortodoxii. Již v rané tvorbě se snažil reflektovat židovství a vymezit se vůči němu. Zajímal se – podobně jako mnozí další židovští umělci²⁹³ – i o křesťanství²⁹⁴ a ateismus. Podobné rozpoložení se objevovalo u židovských umělců často. Změnu v jeho religiozitě způsobily kontakty s židovskými umělci jak v Berlíně (např. se sionistou Hansem Struckem a Jakobem Steinhardtem a též s Bedřichem Feiglem), tak v Paříži (např. s Amedeem Modiglianem), a první světová válka,²⁹⁵ během níž se Meidner začal intenzivně zabývat náboženskými představami, mystikou²⁹⁶ – v jeho tvorbě se začaly objevovat apokalyptické vize.²⁹⁷ Kromě toho se stal představitelem expresionismu, který byl s židovstvím v Německu též spojován. Ludwig Meidner se díky své angažovanosti stal předním představitelem židovského německého umění.²⁹⁸ Oproti některým

²⁹³ LEISTNER, Gerhard. Figur und Landshaft im Frühwerk von Ludwig Meidner als Prolog zu seinem Verständnist von Expressionismus. In: MEIDNER, Ludwig, Gerda. BREUER a Ines. WAGEMANN. *Ludwig Meidner: Zeichner, Maler, Literat, 1884–1966*. Stuttgart: G. Hatje, c1991. s.13–20.

²⁹⁴ Velmi známým dílem je obraz z roku 1902 s názvem *Zabij maso (Töte das Fleisch)* představující bičující se mnichy v kutnách ležící před kříží či obraz *Martyrium sv. Ondřeje (Martyrium des hl. Andreas)* z roku 1905, které vytvořil v návaznosti na návštěvu barokního kostela. Srov. ibidem, s. 16; HODIN, Joseph Paul. *Ludwig Meidner: seine Kunst, seine Persönlichkeit, seine Zeit*. Darmstadt: J. von Liebig, 1973.

²⁹⁵ Pro Židy – liberální, ortodoxní i sionisty – znamenala první světová válka možnost vyjádřit svůj patriotismus s příslibem plného včlenění se do německé společnosti. Z části se tak opravdu stalo, ale stále byla vnímána jejich odlišnost oproti německému obyvatelstvu. Stejně tak se prohloubily odlišnosti mezi Židy samotnými. Více k tomuto tématu srov. např. MENDES-FLOHR, Paul. The Kriegserlebnis and Jewish Consciousness. In: BENZ, Wolfgang., Arnold. PAUCKER a Peter G. J. PULZER. *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik: Jews in the Weimar Republic*. Tübingen: Mohr Siebeck, c1998. s. 227–231; BRENNER, Michael. *Jüdische Kultur in der Weimarer Republik*. München: Beck, 2000.

²⁹⁶ Další literatura k tomuto tématu srov. BERANKOVA, Ljuba a Erik RIEDEL (edd.), *Apokalypse und Offenbarung. Religiöse Themen im Werk von Ludwig Meidner* (Schriftenreihe des Jüdischen Museums Frankfurt am Main Bd. 5), Sigmaringen 1996; HEUBERGER, Georg a Erik RIEDEL. Malerei als Gebet. Ludwig Meidner und sein Judentum. In: HRSG. VON TOBIAS G. NATTER. MIT BEITR. VON MICHAEL ASSMANN. *Im Nacken das Sternemeer: Ludwig Meidner, ein deutscher Expressionist : [.. erscheint zur Ausstellung "Im Nacken das Sternemeer. Ludwig Meidner, ein deutscher Expressionist" im Jüdischen Museum der Stadt Wien, 5. Oktober 2001 bis 20. Jänner 2002]*. Wien: Jüdisches Museum, 2001. s. 31–39.

²⁹⁷ Více k apokalyptickým krajinám Ludwiga Meidnera srov. SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Předzvěst budoucího? Apokalyptické krajinné vize německého malíře Ludwiga Meidnera, in: SOUKUPOVÁ, Blanka, GODULA – WECLAWOWICZ GRAZYNA, Roza a Ewa KARPINSKA (eds.), *Lidé a města ve velkých válkách. Pohled etnologa (antropologa)*, Urbánní studie sv. 10, Praha 2016, s. 37–44.

²⁹⁸ Termín židovské umění je velmi problematický a lze ho vnímat několika způsoby. Jeden úhel pohledu se přiklání k charakteristice židovského umění jako k prezentaci umění s židovskými

ortodoxním židovským autorům se Meidner nebránil zobrazování lidských postav, které původní židovské umění zakazovalo.²⁹⁹ Po svém definitivním příklonu k židovství však přestal – na rozdíl od počátků své tvorby – zobrazovat akty, které podle jeho vzpomínek patřily do antické kultury, vůči níž se židovské umění vymezovalo.³⁰⁰

Dva roky po převzetí moci Adolfem Hitlerem se Ludwig Meidner se svou ženou Else, též malířkou, odstěhoval z Berlína do Kolína nad Rýnem, který mu sliboval menší tlak ze strany nacistů kvůli jeho židovskému původu a přijal místo učitele kreslení na židovské škole. S narůstajícím antisemitským útlakem se začal zabírat myšlenkou opustit Německo. Po zkušenosti s listopadovými židovskými pogromy v Německu se mu podařilo na začátku srpna 1939 s manželkou vycestovat přímo do Velké Británie.³⁰¹

I Bedřich Feigl pocházel z emancipované židovské rodiny nahrazující náboženské tradice zájmem o kulturu a vzdělání.³⁰² Jak už bylo řečeno v předchozích kapitolách, na počátku své umělecké kariéry se Feigl snažil překlenout rozdíly mezi národnostmi v umění a po svém odchodu do Německa převzal roli prostředníka mezi jednotlivými skupinami umělců. Berlín mu nabídl setkání s výraznými osobnostmi z řad židovských umělců, vydavatelů a galeristů (např. s Maxem Liebermannem, Paulem Cassirerem a dalšími).³⁰³

První světová válka v něm podobně jako u ostatních židovských intelektuálů vyvolala určitý příklon k židovství a k hledání svých původních kořenů. První díla s židovskými či starozákonnými náměty se v jeho tvorbě objevila v roce 1909, ve větší míře pak právě na počátku války.³⁰⁴ Na rozdíl od svého přítele Ludwiga Meidnera se zaměřoval na prosazení židovských osobností do širšího společenského povědomí.

náměty a motivy. Druhý, daleko častější proud označuje jako židovské umění veškerá díla vytvořená židovskými autory. Toto označení přiznává židovským autorům možnost věnovat se moderním trendům ve výtvarném umění, aniž by se distancovali od své židovské identity. (Z tohoto důvodu se i autorka práce k tomuto proudu přiklání.) Někteří významní umělci, jako byl již zmiňovaný Max Liebermann, však s tímto označením nesouhlasili. Srov. HÖDL, Klaus. *Kultur und Gedächtnis*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012; BRENNER, Michael. *Jüdische Kultur in der Weimarer Republik*. München: Beck, 2000.

²⁹⁹ HODIN, Joseph Paul. *Ludwig Meidner: seine Kunst, seine Persönlichkeit, seine Zeit*, s. 88.

³⁰⁰ *Ibidem*, s. 92.

³⁰¹ *Ibidem*.

³⁰² PAŘÍK, Arno. Židovské a biblické motivy ve Feiglově díle. In: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*, s. 71.

³⁰³ DUCHKOVÁ, Zuzana. Feigl v Berlíně, ve městě světel. In: *ibidem*, s. 154–162.

³⁰⁴ PAŘÍK, Arno. Židovské a biblické motivy ve Feiglově díle, s. 71.

Ilustroval díla s židovskou tematikou, vytvářel portréty židovských autorů a snažil se zachytit půvab i bídu života východoevropských Židů. Fascinovala ho židovská minulost Prahy, pražského ghetta, ke které se vracel ve svých dílech často.³⁰⁵ Ač se sám nikdy nestal sionistou, řada jeho přátel se ale k tomuto hnutí hlásila. Pravděpodobně z tohoto důvodu se Feiglova tvorba objevovala na akcích, pořádaných židovským národním hnutím, např. na XII. světovém sionistickém kongresu v Karlových Varech v září roku 1921.³⁰⁶ Počátkem roku 1933 navštívil Palestinu.³⁰⁷

Jeho zájem o židovskou minulost a tradice se zrcadlil též ve výběru starozákonních námětů, které se velmi často jak obsahem, tak formou pokoušel přiblížit oku současného diváka. Některé příběhy ho fascinovaly natolik, že se k nim vracel a rozpracovával je v mnoha podobách, někdy i kontroverzních, jako například příběh Abraháma, Isáka a Rebeky. Mnohá díla s biblickými náměty se však nedochovala, neboť se ocitla na seznamu „zvrhlého umění“ a byla zničena.

Ostatní vybraní umělci se příklonem k určitému náboženství většinou příliš nezabývali. Přestože někteří z nich, jak již bylo uvedeno, byli židovského původu, daleko důležitější pro ně bylo jejich politické levicové smýšlení, které jim v emigraci v Československu i ve Velké Británii zajistilo zařazení mezi „politické uprchlíky“.³⁰⁸

V případě Johna Heartfielda, který byl po své matce protestantského vyznání, stála náboženská otázka stranou. Náboženský obsah tak má pouze jedna úsměvná vzpomínka z jeho dětství. U svých pěstounů Heartfield musel navštěvovat katolické bohoslužby. Jeho bratr Wieland, křtění katolík, pak vzpomínal na to, jak se jeho bratr přesto modlil k „protestantskému bohu“, aby mu odpustil účast na katolickém obřadu. Mnohem důležitější pro něj byla otázka národní identity, kterou začal výrazněji vnímat během první světové války. V druhém roce války byl Heartfield, tehdy ještě Herzfeld, odveden do aktivní služby, zanedlouho však byl propuštěn, neboť velmi přesvědčivě předstíral

³⁰⁵ Ibidem, s. 72–73. V roce 1921 vydal v berlínském Nakladatelství pro židovské umění a kulturu Fritze Gurlitta album *Prager Ghetto*, kde zachytil bortící se staré domy pražského židovského města i s jeho expresivně pomačkanými obyvateli. Srov. ibidem, s. 80.

³⁰⁶ Srov. album *Künstlertage zum XII. Zionisten-Kongress*, v němž Feigl publikoval dřevorez modlícího se Žida pod názvem *Slyš Izraeli!* Ibidem, s. 82.

³⁰⁷ Kromě starého jeruzalémského města Feigla fascinovaly skupiny nomádských Arabů. Ibidem, s. 98.

³⁰⁸ ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*, s. 17.

nervové zhroucení. V době vzepětí německého nacionalismu, a především kvůli všudypřítomné propagandě namířené proti Anglii a všemu anglickému se umělec rozhodl na protest změnit své jméno na „John Heartfield“. Oficiální pruský císařský úřad žádost neschválil, přesto toto jméno začal používat do konce svého života³⁰⁹ a v exilu ve Velké Británii bylo z pochopitelných důvodů též vnímáno kladně.

Během první světové války se Heartfield, Meidner, Worner, Lade a Bischof pohybovali v okruhu umělců, kteří viděli v jakémkoli válečném konfliktu jeho nesmyslnost a zřůdnost. Heartfield vyšel z prostředí, které bylo nakloněné socialistickému vnímání světa, jež mu bylo po celý život velmi blízké. Patřil mezi mladou avantgardní generaci umělců, mezi nimiž byli anarchisté, bolševici a komunisté. Heartfield měl stejně jako Erich A. Bischof, Kurt Lade a Heinz Worner nejbližší k posledně jmenovaným a členem KPD se stal hned v roce 1917. Komunistou pak zůstal do konce života. Kurt Lade vstoupil do komunistické strany v roce 1929 a Heinz Worner o dva roky později. Jejich aktivity v rámci této strany jim způsobily nemalé problémy a byly i příčinou jejich útěku do Československa. To bylo německým uprchlíkům nápomocné, navíc v této zemi měli kontakty, na které se mohli obrátit, a fungovala zde i poměrně rozvinutá síť komunistů, která spolustraníkům pomáhala.

3.3. Umělecké kontakty mezi Prahou a Berlínem: mezinárodní komunikační síť

Z předchozích kapitol vyplynulo, že se zkoumaní umělci setkávali jak na poli pracovním, tak i osobním. Jejich životní osudy se navzájem prolínaly a ovlivňovaly, často i v závislosti na politickém vývoji v jejich domovských státech.³¹⁰ Díky tomu docházelo

³⁰⁹ MACHARÁČKOVÁ, Marcela. Fotomonteur John Heartfield a jeho vztahy k Československu. In: *Bulletin Moravské galerie v Brně*. 2006, roč. 62, s. 131–140, zde s. 132. Kdy došlo k oficiálnímu uznání jména není známo.

³¹⁰ Od šedesátých až devadesátých let 19. století se začali Češi vyrovnávat rakouským Němcům ve všech podstatných společenských ukazatelích na poli vyšší kultury. Vyspělé národní školství se stalo základnou rozmachu uměleckého a vědeckého života. Češi se postupně vymaňovali z dřívější obrozenecké provinciálnosti a jednosměrné závislosti na německém prostředí, neboť v nich staré mocnářství vzbuzovalo kvůli své politické a kulturní sterilitě a zaostalosti rostoucí nechuť k následování či napodobování. Přední čeští umělci se již tehdy snažili pomalu navazovat kontakty s evropskými kulturními centry. Na velkých výstavách, např. národopisné a průmyslové, mohli Češi ukázat svou rostoucí hospodářskou a kulturní moc, přestože vystavované umění

k přenosu určitých kulturních hodnot, k jejich rozvoji a začlenění do „původní domácí kultury“.³¹¹

Tito mladí umělci se zpočátku rozhodli rázně postavit proti často diskutovanému problému „národnost a umění“³¹² a jeho bolestnému a nevraživému řešení. Mnozí z nich si začali uvědomovat, že „umění nezná hranic“,³¹³ neboť používá stejné výrazové prostředky, s nimiž však každé kulturní prostředí jinak pracuje. Je nutné říci, že se tyto snahy objevovaly především u výtvarníků, jejichž tvorba nebyla vázána na volbu konkrétního jazyka a mohla se prezentovat bez větších rizik mezinárodnímu publiku.³¹⁴ Tato snaha se poté promítala ve velké míře do utváření vlastního uměleckého obrazu a souvisela se sebeidentifikací umělců v rámci společnosti v Čechách³¹⁵ i v Německu.

Praha a Berlín se k sobě během desátých i dvacátých let 20. století kulturně přiblížily, přestože politický vývoj obou států probíhal odlišně.³¹⁶ Umělci mladé generace

v mnohých případech dosud nedosahovalo evropské úrovně. Srov. KŘEN, Jan. *Konfliktní společnosti: Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Karolinum, 2013. s. 239–240, 375.

³¹¹ Termín kultura je zde vnímán jako soubor hodnot vytvořených tělesnou i duševní činností lidí a utvářejících lidskou společnost, ale i jako soubor sociálních vztahů k hodnotám samotným.

³¹² LAMAČ, Miroslav. *Osma a Skupina výtvarných umělců 1907–1917*, Praha: Odeon, 1988, s. 9.

³¹³ Ibidem.

³¹⁴ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *„Berlín nad Prahou jako nebe nad zemí.“ Česko-německý kulturní transfer v desátých a dvacátých letech 20. století*, s. 189.

³¹⁵ Před vypuknutím první světové války a následně po vzniku Československa se nadšení pro vše nové přicházející ze zahraničí zmírnilo. Kromě umělců, kteří se snažili dál konfrontovat svá díla v širších mezinárodních souvislostech, vznikl nový proud, jenž tvořili ortodoxní zastánci tzv. čistého národního, tzn. československého slohu. Ve svých odborných i popularizačních studiích napadali vše „jiné“, jež vnímali jako výraz zaprodanectví cizině. Tato diskuze vyvrcholila v tzv. sporu o kubismus a futurismus, který mezi sebou vedli přední představitelé tehdejší české kultury jako Emil Filla, bratři Čapkovi, Bohumil Kubišta a další. Srov. PACHMANOVÁ, Martina. Výstavy „ženského umění“ a mezinárodní reprezentace československého státu, 1918–1929: několik poznámek k málo známé kapitole z dějin českého meziválečného umění. In: BLÜMLOVÁ, Dagmar. *Čas optimismu a tížádstvých nadějí: prezentace a reprezentace české vědy a kultury v prvním desetiletí samostatného státu (1918–1929)*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2009. s. 195–207, zde 196; Spor o kubismus a futurismus srov. HUBATOVÁ – VACKOVÁ, Lada a Alena POMAJZLOVÁ (edd). *Rytmy + pohyb + světlo: impulsy futurismu v českém umění*. V Řevnicích: Arbor vitae, 2012; GRUBHOFFER, Václav a Zuzana SKOŘEPOVÁ. Reflexe futurismu v českém výtvarném umění a architektuře. In: *Jihočeský sborník historický 81* (= Supplementum 4), Věda, kultura a politika v československo-italských vztazích 1918–1951, 2012, s. 501–516.

³¹⁶ Více k historii Výmarské republiky srov. (výběr): BROSZAT, Martin. *Uchopení moci: vzestup NSDAP a zničení výmarské republiky*. Praha: Lidové noviny, 2002; BRENNER, Michael. *Jüdische Kultur in der Weimarer Republik*. München: Beck, 2000; GAY, Peter. *Die Republik der*

se v obou státech snažili prosadit moderní umění a pokoušeli se přivyknout obecnost na nové výrazové prostředky, k čemuž využívali téměř totožné prostředky, což vedlo k pocitu sounáležitosti. Díky tomu se od desátých let 20. století postupně vybudovala komunikační síť mezi českými a německými umělci určována formálními i neformálními vazbami. Pro tuto složitou pavučinu kontaktů, která vycházela z nepsaných a často nevyslovovaných vzorců očekávaného chování a jednání, byla typická především velká míra neformálnosti.³¹⁷ Klíčovými osobami se pro tuto skupinu umělců stali prostředníci mezi oběma kulturami. Ve většině případů to byly významné osobnosti židovského původu.³¹⁸ Prostředníkem se stal i Bedřich Feigl, jemuž byla obě prostředí důvěrně známá.

O přesídlení do „města světla na Sprévě“ („Lichterstadt an der Spree“),³¹⁹ do Berlína, uvažovalo v této době mnoho umělců z různých koutů Evropy a výjimkou tedy nebyli ani ti čeští. Berlín³²⁰ nabízel v této době opravdu velké množství možností,

Aussenseiter: Geist und Kultur in der Weimarer Zeit, 1918–1933. Neuausg. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl, 2004; MORAVCOVÁ, Dagmar. *Výmarská republika: problémy demokracie v Německu 1918–1932.* Praha: Karolinum, 2006; PEUKERT, Detlev. *Die Weimarer Republik: Krisenjahre der klassischen Moderne.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987; WEITZ, Eric D. *Weimar Germany: promise and tragedy.* New and expanded edition. Princeton: Princeton University Press, 2013.

³¹⁷ BŮŽEK, Václav a JAROSLAV DIBELKA. *Utváření identity ve vrstvách paměti*, s. 7.

³¹⁸ V Německu se většina Židů zdařile integrovala do měšťanských středních vrstev a osvojila si německou kulturu. Zachováváním některých židovských tradic, vědomím společných dějin či zakládáním židovských spolků a institucí nekonfesionálního charakteru si němečtí Židé udržovali i svou původní židovskou identitu. Díky německé židovské elitě docházelo ke vzájemnému zprostředkovávání různých národních kultur, včetně české a německé, na základě kontaktů nově usadivších se v německých městech. Podrobněji srov. NIEWYK, Donald L. *The Jews in Weimar Germany.* Baton Rouge: Louisiana State University Press, c1980. s. 6; BARKAI, Abraham. *Juden als sozio-ökonomische Minderheitsgruppe in der Weimarer Republik.* In: GRAB, Walter., Julius H. SCHOEPS a Abraham BARKAI. *Juden in der Weimarer Republik.* Stuttgart: Burg Verlag, c1986. s. 332.

Velmi podobně tomu bylo i u pražských Němců židovského původu, kteří se v hlavním městě velmi rychle integrovali, patřili většinou k vyšší sociální vrstvě a nebyli nuceni konvertovat ke křesťanství. Většinou byli bilingvní, znali jak svou mateřskou řeč – němčinu, a ovládali i český jazyk. Srov. Srov. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje.* Bratislava: Zing Print, 2005. *Etnické studie*; SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky.* Praha: SOFIS, vyd. Pastelka, 2001.

³¹⁹ RULAND, Bernd. *Das war Berlin, Die goldenen Jahre 1918–1933,* Bayreuth: Hestia, 1972, s. 38.

³²⁰ Berlin byl ve dvacátých letech po New Yorku a Londýně se svými 4,3 miliony obyvatel třetím největším městem na světě. MENDES – FLOHR, Paul. *Juden innerhalb der deutschen Kultur.* In:

kteře by jinde nebyly z důvodu jejich trestnosti proveditelné.³²¹ Pro mnohé umělce se stal pobyt v tomto městě počátečním impulzem jejich kariéry. Berlín „zlatých dvacátých let“³²² byl pomíjivým veletrhem talentů; mnozí umělci se často rychle zviditelnili a poté bez povšimnutí zmizeli. Pokud si někdo chtěl svou vydobytou pozici ve společnosti udržet, musel se prezentovat na veřejnosti a udržovat si atraktivní mediální obraz. Umělci ze zemí habsburské monarchie byli velmi přizpůsobiví a Německo pro ně bylo ideální, neboť jim odpadala alespoň jedna překážka, která zlomila vaz mnohým umělcům hledajícím své štěstí v Paříži – znalost jazyka.³²³

Během desátých a dvacátých let 20. století Prahu s Berlínem spojovaly velmi úzké umělecké vazby. Umělce z obou zemí sbližovalo nejen přátelství a podobné názory na umění a případně politiku, ale především začali společně vystavovat, odlišné národnosti

MEYER, Michael A., Michael BRENNER a Mordechai BREUER. *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. München: C. H. Beck, 2000. sv. 4, s. 169–170. V desátých letech čítalo město necelé dva miliony obyvatel, během první světové války se počet snížil o 16 procent. V období mezi válkami se naopak rapidně zvýšil až na 4,3 milionu, ve čtyřicátých letech dokonce 4,8 milionu obyvatel různých národností. Nejvíce cizinců pocházelo z oblasti bývalého Rakouska-Uherska, z Ruska, Polska a Švýcarska. Srov. Kaiserliches Statistisches Amt (Hrsg.): *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*. 1880–1918; Statistisches Reichsamt (Hrsg.): *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*. 1919–1941/1942.

³²¹ Ke dvacátým letům v Německu patřila revoluce, politické zločiny a skandály, inflace a nezaměstnanost, která do roku 1929 neklesla nikdy pod sedm procent a byla spojená s bídou deseti tisíců hladovějících rodin během světové hospodářské krize. „Berlin war: die Spannung, die Armut, die Wut, die Prostitution, die Hoffnung und Verzweiflung auf die Strasse hinausposaunt. (...) Berlin war: die unverschämt Reichen in den Edelsrestaurants, die Prostituierten in militärischen Schnürstiefeln an den Ecken (...)“, charakterizoval Berlín dvacátých let britský básník Stephen Spender. Srov. ZOLLING, Peter. *Deutsche Geschichte von 1871 bis zur Gegenwart wie Deutschland wurde, was es ist*. München: Hanser, 2005, s. 130–131. Zdálo se mu, že v Berlíně neexistuje žádné soukromí, ani za zavřenými dveřmi domácností, odevšad na něho útočila reklama a propaganda. Přesto začala být dvacátá léta označována jako zlatá. Pravdou však je, že tento lichotivý přívlastek patřil téměř výhradně ke dvacátým letům v Berlíně. Srov. KOCH, Thilo. *Die goldenen zwanziger Jahre*. Frankfurt am Main, 1970, s. 48.

³²² Německá historiografie se dosud nedohodla na jednotném datování zlatých dvacátých let, neboť jejich vymezení je velmi složité. Někteří historikové zastávají názor, že do dvacátých let patří již konec roku 1918 a že jejich konec lze vymezit až převzetím moci Adolfem Hitlerem v roce 1933. Většina z nich se ale shoduje na tom, že ta „pravá“ zlatá dvacátá léta trvala pouze krátce, od roku 1925 maximálně do roku 1929. ERMAN, Hans. *Berliner Geschichten, Geschichte Berlins. Historien, Episoden, Anekdoten*, Tuebingen u. Basel: Horst Erdmann Verlag, 1975, s. 401; ZOLLING, Peter. *Deutsche Geschichte von 1871 bis zur Gegenwart wie Deutschland wurde, was es ist*, s. 129.

³²³ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *„Berlín nad Prahou jako nebe nad zemí.“ Česko-německý kulturní transfer v desátých a dvacátých letech 20. století*, s. 191.

navzdory. V rámci nově utvořené umělecké sítě vznikla řada neformálních komunikačních center jak v Praze, tak v Berlíně – ty měly buď charakter veřejný (kavárny), nebo soukromý (ateliérové salony). V nich si mohli umělci potvrzovat, dotvářet či zcela měnit svou vlastní „uměleckou identitu“. Analýza jednotlivých center by si zasloužila vlastní samostatnou studii, z tohoto důvodu budou stručně charakterizována pouze ta centra, která navštěvovali sledovaní umělci.

Důležité komunikační centrum představovaly tzv. umělecké kavárny;³²⁴ v Berlíně byla velmi oblíbená Café des Westens³²⁵, pražští umělci se nejčastěji scházeli v Unionce³²⁶ nebo v kavárně Arco.³²⁷ Kavárny začaly suplovat mnohým jejich vlastní domov, kancelář či obchod, kde se řešilo vše – od pracovních záležitostí přes čistě existenciální až po ty nejintimnější skutečnosti. Pro generaci desátých a dvacátých let se kavárny staly veřejným komunikačním centrem, v němž nacházeli neomezené možnosti poznání nových skutečností, byla to místa, na nichž se setkávali se záležitostmi, ke kterým by si jen těžko sami hledali cestu.³²⁸ Kavárny byly nenahraditelným místem

³²⁴ Kavárna jako „místo setkávání, které je všem přístupné“, tzn. veřejný prostor podporující demokratické principy, musel mnohé okouzlit, některým se stala každodenní potřebou, jiným pak vzácnou slavnostní příležitostí. Srov. HEISE, Ulla. *Kaffee und Kaffeehaus. Eine Kulturgeschichte*, Leipzig: Olms Presse, 1987. s. 128.

³²⁵ Podrobněji srov. FOHSEL, Hermann – J. *Im Wartesaal der Poesie: Else Lasker – Schüler, Benn und andere : Zeit-und Sittenbilder aus dem Café des Westens und dem Romanischen Café*. Berlin: Das Arsenal, 1996.

³²⁶ *Kavárna Union. Sborník vzpomínek pamětníků*, Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1958; BASS, Eduard. Pan Patera. In: JAHN, Karl-Heinz (Hrsg.). *Kavárny a spol. Pražské literární kavárny a hospody*, Praha: československý spisovatel, 1990, s. 143.

³²⁷ V kavárně Arco se setkávali především umělci německého původu a tento podnik se stal určitým soupeřem kavárny Union. V Arcu bylo možné nahlédnout nejen do největších evropských deníků a časopisů, ale i do cenných uměleckých revuí v německém, francouzském, anglickém a ruském jazyce. LANGER, František. Arma virumque, in: HERAUSGEGEBEN VON JAHN, Karl-Heinz (Hrsg.). *Das Prager Kaffeehaus: literarische Tischgesellschaften*. 2. Aufl. Berlin: Verlag Volk und Welt, 1988. s. 13.

³²⁸ Wendelin Schmidt – Dengler ve své studii „Inselwelten. Zum Caféhaus in der österreichischen Literatur des 20. Jahrhunderts“ však zpochybňuje, že by kavárny byly opravdu „/die/ beste/n/ Bildungsstätte für alles Neue“, tedy nejlepší vzdělávací zařízení pro vše nové. Podle něj dochází k přeceňování významu kaváren pro uměleckou tvorbu počátku 20. století. Naopak vyslovuje názor, že největší rozkvet kaváren v rakousko-uherském prostředí končí rozpadem habsburské monarchie. Pražské a berlínské kavárny tento osud ovšem nepostihl, spíše naopak. Přesto lze souhlasit s dalším tvrzením Schmidt-Denglera, že byla kavárna jedním z posledních míst, na nichž se zachovávaly rituály „světa včerejška“, čemuž dopomáhal stále stejný průběh kavárenské každodennosti. SCHMIDT – DENGLER, Wendelin. *Inselwelten. Zum Caféhaus in der*

pro navazování důležitých sociálních kontaktů a potvrzování vlastní role ve společnosti nezávisle na národnosti. Během dlouhých rozhovorů mohli debatéři neoficiální cestou prezentovat vlastní názory na rozličná témata a vytríbené názory později publikovat v tisku.³²⁹ Do kaváren přicházelo mnoho novinářů, obchodníků s uměním, galeristů či tzv. lovců talentů.³³⁰ Pražské kavárny se staly důležitým komunikačním centrem pro německé umělce v emigraci a podobná praxe fungovala později ve Velké Británii.

Přátelství vzniklá v kavárnách se udržovala i při společných, často pravidelných setkáních v ateliérech nebo v bytech umělců. Dalo by se říci, že šlo o bohémské umělecké salony moderního přístříhu („ateliérové salony“), které nahradily (francouzské) salony z 19. století. Oba dva typy salonu spojovala pouze sociální funkce.³³¹

Jeden z „ateliérových salonů“ vedli židovský malíř Jakob Steinhardt a Ludwig Meidner se svými manželkami. Scházeli se u nich malíři, básníci a spisovatelé, vedli odborné diskuze o umění a předčítali si nové básně, příběhy a eseje.³³² Pravidelným návštěvníkem byl Bedřich Feigl. Všichni tři bydleli v berlínských čtvrtích Wilmersdorf a Friedenau, které patřily k vyhledávaným obytným částem. V místních poměrně luxusních domcích se během dvacátých let usadilo mnoho dalších známých umělců a spisovatelů – například George Grosz, Egon Erwin Kisch, Arnold Zweig či Heinrich Mann. Později zde byla vybudována známá umělecká kolonie, tzv. „*Künstlerkolonie*“³³³

österreichischen Literatur des 20. Jahrhunderts, in: RÖSSNER, Michael. *Literarische Kaffeehäuser, Kaffeehausliteraten*. Wien: Böhlau, c1999. s. 66, 67.

³²⁹ PAULY, E. (ed.), *20 Jahre Café des Westens, Erinnerungen vom Kurfürstendamm*, Siegen 1985, s. 13.

³³⁰ Mezi nejznámější majitele salonu patřil Paul Cassirer. Otevřel si se svým bratrancem Brunem v roce 1898 umělecký salon s moderním uměním ve velmi lukrativní čtvrti Tiergarten, kam začali chodit nejbohatší berlínské osobnosti – bankéři, právníci, obchodníci s uměním a samotní umělci. Cassirer sám byl velmi kontroverzní postavou, neboť na jednu stranu svým „vyvoleným“ pomáhal, mnohé umělce však neváhal ponížit a zničit jejich živobytí. KENNERT, Christian. *Paul Cassirer und sein Kreis: ein Berliner Wegbereiter der Moderne*. New York: P. Lang, c1996. s. 105.

³³¹ K francouzskému typu salonu srov. SAK, Robert. *Salon dvou století: Anna Lauermannová – Mikschová a její hosté*. Praha: Paseka, 2003. s. 11, 12.

³³² DUCHKOVÁ, Zuzana. Feigl v Berlíně, ve městě světél. In: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*, s. 143, 154.

³³³ Umělecká kolonie byla postavena mezi lety 1927–1931 z iniciativy Genossenschaft Deutscher Bühnengehöriger (GDBA) a Schuzverband deutscher Schriftsteller. Cílem bylo zabezpečit cenově příhodné a přesto komfortní ubytování pro sociálně nezajištěné umělce a spisovatele. Lidově se této části začalo říkat „Hungerburg“, tedy „hladový hrad“. Brzy se stala umělecká kolonie domovem převážně levicových intelektuálů a umělců a významnou opoziční

pro sociálně nezajištěné umělce.³³⁴ Během období Výmarské republiky tvořili židé nezanedbatelnou část obyvatelstva Wilmersdorfu.³³⁵

Ve Wilmersdorfu si umělci běžně pronajímali středně prostorné byty v nájemních domech s předzahrádkou, osobním výtahem a tzv. „Berliner Zimmer“, což byl prostor, který mohl sloužit k přijímání hostů, delšímu pobývání či jako pouhý „průchozí pokoj“ do zadního křídla domu, neboť malé okno, které vedlo vždy do dvora, neposkytovalo dostatek světla. Většina těchto bytů měla i pokoj pro služebnou, jenž měl svůj vlastní vstup ze dvora.³³⁶ Jako měl Wilmersdorf svou uměleckou kolonii, mělo Friedenau tzv. „Literaturmeile“, kde bydlelo mnoho literátů, filmařů a divadelníků.³³⁷

Po emigraci do Velké Británie se v Londýně i v dalších městech vytvořily podobné „umělecké kolonie“, kde sídlily spolky založené uprchlíky různých národností či samotní emigranti. Obdobná uskupení se vyvinula u německých umělců i v internaci na Isle of Man v roce 1940. Pozornost jim bude věnována ve čtvrté části této práce.

3.4. Situace ve výtvarném umění od roku 1933 v Německu až po emigraci do ČSR

3.4.1. Německé „zvrhlé“ umění

Poté, co bylo v březnu 1933, záhy po nástupu Adolfa Hitlera k moci, zřízeno nové Říšské ministerstvo pro lidovou osvětu a propagandu, začínalo být jasné, že se úloha

baštou proti vzrůstající síle nacistů. 15. března 1933 došlo k násilnému vtrhnutí do kolonie, policie s pomocí SA prohledala většinu bytů a mnohé obyvatele pozatýkala. Další osudy mnohých zatčených jsou dodnes nevysvětlené. Srov. Volker WARTMANN, *Künstlerkolonie: Weg nach Gustav Rickelt benannt*, Berliner Zeitung, 27. 11. 1999, <online 2015-03-13> Dostupné z: <<http://www.berlinonline.de/berliner-zeitung/archiv/.bin/dump.fcgi/1999/1127/lokales/0154/index.html>>.

³³⁴ CHRISTOFFEL, Udo (ed.). *Berlin Wilmersdorf: die Jahre 1920 bis 1945*. s. 25–37.

³³⁵ Podle sčítání lidu tvořili Židé 13,5 procenta obyvatel. Ve Wilmersdorfu bylo pět soukromých židovských škol, v roce 1929 byla postavena velká synagoga pro 2300 lidí. Byla zničena během Křišťálové noci. Ibidem, s. 23.

³³⁶ BLANKENBURG, Gudrun. *Friedenau – Künstlerort und Wohndiyll: die Geschichte eines Berliner Stadtteils*. Berlin: Frieling, 2006. s. 113; EGGERT, Stefan. *Spaziergänge in Schöneberg*. Berlin: Haude und Spener, 1997. s. 47, 80.

³³⁷ EBLING, Hermann (Hrsg.). *Friedenau: aus dem Leben einer Landgemeinde, 1871–1924 : eine Dokumentation*. Berlin: Verlag Zinsmeister & Grass, 1986. s. 49.

umění a umělců v německé společnosti mění. Říšský ministr propagandy Joseph Goebbels naznačil nové směřování německé kultury jedním ze svých prvních činů - příkazem k veřejnému pálení knih židovských a protinacistických autorů na berlínském náměstí Bebelplatz. Do Goebbelsova resortu patřilo sedm komor spravujících veškerý tisk, divadlo, hudbu, rozhlas, výtvarné umění, literaturu a film. Pokračovat ve svém uměleckém povolání směli pouze ti, kteří mohli doložit potvrzení o svém árijském původu a o říšskoněmeckém občanství. Mnozí umělci však byli Židé, či jejich díla byla shledána jako nevyhovující nové nacionálně-socialistické estetice.

Bez zajímavosti nebyla existence tzv. Ateliérové společnosti Klosterstrasse (Ateliergemeinschaft Klosterstrasse), která sdružovala od roku 1924 kolem čtyřiceti volně tvořících berlínských malířů a sochařů. Ministerstvo kultury jim od podzimu 1933 pronajímalo ateliéry v domě v Klášterní ulici č. 75. Někteří umělci v ateliérech přímo bydleli. Toto uskupení nebylo uměleckou programovou skupinou a seskupilo v jednotlivých ateliérech malíře a sochaře různých stylů, od expresionistů po abstraktní symbolisty, od roku 1933 pak též umělce, kteří přistoupili na styl propagovaný nacistickou estetikou. Ateliér si tak pronajímala například levicová grafička a sochařka Käthe Kollwitz, komunista Heinz Wornar, ale i sochař Günther Martin, který byl zvolen předsedou ateliérové společnosti a stal se členem NSDAP. Podle vzpomínek zúčastněných se však snažil ostatním nájemníkům neškodit, přesto měla říšská kulturní komora pocit, že jeho prostřednictvím nad umělci držela dohled. Gestapo si však neváhalo pro některé umělce přímo do ateliéru zajít, což se stalo v případě Heinze Wornara.³³⁸

V roce 1936 se již moderní umění nesmělo vystavovat. Mnohá umělecká díla pocházející z židovského soukromého majetku přešla do rukou státu. Nacisté označili moderní umění za „zdegenerované“ či „zvrhlé“³³⁹ a systematicky ho ničili, v lepším

³³⁸ Více k fungování tohoto uskupení srov. Ateliergemeinschaft Klosterstrasse Berlin 1933–1945: Künstler in der Zeit des Nationalsozialismus. Berlín: Akademie der Künste, 1994. (výst. kat.).

³³⁹ Pojem „Entartung“ se běžně objevoval v německém jazyce ve smyslu „jinakost“. Teprve v polovině 19. století začal být používán s rasovým podtextem. Jako „Entartete Kunst“ – „zvrhlé umění“ byla označena díla, jejichž tvůrci byli ovlivněni pacifismem, a díla, která působila podle nacistického estetického cítění pesimisticky. V dobové literatuře se lze setkat i s označením „Verfallskunst“ – „odpadové umění“ či „artfremd“ – „neumělecký“. Mezi zvrhlé umění spadala díla umělců, kteří se hlásili k fauvismu, expresionismu, Nové věčnosti, dadaismu, surrealismu a kubismu. Toto označení se nevyhnulo ani dalším uměleckým odvětvím – literatuře, divadlu, filmu, architektuře nebo hudbě. Jako „Entartete Musik“ – „zvrhlá hudba“ byl například

případě ho prodávali do zahraničí. Podobný osud potkal i umělecké artefakty v galeriích. Autoři zakázaných děl nesměli dále vykonávat své povolání a jejich díla se již neobjevila na žádné oficiální výstavě. Nutno zmínit, že nacistická opatření vycházela z í výnosu o osvobození německé kultury od „negerských“ vlivů, který začal platit ve Výmarské republice již v dubnu 1930. Dokument byl ve svém znění schválen ministrem vnitra a vzdělání Wilhelmem Frickem, pozdějším říšským protektorem pro Čechy a Moravu. Na základě tohoto nařízení se začaly galerie a muzea „očisťovat“ od děl tehdejších významných německých umělců, např. sochaře Ernsta Barlacha, Käthe Kollwitz, malířů Otto Dixe, Ericha Heckela, Emila Noldeho, Franze Marca a dalších. Na seznam nechtěných děl se dostala tvorba všech sledovaných umělců: Kurta Ladeho, Ericha A. Bischofa, Heinze Wornera, Karla Vogela, Johna Heartfielda i Bedřicha Feigla a mnoha dalších.³⁴⁰

V již zmíněném roce 1936 došlo k dalším vlnám pronásledování a konfiskací. Tentokrát se zákazy vystavování týkaly i zahraničních umělců zvučných jmen, např. Pabla Picassa, Paula Klee, Pieta Mondriana či Oskara Kokoschky. Vše vyvrcholilo propagandistickou výstavou *Zvrhlé umění (Die entartete Kunst)*, která byla otevřena 19. června 1937 v Mnichově a bylo na ní vystaveno 650 konfiskovaných děl z 32 německých muzeí. Společně s uměleckými exponáty byly vystaveny fotografie mentálně i tělesně postižených lidí, které měly v návštěvnicích vzbuzovat ještě větší odpor a úzkost. Tato prezentace „nemocného“, „žido-bolševického“ umění napomáhala legitimizaci pronásledování „rasově méněcenných“ a politických protivníků nacismu. Výstava se později stala putovní a prezentována byla v důležitých městech Říše.³⁴¹ Podle odhadů ji navštívilo přes dva milióny diváků.

označen swing a jazz. SCHUSTER, Peter-Klaus. a Karl ARNDT. *Nationalsozialismus und "entartete Kunst": die "Kunststadt" München 1937*. 3. Aufl. München: Prestel-Verlag, 1987, s. 94–99.

³⁴⁰ Velmi podrobně se výstavě Zvrhlého umění a všem seznamům s ní spojených věnuje: BARRON, Stephanie a Peter W. GUENTHER. *"Degenerate art": the fate of the avant-garde in Nazi Germany*. New York: H.N. Abrams, c1991.

³⁴¹ Srov. DYKE, James van: Über die Beziehung zwischen Kunst, Propaganda und Kitsch in Deutschland 1933 bis 1945. In: CZECH, Hans-Jörg – DOLL, Nikola (eds.): *Kunst und Propaganda im Streit der Nationen 1930–1945* (katalog výstavy Deutsches historisches Museum Berlin). Dresden, Sandstein Verlag 2007, s. 250–257. Z výstavních míst jsou dosud známa tato: Berlín, Lipsko, Düsseldorf, Hamburk, Frankfurt nad Mohanem, Vídeň, Salcburk, Štětín a Halle.

Reakce na výstavu zvrhlého umění se v českém tisku objevily nedlouho po jejím otevření v Mnichově. V Peroutkově *Přítomnosti* se na toto téma objevilo několik článků. Zdeněk Smetáček především komentoval snahu Němců najít pravé německé umění a zaměřil se na Hitlerovu výzvu, aby bylo německé umění „důstojným zobrazením života našeho lidu“ („ein bildhaft würdiger Ausdruck des Lebensverlaufes unseres Volkes“); jediným právoplatným soudcem měly být široké masy, které musely umění rozumět, což autor článku považoval za v moderní době nesplnitelné.³⁴²

O necelý měsíc později byl zveřejněn článek o moci nacistické demagogie, která zaútočila na umění, protože „skutečné umění bude vždycky také zářivým symbolem svobody.“³⁴³ Českým čtenářům bylo popsáno, jakým způsobem se autoři výstavy Die entartete Kunst snažili diváky přesvědčit o zdegenerování umělců a jejich tvorby pod židovskými a bolševickými vlivy. Autor článku nazval tento kurátorský počín „pomstou netalentovaných“, na druhou stranu přiznal výstavě i určitou pozitivní roli. Na výstavě byl poprvé uceleně prezentován vývoj moderního umění v Německu, ovšem v úzkých špatně osvětlených chodbách s popisky uvádějícími „nemravné“ částky, za které byla díla koupena, s podtitulem: „Zaplaceno německým pracujícím lidem.“³⁴⁴ Autor dále bystře postřehl, že na výstavě všichni mlčky postupovali od obrazu k obrazu, sledovali díla, která byla předurčena k zániku, a přesto jim nešlo z očí ani jejich výrazu vyčíst myšlenky. Návštěvníci patřili ke všem společenským vrstvám, velmi často se na díla pronásledovaných šla podívat německá inteligence, protože ona sama byla pronásledovaná.³⁴⁵

V září roku 1937 byla v Německu otevřena další výstava. Tentokrát se jednalo o přehlídku nacistického umění, o výrobky ryzího, árijsky čistého, nordicky ušlechtilého

³⁴² „Žádný kulturní obor není dnes možný bez odborného vzdělání, ani umění. I k pasivnímu nazírání uměleckých věcí je třeba dlouhého třibení, studia, znalostí – a tu ovšem záleží na tom, na jakém umění člověk svůj estetický smysl tříbí, ať už za vedení odborníka nebo jako samouk. Každý obor lidské práce má mimoto vlastní zákonitost, vlastní dobové problémy, úkoly, témata – která jsou v oblasti bílé civilizace skoro vesměs mezinárodní – a žádný tvůrčí pracovník, ať umělec, vědec nebo technik, který na nich pracuje, se nemůže podrobovat diktátu jakési anonymní „zdravé masy“.“ Srov. SMETÁČEK, Zdeněk (šifra Z.S.). Hledá se německé umění. *Přítomnost*. 1937, roč. 14, č. 30 z 28. 7., s. 468–469. <online 2017-12-15> Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1937/1937_28_7.pdf

³⁴³ Karnet. S uměním na pranýř!. *Přítomnost*. 1937, roč. 14, č. 33 z 18. 8., s. 526–528. <online 2017-12-15> Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1937/1937_18_8.pdf.

³⁴⁴ Ibidem.

³⁴⁵ Ibidem.

umění národního,³⁴⁶ které museli kurátoři hledat i v přednacistických letech. Vystaveny byly zidealizované německé krajiny, portréty árijsky nezávadných žen a ztepilých mladíků, historická témata se obracela k ilustraci dějin nacismu. Celá myšlenka výstavy, která se stala protipólem „zvrhlé tvorby“, se dala shrnout do Hitlerova výroku: „Není úkolem umění hrabat se v neřádstvu pro neřádstvo, malovat člověka jen ve stavu rozkladu, kreslit kreténky jako symbol budoucího mateřství a křivé idioty stavět jako představitele mužné síly.“³⁴⁷

Během československé druhé republiky se hodnocení nacistické estetiky změnilo. V listopadu 1938 byla Rudolfem Medkem a Jaroslavem Durychem založena Národní kulturní rada (NKR),³⁴⁸ jejímž cílem bylo nalezení ryziho československého umění,³⁴⁹ které vycházelo především z kulturního regionalismu a folklóru. V rámci NKR vznikla literární a umělecká třída Národní kulturní rady, která si stanovila nový program, jehož hlavní bod spočíval v „hluboké a široké obrodě“ kultury. „Umění musí odvrhnout mrtvý formalismus, ateliérovou alchymii, nesmí být jen povrchním potěšením oka, ani subjektivní a neodpovědnou hrou,“ stálo v plánu umělecké třídy. „Musí být živé a životné, prosytit se a obdarovávat lidským prožitím a procítěním, uložit si kázeň a v kázni zakotvit službu vlasti a národu. Touha po svobodě, odvěký zápas o bytí národa a láska k zemi vytvořily tradice, o něž se musíme opřít v nových podmínkách, kde je

³⁴⁶ Karnet. Umělečtí Fridolíní. *Přítomnost*. 1937, roč. 14, č. 35 z 1. 9., s. 550–553. <online 2017-12-15> Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1937/1937_1_9.pdf.

³⁴⁷ Hitlerův citát uvedl autor výše citovaného článku. Celou vystavenou uměleckou tvorbu zhodnotil následovně: „Avšak těmto oficiálním natěračům nejde ani o pravdu, ani o její věrnou reprodukci. Nejde o napodobování skutečnosti, ale o výrobu ilusí. (...) Vandalské řádění, nucená sterilizace německé vzdělanosti, je diktována nemilosrdnou mstou diletantů a netalentovaných, jimž dalo moc zdrcující vítězství prostřednictvím, v takových rozměrech a úplnosti v dějinách lidstva první.“ Srov. ibidem, s. 551–552.

³⁴⁸ GEBHART, Jan a Jan KUKLÍK. *Druhá republika 1938–1939: svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha: Paseka, 2004. s. 185.

³⁴⁹ V Protektorátu Čechy a Morava se po německém vzoru poté objevil seznam „zvrhlých umělců“, který byl považován za důležitou součást státních záležitostí. Pro rozhodování o vhodnosti či nevhodnosti děl byla zřízena speciální komise. Pokud bylo rozhodnuto, že dílo nevyhovuje schvalované estetice, mělo být ihned odstraněno z veřejných institucí a nesmělo být dále vystavováno. Podle jakých měřítek se členové komise rozhodovali, však nebylo jasně definováno a bohužel v některých případech docházelo i k osobnímu vyřizování účtů. Srov. PECH, Milan. „Zvrhlé umění“ v protektorátu. In: ROUSOVÁ, Hana. *Konec avantgardy?: od mnichovské dohody ke komunistickému převratu*. V Řevnicích: Arbor vitae, 2011. s. 99–112. Součástí studie je reprodukce celého seznamu „zvrhlých umělců“ Protektorátu Čechy a Morava. Obsahuje jména umělců jako např. František Muzika, Jan Zrzavý, Kamil Lhoták, Václav Špála, Manka Čermínová (Toyen), Karel Teige či v té době již zemřelý Bohumil Kubišta.

dvojnásob zapotřebí, aby plnilo výtvarné umění své poslání a dovedlo jako v minulosti podněcovat i uchovávat síly národa a rozmnožovat hodnoty vlasti.“³⁵⁰ Podobné nároky na umění vyslovil tehdejší předseda vlády Rudolf Beran ve svém proslovu v únoru 1939, ve kterém se zabýval ryším národním uměním ve srovnání s „pauměním“, které se do té doby na území Československa objevovalo.³⁵¹

3.4.2. *Emigrace v Československu očima uprchlých umělců*

Po převzetí moci nacisty v Německu měli umělci tři možnosti (v případě, že jim byla povolena umělecká činnost): začít tvořit podle nových požadavků, uzavřít se do tzv. „vnitřní emigrace“ ve svém díle, či emigrovat z Německa. Útěk do zahraničí znamenal pro umělce zprerhání osobních, a především pracovních kontaktů, což pro ně bylo velmi těžké, neboť tyto vazby budovali většinou od počátku své umělecké kariéry. Kromě toho přišli ve většině případů i o svá díla, která byla zkonfiskována či rovnou zničena. Neměli se tak čím prezentovat v hostitelské zemi a vytvořit nová díla bylo náročné vzhledem k podmínkám, které mezi uprchlíky panovaly.

Kromě chybějícího vybaveného ateliéru se většině nedostávalo ani potřebných financí. Pokračovat dál v umělecké činnosti znamenalo začít zcela od počátku vyhledávat nové výstavní prostory, mecenáše i možné kupce jejich děl. Ani ti umělci, kteří patřili ve své domovině k nejznámějším, nemohli počítat s uskutečněním samostatných výstav. Naopak vítali alespoň možnost prezentovat se při skupinových výstavních projektech.³⁵²

Umělci, kteří uprchli do Československa, se ve svých vzpomínkách shodli, že „...die Tschechoslowakei war für uns nicht so sehr ein Exilland, wie ein Ortswechsel.

³⁵⁰ Celý program byl zveřejněn v *TAK*, 1938, č. 16 ze dne 20. 12., O novou národní kulturu, s. 233–236.

³⁵¹ „Pryč musí to paumění, kterého nikdy nepochopil a nepochopí náš lid – pryč musí tak zvaná kultura, která nám zavádí na místě české hudby černošské skřeky, na místě českého zpěvu barové odrhovačky, na místě radostného obrazu barevné mazaniny. Nebojíme se toto říci nahlas a otevřeně. Musíme zůstat svoji, chceme-li vyniknout ve světě, musíme žít svým životem – bez shánění se za světovostí, musíme svoji práci představit celému světu. Národní kultura musí vyrůst z naší půdy, z našich krajů a z našeho lidu. To nám nezabraňuje sledovat, co dělá ostatní svět a nebrání získávat ze světa, co je dobré. To však také nesmí znamenat, že se máme po všem, co se děje v každém díle světa, opičit a všechno napodobovat.“ Srov. Článek R. Berana ve *Večeru* 13. 2. 1939, č. 37, citováno dle: RATAJ, Jan. *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky druhé republiky 1938–1939*, s. 121.

³⁵² Příkladem byla již zmiňovaná výstava v Mánesu. Podobné prezentace probíhaly i ve Velké Británii, například výstava v roce 1938 v Londýně pod názvem *Twentieth Century German Art* – jako reakce na *Entartete Kunst* v Mnichově. Výstava bude podrobněji zmíněna později.

Und wir haben uns dort weitgehend wohlfühlt und nicht in der Fremde.“³⁵³ Praha třicátých let byla pulzující metropolí, ve které se dalo najít vše potřebné a přichozím německým umělcům se zdála být velmi „příbuzná“.³⁵⁴ Přestože byla menší než Berlín, nacházela se zde jim velmi blízká divadla, kina, knihovny, knihkupectví, noviny, restaurace, bufety a kavárny. Praha se během několika málo let stala moderním městem s velkou stavební činností, především kolem Václavského náměstí, přesto stále zachovávající kolorit historických dob.³⁵⁵ Uprchlí umělci postupně poznávali českou kulturu, její významné osobnosti a českou historii, která je začala fascinovat. Ericha Arnolda Bischofa a mnoho dalších zajímali výrazné osobnosti české kultury počínaje Janem Amosem Komenským, jehož portrét vytvořil v dřevořezu, Mistrem Janem Husem, Janem Žižkou a konče postavou Dobrého vojáka Švejka.³⁵⁶ Kromě toho se Československo chovalo „freizügig und tolerant“, jak vzpomínal Heinz Wörner.³⁵⁷

Od roku 1933 se v Praze uskutečnilo několik významných událostí pořádaných emigranty a jejich českými protějšky. Patřila mezi ně již zmiňovaná výstava v Mánesu. Ukázalo se, že prvotní cíl výstavy – obhájit pozici umělecké karikatury – byl v soudobé situaci méně závažný oproti obraně svobodného vyjadřování umělců. Na výstavě byla prezentována díla českých i zahraničních umělců napříč generacemi, od Františka Kupky

³⁵³ Slova pocházejí od Wielanda Herzfelda, který tak ohodnotil pražský exil třicátých let na významné konferenci na zámku v Liblici v roce 1965. Srov: BECHER, Peter. *Metropole des Exils – Prag 1933–1939*. In: CLAUS-DIETER KROHN (Hrsg.). *Metropolen des Exils*. München: Ed. Text + Kritik, 2002, s. 159–, zde s. 159.

³⁵⁴ Heinrich Mann se cítil být přijat v Praze jako příbuzný: „Prag empfing uns als Verwandte.“ MANN, Heinrich. *Ein Zeitalter wird besichtigt*. Berlin – Weimar: Aufbau Verlag, 1982, s. 435. Peter Becher upozornil ve své studii na fakt, že to byl pohled uprchlíků z Německa, především intelektuálů, emigranti z jiných zemí viděli Prahu jinak. Srov. BECHER, Peter. *Metropole des Exils – Prag 1933–1939*, s. 159–160.

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 161.

³⁵⁶ BISCHOF, Erich Arnold a Ilse SEEHASE. *Einige Gedanken über das ČSR – Asyl 1933–1939, brücken – Germanistisches Jahrbuch Tschechoslowakei, 1987–1988*, č. 4, s. 145–156, zde s. 150, 152. <online 2018-01-30>

Dostupné z:

http://jahrbuch-bruecken.de/cms/wp-content/uploads/2017/06/bruecken1987_88_145-156_Bischof.pdf

³⁵⁷ AdK, Heinz-Wörner-Archiv, Nr. 40.

přes Josefa Ladu, Františka Muziku, bratry Karla a Josefa Čapkovi až po Adolfa Hoffmeistra, Jeana Cocteaua či Georga Grosze.³⁵⁸

Senzaci vzbudila díla německých umělců v československé emigraci, kteří udávali jako své působiště Prahu. Trnem v oku byly především fotomontáže Johna Heartfielda,³⁵⁹ (srov. Příloha č. 2) které podle německého velvyslanectví v Praze³⁶⁰ zesměšňovaly politický život v Německu a znevažovaly říšského kancléře Adolfa Hitlera a další říšské politiky.³⁶¹ O den později se ozvala i rakouská strana, která požadovala zákaz vystavování těchto děl, která napadala rakouské politické představitele (kancléře Dolfusse a další).³⁶² V tisku se rozpoutala bouřlivá diskuze o smyslu výstavy společně s výzvami přehlídku ukončit či odstranit znevažující díla, k čemuž nakonec po dohodě všech tří států došlo.³⁶³

³⁵⁸ ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*, s. 52–54.

³⁵⁹ Více k osobnosti Johna Heartfielda srov. MACHARÁČKOVÁ, Marcela. Fotomonteur John Heartfield a jeho vztahy k Československu. In: *Bulletin Moravské galerie v Brně*. 2006, roč. 62, s. 131–140.

³⁶⁰ Verbální nótu německé strany zastupované německým velvyslancem v Praze Dr. Walterem Kochem zveřejnily v *Deutsche Zeitung Bohemia* 13. dubna pod názvem „Německý protest proti karikaturám v Mánesu“, které mohly ohrozit československo-německé vztahy, a tudíž požádala německá strana české ministerstvo zahraničí o odstranění těchto „slátanin“. Srov. PEČÍRKA, Jaromír. Mezinárodní výstava karikatur a humoru. In: *Rozpravy Aventina*. 1933–1934, roč. 9, s. 125.

³⁶¹ Jednalo se především o dnes pravděpodobně nejznámější fotomontáž Johna Heartfielda s názvem *Adolf Nadčlověk. Polyká zlato a vypouští veteš* uveřejněná v *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* v roce 1932. Srov. *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung*. 1932, č. 29 ze 17. 7., s. 675.

³⁶² Deutsches Exilarchiv (dále DEA), Nachlass (dále NL) Wilhelm Sternfeld, EB 75/ 177, B. I. 1. (18), Die deutschen Interventionen, s. 1–6.

³⁶³ ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*, s. 56. Dále Rokytová ve své monografii připomněla méně známou přehlídku *Mezinárodní výstava fotografie*, kterou uspořádal SVU Mánes na přelomu března 1936, na níž se opět prezentoval John Heartfield i další němečtí emigranti jako např. Raoul Hausmann, který byl původním členem berlínské skupiny Dada. Na výstavě byly prezentovány fotografie v duchu tzv. nové věcnosti (die Neue Sachlichkeit), která byla v Německu označena za zvrhlé umění. Srov. *ibidem*, s. 56–57.

Někteří novináři podporovali SVU Mánes.³⁶⁴ O výstavě se psalo i v zahraničí a byla označena jako tzv. „případ Mánes“.³⁶⁵

Ze zahraničí se ozvaly některé významné osobnosti kultury, které vyjadřovaly podporu Mánesu i československé vládě v boji proti nátlakům nedemokratických vlád.³⁶⁶ John Heartfield zaslal Mánesu děkovný dopis za vyjádřenou podporu: „Indem Sie in Ihrer Ausstellung den Geist künstlerischer Solidarität und internationalen Kulturwillens bekundeten, nahmen Sie eine Haltung ein, für die wir in Deutschland verfemt wurden. Indem Sie heute die Freiheit unseres Schaffens schützen, schützen Sie sich selbst.“³⁶⁷ Reakce diváků byla dvojaká, jednak se zvýšila návštěvnost výstavy, na druhou stranu byla například na budově Mánesa vytlučena okna.³⁶⁸ Umělci i československá prvorepubliková společnost si však začala uvědomovat, že se cenzura postupně vkrádala do všech úrovní jejich života, nejen do dříve svobodného uměleckého projevu.

Přesto následovaly další aktivity německých a československých spisovatelů.³⁶⁹ Velmi známá umělecká slavnost se konala v domově emigrantů ve Strašnicích v říjnu 1937, na které kromě německých umělců vystoupili i Jiří Voskovec a Jan Werich.³⁷⁰ Jak upozornil Peter Becher, všechny tyto události se mohly jevit jako nejdůležitější kulturní aktivity v Praze třicátých let, ale opak byl pravdou. Emigrantská scéna byla jen

³⁶⁴ O boji o výstavu psala např. tato periodika: *Prager Abendzeitung* (Mánes lehnt Eingriff ab, 16. 4. 1934), *Prager Tagblatt* (Zweite deutsche Demarche, 15. 4. 1934; Mánes behart auf der Weigerung, 17. 4. 1934; Sieben Karikaturen protestiert, 18. 4. 1934; Mánes protestiert, 24. 4. 1934), či *Pražský poledník* (Demonstration für Mánes Ausstellung, 16. 4. 1934; Bravo Mánes! 17. 4. 1934), *Přítomnost* a další.

³⁶⁵ AdK, John-Heartfield-Archiv, Nr. 643. Též srov. ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*, s. 52.

³⁶⁶ Mezi ně patřil například francouzský spisovatel Henri Barbusse. Ve svém dopise vyjadřoval opovržení nad požadavky německé a rakouské vlády na cenzurní zásah do výstavy pořádané ve svobodné demokratické zemi. Vyjadřoval podporu SVU Mánesu a nabádal československou vládu, aby se nenechala strhnout výhrůžkami a zachovala si svou tvář. Srov. DEA, NL W. Sternfeld, EB 75/ 177, B. I. 1. (18), Die deutschen Interventionen, s. 3; AdK, John-Heartfield-Archiv, Nr. 643, 647.

³⁶⁷ Srov. ibidem.

³⁶⁸ STEHLÍKOVÁ, Blanka. *Bič smíchu: Výstava české politické karikatury, kresby a grafiky mezi dvěma světovými válkami*, Praha 1971, nestr.

³⁶⁹ Vrcholem bylo jednání mezinárodního kongresu PEN-Clubu, které se konalo od 26. do 30. června 1938 v Praze. Jako oficiální němečtí delegáti vystoupili Wieland Herzfelde a Oskar Maria Graf. Srov. BECHER, Peter. *Metropole des Exils – Prag 1933–1939*, s. 169.

³⁷⁰ BISCHOF, Erich Arnold a Ilse SEEHASE. *Einige Gedanken über das ČSR – Asyl 1933 – 1939*, s. 153–154.

nepatrným zlomkem v životě Pražanů.³⁷¹ Kromě toho se mnozí emigranti při vystoupeních či přednáškách neprezentovali jako uprchlíci a věnovali se jiným tématům, což bylo pochopitelné a do určité míry i žádoucí.

Mnozí umělci vzpomínali na pražské kavárny, které se staly klasickým místem setkávání uprchlíků. Každý z nich měl oblíbené dvě až tři kavárny, které navštěvoval v určitý čas, a ostatní věděli, že ho tam mohou zastihnout. K takovým místům patřila např. kavárna Continental na Příkopěch, běžně zkracovaná jako „Conti“, která už v dobách Rakouska-Uherska byla navštěvovaná především německou klientelou. Oblíbené byly i kavárny Café Urban, Café Fenix, Café Elektra, Wilson nebo Café Mánes. Stejně tak měli uprchlíci přehled o bufetech, kde se podávala teplá polévka či jednoduchá jídla za pár haléřů.³⁷² V kavárnách byly k dispozici výtisky nejružnějších novin a časopisů. Každodenní hrnek kávy si mohly dovolit pouze ti majetnější, ostatní museli doufat, že je jejich kolegové pozvou a někdy se stávalo, že číšník „přehlédl“ nějakou tu kávu navíc. Tato určitá solidarita byla možná také díky tomu, že všichni doufali, že je to pouze dočasné a za několik týdnů, měsíců či za dva, tři roky se vrátí zpět domů. Kavárny někdy připomínaly spíše čekárny na nádraží, plné lidí v naději na zlom a návrat k jejich původnímu bytí.³⁷³

Během emigrace v Československu vnímali někteří uprchlíci jako hlavní zlom a konec jedné éry smrt T. G. Masaryka, 14. září 1937. Prvního prezidenta vnímali jako symbol nadějí v klidnou Evropu.³⁷⁴ Beznaděj pak přišla s mnichovským diktátem, po němž většina umělců raději odešla do zahraničí. Po 15. březnu 1939 ti, kteří se v zemi ještě vyskytovali, utekli s prázdnými kapsami, aby si alespoň zachránili holý život. K tomuto datu se většina výtvarníků ve svých vzpomínkách vracela jak v letech britské emigrace, tak i později.

Erich A. Bischof (srov. Příloha č. 4) na svou emigraci, jejíž část strávil v Břevnově³⁷⁵ a na Vinohradech, vzpomínal následovně. V době, kdy před transportem

³⁷¹ BECHER, Peter. *Metropole des Exils – Prag 1933–1939*, s. 169.

³⁷² DEA, NL Wilhelm Sternfeld EB 75/ 177, B. I. 1. (16), *Die kulturelle Betätigung der deutschen Emigranten*, s. 17–20.

³⁷³ *Ibidem*.

³⁷⁴ BECHER, Peter. *Metropole des Exils – Prag 1933–1939*, s. 171.

³⁷⁵ Erich A. Bischof bydlel u první manželky Maxe Švabinského, klavíristky Elišky (Ely) Švabinské, která pomáhala německým uprchlíkům a během války pokračovala v činnosti pro protifašistický odboj, za což byla uvězněna v koncentračním táboře Ravensbrück. Srov. ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–*

do koncentračního tábora Oranienburg³⁷⁶ prchal z Německa přes Polsko do Československa, se mu povedlo vzít si s sebou většinu svých děl. 15. března 1939 už utíkal s prázdnými kapsami z Prahy na venkov a každý den měnil svůj pobyt v různých lesních chatách, které patřily spřízněným komunistům. Díky nim se opět dostal do Polska. Ve Varšavě byl Bischof zadržen, po intervenci přátel z řad komunistů byl ale uznán politickým uprchlíkem a z vězení byl propuštěn. S posledním transportem v srpnu 1939 odplul do Velké Británie. Sám zhodnotil situaci uprchlíků takto: „Der Verrat von München im Herbst 1938, der die ČSR zerstückelte und dem im März 1939 die völlige Okkupation folgte, beraubte Tausende von Emigranten ihres Asyls. Die europäischen wie auch die überseeischen Staaten zeigten sich nur widerstrebend bereit die Heimatlosen afzunehmen.“³⁷⁷

Kurt Lade³⁷⁸ naopak vzpomínal na anonymní telefonát z 15. března 1939, který ho upozornil na to, že Praha bude obsazena německými vojáky a bude tedy dobré co nejdříve uprchnout z Československa. Ve vzpomínkách si vybavil své tehdejší pocity – naprostou směšnost, bezradnost a zbytečnost: „Ich komme mir lächerlich vor. Unser ganzer Kampf für den Frieden ist in ein Nichts gesunken; es war wieder einmal umsonst; so schien es zu sein.“³⁷⁹ Dokonce jeho rozpoložení vedlo tak daleko, že přemýšlel o sebevraždě: „...ich hätte mich erschossen. Vielleicht lebe ich um so länger, ich werde Herrn Hitler diesen Gefallen nicht tun.“³⁸⁰ S přibývajícimi dny bylo stále složitější zůstat ilegálně v protektorátu. Od 20. března 1939 se začaly mezi emigranty šířit zprávy o zatýkání. Kurt Lade proto pravidelně chodil na britský konzulát, neboť se objevila zpráva, že Britové

1939), s. 19, pozn. 23. Byla též obviněna z „přechovávání uprchlíků“ na základě udavačského dopisu a Erich A. Bischof se po neudělení prodloužení pobytu ocitl v ilegalitě. Srov. NA, Policejní ředitelství v Praze. Erich A. Bischof, inv. č. B 1831/ 9; NA ČR. Prezidium ministerstva vnitra I. Karl Nolde – Erich Arnold Bischof, inv. č. 225-1154-19/136; taktéž ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*, s. 21. Bronislava Rokytová popsala ve své monografii další události z Bischofova života v emigraci, např. jeho zatčení atp. Srov. ibidem, s. 24–25, 32.

³⁷⁶ BISCHOF, Erich Arnold a Ilse SEEHASE. *Einige Gedanken über das ČSR – Asyl 1933–1939*, s. 145. <online 2018-01-30> Dostupné z: http://jahrbuch-bruecken.de/cms/wp-content/uploads/2017/06/bruecken1987_88_145-156_Bischof.pdf.

³⁷⁷ AdK, Erich-A. Bischof-Archiv, Nr. 39, Autobiographische Aufzeichnungen über Exil in ČSR und Flucht nach Polen.

³⁷⁸ V Národním archivu se dochovala žádost Kurta Ladeho o povolení k pobytu v ČSR ze dne 14. července 1936. Srov. NA ČR, Policejní ředitelství v Praze. Kurt Lade, inv. č. L 51/18.

³⁷⁹ AdK, Kurt-Lade-Archiv, Nr. 16, Erinnerungen an Prager Exil.

³⁸⁰ Ibidem.

chtějí prosadit další transport do Británie. „Die Engländer erscheinen mir einerseits sehr ängstlich, andererseits sind sie wieder gefährlich naiv,“ zhodnotil Lade tehdejší stav věcí ze subjektivního hlediska. Do Velké Británie nakonec z Polska odplul až v dubnu 1939.³⁸¹

Bedřich Feigl (srov. Příloha č. 3) plánoval s manželkou Margaretou odjezd z Československa ihned po Mnichovu. Nakonec v Praze zažili osudný 15. březen 1939. Vzpomínky na tuto událost Feigl později vylíčil britskému novináři listu *The Daily Telegraph*, který je označil za „nejlepší zprávu, kterou o této události slyšel.“³⁸² „F. Feigl pozoroval nedaleko starého Karlova mostu za sebou pochodující německé útvary s tvářemi bez výrazu v oslepující sněhové bouři. Ticho bylo čas od času přerušeno nízkou letícím letadlem, které více než jednou těsně minulo most.“³⁸³ Odchod Feiglových byl poměrně dramatický, neboť se během cesty přes Německo do Anglie dostali do internačního tábora ve Vestfálsku. Díky pomoci ze strany britského konzulátu v Kolíně nad Rýnem a na intervenci Oskara Kokoschky, který byl tou dobou již v Londýně a zprostředkoval kontakty na Uprchlícký výbor pro umělce (Artists' Refugee Committee), byli propuštěni a v dubnu 1939 přijeli do Londýna.³⁸⁴

V období před emigrací československých a německých umělců se utvářela jejich identita a některé složky vystupovaly do popředí. Výraznou se stala „umělecká identita“, která byla u všech zkoumaných umělců poměrně shodná a týkala se především vztahu k umění. Všichni se hlásili k moderním uměleckým přístupům, které ve své tvorbě plně prosazovali. Naopak jejich politická identita byla u každého z vybraných umělců prožívána s určitými obměnami. Nejvýrazněji se projevovala u umělců, kteří sympatizovali s komunismem. U židovských umělců se dalo předpokládat, že jejich původ bude hrát určitou roli, např. při výběru témat v jejich tvorbě. Do určité míry jim však byla židovská identita vnucena po převzetí moci nacisty, kteří je donutili uvědomit si jejich původ.

³⁸¹ Ibidem.

³⁸² *The Daily Telegraph* ze dne 11. 3. 1944. Zpráva byla přetištěna ve výstavním katalogu *Feigl: 80th Birthday Exhibition*, London 1964.

³⁸³ Ibidem.

³⁸⁴ DICKSON, Rachel a Sarah MacDOUGALL. Feigl v Anglii. „Moderní umění je jako Sputnik“. In: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*, s. 199.

4. PROMĚNY IDENTITY U PROTIHITLEROVSKÉ EMIGRACE UMĚLCŮ VE VELKÉ BRITÁNII*

Následující kapitola se bude zabývat obdobím emigrace umělců ve Velké Británii v souvislosti s vývojem jejich identit po historické změně. Nejprve text stručně nastíní předválečný politický vývoj Velké Británie, který souvisel s událostmi týkajícími se přijetí uprchlíků.

Na konci dvacátých a během třicátých let se v čele Británie vystřídalo několik předsedů silnějších i slabších vlád.³⁸⁵ Jeden z nich, člen labouristické strany James Ramsay MacDonald, byl pověstný svým pacifismem, který byl několik let po první světové válce v Británii³⁸⁶ obdivován. V roce 1936 zažívala Británie velmi složitou

* Tato kapitola byla vytvořena na základě archivního výzkumu doplněného memoáry a odbornou literaturou (především v částech týkajících se historického, politického a kulturního vývoje).

³⁸⁵ V roce 1924 usedl poprvé do čela britské vlády člen labouristické strany James Ramsay MacDonald, který stál postupně v čele čtyř kabinetů. Po necelém roce byl vystřídán konzervativcem Stanleyem Baldwinem a v roce 1929 se opět vrátil do čela vlády, která se snažila zažehnat dopady hospodářské krize. V tomto období se konaly tzv. hladové pochody, které měly upozornit Londýn na nesnesitelné životní podmínky v krizi nejvíce postižených oblastech. V roce 1935 předal MacDonald ze zdravotních důvodů funkci premiéra opět Stanley Baldwinovi. Více srov. COLLETE, Christine. *The Jarrow Crusade*. BBC – BBC History. 3. 3. 2011. <online 2018-02-03> Dostupné z: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/jarrow_01.shtml; HATTERSLEY, Roy. *Borrowed time: the story of Britain between the wars*. Reprint. London: Abacus, 2008, s. 174; WASSON, Ellis Archer. *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*. Praha: Grada, 2010. s. 299.

³⁸⁶ Přestože se Velká Británie musela s důsledky první světové války, především na hospodářské úrovni, vyrovnávat po celé meziválečné období, zůstávala na své velmocenské pozici. Udržet si ji bylo poměrně problematické. Během války vydala Británie přibližně desetinu svého zahraničního majetku, vzrostly daně, snížila se soukromá spotřeba a soukromé investice a Velká Británie se zadlužila Spojeným státům americkým, kam se přesunula hlavní centra bankovníctví, pojišťovnictví a obchodu na kapitálových trzích. Srov. DEJMEK, Jindřich. *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*. Praha: Karolinum, 2003, s. 16; PEDEN, G. C. *Arms, economics and British strategy: from dreadnoughts to hydrogen bombs*. New York: Cambridge University Press, 2007. s. 120–121; EICHENGREEN, Barry. *The British Economy Between the Wars*. University of California, 2002, s. 6–8, 10. <online 2018-02-02>

Dostupné z: <http://emlab.berkeley.edu/~eichengr/research/floudjohnsonchaptersep16-03.pdf>; HEIM, Carol. *Structural Transformation and the Demand for New Labor in Advanced*

situaci v souvislosti s abdikací krále Edwarda VIII. kvůli jeho přání oženit se s rozvedenou Američankou Wallis Simpsonovou, která nebyla považována za vhodnou manželku britského panovníka. Kredit královské rodiny byl do té doby v Británii poměrně vysoký díky králi Jiřímu V. a jeho ženě Marii, kterých si jejich poddaní vážili za jejich vlastenectví i určitou neokázalost.³⁸⁷ Abdikací mohla monarchie velmi utrpět, což se nakonec nestalo a králem se stal zpočátku podceňovaný Jiří VI.³⁸⁸

Přes všechny nastíněné události byla Británie stabilním státem, který někdy více, někdy méně zasahoval do vnitřních záležitostí jiných států a spíše jen sledoval totalitní směřování Německa, Itálie a Rakouska bez větší odezvy. Tato politika appeasementu byla podporována i veřejným míněním.³⁸⁹ Vyhlídka na případný další válečný konflikt Brity děsila. Británie byla sice zaměstnána zahraničními událostmi jako například pokračujícími spory s Irskem, invazí do Mandžuska (1931–1932), Habeše (1935–1936) a občanskou válkou ve Španělsku,³⁹⁰ ale až poslední jmenovaná vzbudila v britské společnosti rozhořčení a kritiku oficiální zahraniční politiky Británie.³⁹¹ V roce 1937 se premiérem stal Neville Chamberlain, jehož osoba dodnes vzbuzuje rozsáhlé diskuze kvůli jeho příklonu k politice appeasementu.³⁹² V tu dobu se rozbíhal program nového

Economies: Interwar Britain. In: *Journal of Economic History*, roč. 44, č. 2, 1984, s. 585–595, zde s. 588–590.

³⁸⁷ WASSON, Ellis Archer. *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*. s. 301.

³⁸⁸ BLYTHE, Ronald. *The age of illusion: England in the twenties and thirties, 1919–1940*. London: Faber Finds, 2010. s. 203–204; WASSON, Ellis Archer. *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*, s. 301.

³⁸⁹ Ibidem, s. 307, 308.

³⁹⁰ Srov. TAYLOR, A.J.P. *The Oxford history of England. 1914–1945*. Reprinted. Oxford: Clarendon, 1976. s. 284–285; MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. s. 474–475; WASSON, Ellis Archer. *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*.

³⁹¹ MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*, s. 483.

³⁹² V současnosti probíhá mezi britskými historiky diskuze o osobnosti britského předválečného ministerského předsedy Nevilla Chamberlaina a jeho příklonu k politice appeasementu. Díky postupnému zpřístupňování pramenné základny týkající se jeho osoby se začínají objevovat skutečnosti, které nasvědčují tomu, že z jeho strany šlo o čistě promyšlený tah. Chamberlain počítal s tím, že v dohledné době se Velká Británie nevyhne válce s hitlerovským Německem, a proto potřeboval získat čas na důsledné vyzbrojení své vlasti. Srov. FABER, David. *Munich, 1938: appeasement and World War II*. New York: Simon & Schuster, 2008; SELF, Robert C. *Neville Chamberlain: a biography*. Burlington, VT: Ashgate, c2006; SMART, Nick. *Neville Chamberlain*. New York: Routledge, 2010.

vyzbrojování a Britové se začali častěji setkávat s uprchlíky z Německa, kteří přinášeli zprávy o reálné situaci v nacistickém režimu.

Větší reakce se ze strany Britů dostavila po podepsání mnichovské dohody a především po 15. březnu 1939, o čemž bylo pojednáno v druhé kapitole této práce. Chamberlainova vláda se stále snažila udržet korektní vztahy s Německem, nechtěla zbytečně Adolfa Hitlera dráždit. Přesto podnikla kroky, které těmto snahám neprospívaly. Přijímala protihitlerovské běžence z nacisty ovládnutých území a poskytovala jim oficiální azyl.

Po vypuknutí války v září 1939 se Chamberlainův kabinet stále programově držel politické linie appeasementu. Začínalo být jasné, že tento směr neškodil pouze Velké Británii, ale i všem spojeneckým státům. Změnu a ukončení tzv. „podivné války“³⁹³ přineslo jmenování Winstona Churchilla do křesla válečného ministerského předsedy v květnu 1940, slibujícího ve známém proslovu v Dolní sněmovně pouze „krev, dřinu, slzy a pot.“³⁹⁴ Jeho počáteční úsilí probudit v britském lidu sílu k ochraně vlasti a hrdost na vlastní svobodu bráněnou od roku 1066 bylo úspěšné počínaje evakuací britské armády od Dunkerku či v samotné bitvě o Anglii.³⁹⁵

4.1. Umělečtí emigranti během prvních měsíců v emigraci (1938/1939): vnucená identita uprchlíka

První měsíce po příchodu na britské ostrovy se uprchlíci nezávisle na svém původu, náboženství, profesi, státní a politické příslušnosti museli pokusit či byli nuceni přivyknout novým životním podmínkám, které se v některých aspektech lišily od jejich pobytu v emigraci v Československu.³⁹⁶ Ti, kteří poprvé museli opustit svůj domov, se

³⁹³ Jako „podivná“ či „falešná“ válka (ang. Twilight War či Phoney War; něm. Sitzkrieg) je označováno období od počátku druhé světové války do dubna 1940, během něhož byla Francie a Spojené království vojensky téměř neaktivní. Ukončena byla až s vypuknutím bitvy o Francii. Srov. MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*, s. 485.

³⁹⁴ GILBERT, Martin. *Druhá světová válka: úplná historie*. Praha: BB/art, 2006. s. 595.

³⁹⁵ Cílem této práce není rekonstrukce, podrobný popis jednotlivých fází druhé světové války, jednotlivých politických osobností ani jejich hodnocení a analýza, proto jsou zmiňovány pouze okrajově.

³⁹⁶ Jeden z aspektů, který mohl být pro nově příchozí překvapivý, bylo odlišné, nechvalně známé, britské podnebí.

ocitli bez jistoty svého rodinného zázemí. Výrazným charakteristickým bodem byla i ztráta jejich sociálního statusu, a především postavení ve společnosti v závislosti na jejich původním zaměstnání. V očích britského obyvatelstva tvořili jednodílnou, poměrně kompaktní skupinu emigrantů, u které se zpočátku nerozlišovalo, zda daný jedinec pocházel z Německa a rovnou či přes Československo utekl do Velké Británie nebo zda se jedná o uprchlíka z Československa, který tudíž přišel s jinou životní zkušeností, a především reprezentoval odlišný stát než nacistické Německo. V souvislosti s prvními povinnostmi a zařizováním nové existence ustoupila u uprchlíků do pozadí jejich „umělecká“ i politická a státní identita, a naopak dominovala vnucená skupinová identita uprchlíka.

Stejně jako do Československa i do Velké Británie přicházeli emigranti v několika vlnách. Jak bylo nastíněno ve druhé kapitole této práce, jednotlivé proudy souvisely s vývojem politických událostí v Evropě. Uprchlíci tak přicházeli většinou ve větších skupinách³⁹⁷ prostřednictvím oficiálních transferů zaštitěných charitativními organizacemi, politickými stranami či náboženskými hnutími.³⁹⁸ První větší vlna k britským břehům dorazila po podepsání mnichovské dohody a jednalo se převážně o uprchlíky z Německa – říšské Němce, Rakušany a Němce z postoupeného československého pohraničí. Jednalo se o legální uprchlíky, kteří byli vybaveni vhodnými dokumenty pro získání britského azylu. Po příchodu se většina z nich snažila zapojit do činnosti organizací, které zprostředkovávaly transfery pro další osoby, které se zůstávaly na území ohrožených nacistickým Německem.³⁹⁹

Z českého vnitrozemí přicházeli uprchlíci (včetně zkoumaných umělců) do Velké Británie až v druhé uprchlické vlně po březnových událostech v roce 1939, tzn. většinou

³⁹⁷ Opominuta nesmí být ani emigrace hned od počátku roku 1933 z Německa. V tomto případě přicházeli spíše jednotlivci, kteří měli v Británii přátele a známé a mohli se zpočátku spolehnout na jejich výpomoc. Srov. LESKE, Birgid a Marion REINISCH. Exil in Großbritannien. In: HOFFMANN, Ludwig, ed. *Exil in der Tschechoslowakei, in Großbritannien, Skandinavien und in Palästina (= Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933–1945, Band 5)*. Frankfurt am Main: Röderberg, 1981. s. 147–161, zde s. 147–148.

³⁹⁸ SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopisecká a ediční činnost, ideové diskuse*. Brno: Masarykova univerzita, 2003, s. 40.

³⁹⁹ LESKE, Birgid a Marion REINISCH. Exil in Großbritannien. s. 149–153.

za dramatických okolností bez potřebných dokumentů, částečně i nelegálně. Dostali se do britských uprchlických středisek, která tomuto účelu sloužila již v předchozích měsících a byla poměrně přeplněna. Bořivoj Srba upozornil na jeden velmi důležitý paradox. Běženci z první vlny se na nově příchozí často dívali jako na vetřelce a díky svému postavení v charitativních organizacích spolurozhodovali o jejich dalším osudu. Určité sklony k „sektářství“ se tak objevovaly u většiny organizací, které pomáhaly uprchlíkům zajistit jejich novou existenci v hostitelské zemi.⁴⁰⁰

Hlavním cílem všech emigrantů byl Londýn jako hlavní město Spojeného království Velké Británie a Severního Irska. Byl politickým i moderním kulturním centrem, které se neustále rozrůstalo.⁴⁰¹ V roce 1925 měl Velký Londýn okolo 7,7 milionu obyvatel, v roce 1939 to bylo i kvůli velkému počtu uprchlíků už 8,6 milionu.⁴⁰² Od Londýna si uprchlíci slibovali lepší životní podmínky, a především větší možnosti uplatnění v kultuře a v umění. Ovšem uprchlické domovy, ubytovny a tzv. hostely byly zřizovány většinou v okrajových čtvrtích Londýna. Původně budovy sloužily jako školy, úřady či se jednalo o opuštěná šlechtická sídla. Ubytovny, které zajišťoval Czech Refugee Trust Fund (dále CRTF), byly zdarma a uprchlíci dostávali finanční podporu ve výši podpory anglického nezaměstnaného. Částka byla poměrně nízká, stačila na základní stravu a ošacení.⁴⁰³ CRTF k tomu vydával brožuru, která seznamovala uprchlíky s jejich právy a povinnostmi a pomáhala jim orientovat se v různých životních situacích týkajících se např. cestování, vzdělávání, zdravotní péče a pracovního trhu.⁴⁰⁴

Podobně jako v Československu se kvůli obavám z opětovného zvýšení nezaměstnanosti v Británii do začátku války nevydávala uprchlíkům pracovní povolení. Na britských ostrovech se velká míra nezaměstnanosti objevila ještě před vypuknutím

⁴⁰⁰ SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopiská a ediční činnost, ideové diskuse*, s. 41, 43–47.

⁴⁰¹ TAYLOR, A.J.P. *The Oxford history of England. 1914–1945*. Reprinted. Oxford: Clarendon, 1976. s. 284–285.

⁴⁰² ROSS, Catherine. *Twenties London: a city in the jazz age*. New York: Palgrave Macmillan (St. Martin's Press), 2003. s. 104.

⁴⁰³ Srov. DEA, NL W. Sternfeld, EB 75/177, D.II.5., Czech Refugee Trust Fund.

⁴⁰⁴ Ibidem.

velké hospodářské krize v roce 1929.⁴⁰⁵ Nezaměstnanost začala klesat mezi lety 1936–1937 v souvislosti s větším důrazem na těžký válečný průmysl a zpracování železa a oceli.⁴⁰⁶ Přesto se britská ekonomika vyvíjela ve srovnání s předválečnými léty poměrně pomalu.⁴⁰⁷ Z tohoto důvodu povolovaly britské úřady ucházet se o práci pouze ve výjimečných případech. Kromě toho byli uprchlíci podle britských zákonů vedeni jako osoby přechodně pobývající na britském území s krátkodobě platnými vízy. Nesměli pracovat u britských zaměstnavatelů.⁴⁰⁸ Počáteční existenční podmínky v emigraci byly tedy velmi složité.

Teprve po oficiálním dosažení statusu uprchlíka z politických, rasových či náboženských důvodů podle britského zákona o cizincích z roku 1905⁴⁰⁹ bylo možné získat pracovní povolení.⁴¹⁰ Emigrant musel doložit, že je soběstačný po finanční stránce, případně má svého „mecenáše“, který mu zajistí práci.⁴¹¹ Mnozí umělci však ze své vlasti odešli bez větších finančních obnosů a nemohli se spoléhat na to, že jim jejich příbuzní doma v nejbližší době vypomohou. Uprchlí umělci se nemohli odvolávat na svou uměleckou kariéru, neboť jejich díla znala pouhá hrstka britských odborníků, nikoliv většinová společnost.

⁴⁰⁵ SOLOMOU, Solomos. *Themes in macroeconomic history: the UK economy, 1919–1939*. New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1996. s. 51–53. Důvodů, které ji způsobily, bylo několik. K hlavním příčinám patřil vysoký kurz libry, s ním související pokles zámořského vývozu a velkorysý, ač velmi neekonomický britský systém pojištění v nezaměstnanosti. Na rozdíl od ostatních zemí, které byly hospodářskou krizí postiženy, se díky vnitřní politice státu podařilo britskou ekonomiku stabilizovat. Srov. BENJAMIN, Daniel a Kochin LEVIS. Searching for an Explanation of Unemployment in Interwar Britain. In: *Journal of Political Economy*, roč. 87, č. 3, 1979 s. 441–478, zde s. 452.

⁴⁰⁶ Ibidem.

⁴⁰⁷ Analýza důvodů, proč k tomu došlo srov. HEIM, Carol. Structural Transformation and the Demand for New Labor in Advanced Economies: Interwar Britain. In: *Journal of Economic History*, roč. 44, č. 2, 1984, s. 585–595, zde s. 588–590.

⁴⁰⁸ SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopisecká a ediční činnost, ideové diskuse*, s. 57; LESKE, Birgid a Marion REINISCH. Exil in Großbritannien, s. 147–148.

⁴⁰⁹ LESKE, Birgid a Marion REINISCH. Exil in Großbritannien, s. 147.

⁴¹⁰ K určitému uvolnění zákazu vydávat pracovní povolení došlo v listopadu 1939. V zaměstnání byli upřednostňováni ti, kteří mohli nastoupit za Brity, kteří narukovali. Většinou se jednalo o řemeslné práce, práce v zemědělství a pro ženy práce v sociálních službách, ve zdravotnictví či jako výpomoc v britských domácnostech. Srov. ibidem, s. 171.

⁴¹¹ Ibidem, s. 148.

Erich A. Bischof po válce vzpomínal na situace, kdy mu jeho vlastní dílo posloužilo jako úplatek, díky němuž si mohl zařídit spoustu potřebných záležitostí. Někteří jeho přátelé naopak spoléhali na to, že svou tvorbu zpeněží v zámoří.⁴¹² V dalších denících a vzpomínkách exilových umělců se občas vyskytla poznámka o úmyslu vrátit se do vlasti, protože životní podmínky některých byly složitější, než si dokázali představit. Byli si však vědomi toho, že by se návratem do vlasti jejich situace ještě více zhoršila.⁴¹³ Sociální status většiny sice ještě poklesl oproti jejich přechodnému pobytu v Československu, zároveň ale oceňovali tolerantní přístup britské společnosti a její sociální systém. Čechoslováci naopak mohli sociální propad pocítit ve větší míře.

Na druhou stranu je důležité zmínit fakt, že zkoumaní umělci patřili k privilegované skupině uprchlíků, která měla velké zastání u několika organizací a u konkrétních jednotlivců, jimž nebyl osud umělců v Británii coby hostitelské zemi lhostejný. Mezi nejdůležitější britské záchytné organizace pomáhající umělcům patřil Uprchlíkový výbor pro umělce (Artists' Refugee Committee, dále ARC), jehož aktivity se mimo jiné soustředily na pomoc členům pražského Svazu Oskara Kokoschky při získávání vstupních víz do Velké Británie. Prostřednictvím intervence ARC odcestoval do Londýna i Bedřich Feigl. ARC vznikl v listopadu 1938 v Hampsteadu v Londýně. Jeho zakladateli byli britští umělci v čele s německým uprchlým výtvarníkem Fredem Uhlmanem a jeho britskou manželkou Dianou.⁴¹⁴ ARC spolupracoval například s představiteli Mezinárodní asociace umělců (Artists International Association – dále AIA), členy Nového anglického uměleckého klubu (New English Art Club) či s Londýnskou skupinou (London Group).⁴¹⁵ ARC se později stal zásadní organizací pro umělce, kteří byli v roce 1940 internováni na ostrově Man. Prostřednictvím zmíněných organizací měli příšedší umělci lepší možnost získat ubytování i mimo určené domovy pro uprchlíky. Hlavním centrem německy hovořících emigrantů (nevyjímaje tedy

⁴¹² AdK, Erich A. Bischof – Archiv, Nr. 39, Autobiographische Aufzeichnungen über Exil in ČSR, Flucht nach Polen.

⁴¹³ GARLAKE, Margaret. A Minor Language? Three Émigré Sculptors and their Strategies of Assimilation. In: BEHR, Shulamith a Marian MALET (eds.). *Arts in exile in Britain 1933—1945: politics and cultural identity*. (=The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies. Vol. 6.) Amsterdam [u.a.]: Rodopi, 2005. s. 167–200, zde s. 168–169.

⁴¹⁴ Bundesarchiv (dále BArch.), SgY 14/37, Emigration in verschiedenen Ländern.

⁴¹⁵ BRINSON, Charmian, MÜLLER-HÄRLIN, Anna a Julia WINCKLER. *His Majesty's Loyal Internee: Fred Uhlman in Captivity*. London: Vallentine Mitchell, 2009. s. 34nn.

i Čechoslováky) se stala výše zmíněná severolondýnská čtvrť Hampstead,⁴¹⁶ v níž mohli emigranti sehnat poměrně levné ale dobré ubytování v pronájmu.⁴¹⁷

S příchodem do nové země mohli někteří uprchlíci zažívat kulturní šok, jehož hlavním zdrojem bývala určitá dezorientace a zmatenost s ohledem na nový cizí jazyk, odlišné zvyky a hodnoty společnosti.⁴¹⁸ Jazyková identita byla důležitou součástí existence emigrantů, a jak bude uvedeno dále, byla ovlivňována různými vnějšími faktory. Co se týče angličtiny, němečtí emigranti se podle dostupných pramenů dorozumívali v tomto jazyce poměrně zdatně hned od svého příchodu do země. Pro Čechoslováky byla přeci jen angličtina do určité míry nevšedním jazykem,⁴¹⁹ ale Karel Vogel i Bedřich Feigl se velmi brzy naučili vést minimálně korespondenci na srozumitelné úrovni. Během dalších let se pak stále zlepšovali.⁴²⁰

Pokud se jedná o kulturní prostředí a sociální zázemí Britů, situace nebyla na jednu stranu příliš odlišná od Německa a Československa, na druhou stranu se mohli emigranti především v Londýně setkat s jevy, které byly v Berlíně i Praze teprve v rozpuku. Samotná dvacátá a třicátá léta 20. století byla pro Velkou Británii obdobím velmi dynamickým, ve kterém musela reagovat na řadu závažných událostí a procesů na

⁴¹⁶ Čtvrť Hampstead (známá též jako Hampstead Village) se na konci 19. století rychle vyvíjela díky přítomnosti dráhy a později i metra, které ji spojovaly s centrálním Londýnem. V Hampsteadu byly vystavěny poměrně luxusní domy s mnoha byty k pronájmu. Od počátku to byla část Londýna, kde se usazovaly známé osobnosti kultury, křesťanské i židovské víry. Z nejznámějších to byla např. spisovatelka Agatha Christie či sochař Henry Moore. Svůj dům zde vlastnil Sigmund Freud. V současnosti je tato čtvrť jednou z nejlukrativnějších a je stále vyhledávaná známými lidmi pohybujícími se na světové kulturní scéně. Srov. http://discovery.nationalarchives.gov.uk/results/c?_q=Hampstead&_col=500; <http://www.telegraph.co.uk/finance/property/advice/propertymarket/3324574/Whatever-happened-to-Hampstead-Man.html>

⁴¹⁷ Například Bedřich Feigl zůstal v této čtvrti až do konce svého života. Srov. DICKSON, Rachel a Sarah MacDOUGALL. Feigl v Anglii. „Moderní umění je jako Sputnik“, s. 200, pozn. 5, 6.

⁴¹⁸ K pojmu kulturní šok více srov. PŮTOVÁ, Barbora. Kulturní šok. In: *Encyklopedie migrace. Data, fakta, příběhy ze světa v pohybu*. <online 2018-03-06> Dostupné z: <http://encyklopedie.org/kulturni-sok/>

⁴¹⁹ Anglický jazyk nepatřil v meziválečném období v Československu mezi nejvyhledávanější, nejčastěji se učila němčina a francouzština, jejichž výuka měla delší tradici. Angličtina se stala světovým jazykem používaným nejen v běžné, ale i odborné komunikaci, v kultuře i ve vědě, ovšem v Československu byla vnímána do značné míry jako nevšední jazyk a její výuka byla poměrně zanedbávána. TOMÁŠ, Libor. „Záhadná Anglie?“ *Velká Británie očima týdeníku Přítomnost v letech 1924–1938*, s. 78–79. <online 2018-02-18> Dostupné z: cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element...2502.../libor_tomas_66-87.pdf.

⁴²⁰ K jazykové identitě umělců se text vrátí později.

politickém, hospodářském či sociálním poli. Výše zmiňovaná nezaměstnanost zasahovala pouze některé regiony v zemi a tím se i prohlubovala propast mezi jednotlivými vrstvami britské společnosti.⁴²¹ Velké sociální rozdíly se odrážely v úpadku venkova ve srovnání s městy především na severu a severovýchodě Anglie, v jižním Walesu a Skotsku. V těchto částech se stále objevovala vysoká úmrtnost, častá tuberkulóza a velká zadluženost obyvatel.⁴²² Naopak v bohatých částech Velké Británie v čele s Londýnem byla třicátá léta vnímána jako období blahobytu, průmyslového rozmachu a možnosti pro velkou část obyvatel dosáhnout statutu střední třídy.⁴²³

Dalo by se říci, že Anglie měla tři tváře. Cizinci stále nacházeli tradiční Anglii pyšníci se Williamem Shakespearem, honosnými šlechtickými sídly či doznívající viktoriánskou dobou. Přítomna byla i Anglie industriální, plná továren a tvrdě pracujících dělníků na ne příliš vysoké životní úrovni. Poslední podoba Anglie byla moderní, současná, reflektující především americký způsob života s jeho motorovými vozidly, nočními bary, biografy, kavárnami, výstavními budovami a rozhlasem.⁴²⁴

Podobně jako v Berlíně dvacátých let se i v Londýně odehrávaly nejzásadnější sportovní a kulturní události, mnohé z nich doprovázené různými skandály spojenými s mladou generací pocházející z bohatých vrstev, která se bavila na divokých nočních večírcích, poslouchala jazz a milovala Ameriku.⁴²⁵ Stále narůstající amerikanizace byla nejen jevem kulturním, ale především ekonomickým, prostřednictvím něhož začaly být britské firmy a obchodní řetězce konkurenceschopné americkým i díky využívání nových metod reklamy v tisku a nově v rozhlasu.⁴²⁶ Tato praxe se během války hodila mnohým umělcům, kteří začali pracovat jako reklamní grafici či designoví návrháři.

⁴²¹ Důležitou událostí tohoto období se stala generální stávka dělnictva v roce 1926. Více srov. KOVÁŘ, Martin. Generální stávka ve Velké Británii v roce 1926. Příspěvek k dějinám ostrovního státu mezi dvěma světovými válkami. In: *Svět historie – historikův svět : sborník profesoru Robertu Kvačkovi*. Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2007 s. 101–112.

⁴²² MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*, s. 474–475.

⁴²³ *Ibidem*, s. 473.

⁴²⁴ TAYLOR, A.J.P. *The Oxford history of England. 1914–1945*, s. 284–285.

⁴²⁵ MONTGOMERY, John. *The twenties*. Revised ed. London: Allen & Unwin, 1970. s. 190.

⁴²⁶ British Broadcasting Company (BBC) začala vysílat v roce 1922 a stala se fenoménem i díky tomu, že radiový přijímač byl cenově dostupný pro pracující třídu. Poslech rozhlasových pořadů tak patřilo k hlavním zdrojům zábavy a zprostředkoval kontakt s okolním světem. Kromě toho spojil všechny části země do jednoho celku. Během třicátých let obliba poslechu programu BBC stoupala i díky významným projevům politiků a členů královské rodiny do celého impéria či přenosu sportovních turnajů z Wimbledonu. Jednalo se například o první vánoční projev krále

Počátkem třicátých let ve Velké Británii na jedné straně sílil spotřební způsob života a masové zábavy, na druhé straně eskalovala nezaměstnanost, což byla situace do určité míry srovnatelná se „zlatým Berlínem“. Pro střední třídu se symbolem stal dostupný automobil⁴²⁷ a vlastní dům⁴²⁸ – tento majetek na první pohled vypovídal o sociálním postavení jedince. Rozšířila se elektrifikace domácností, díky čemuž se začaly ve větší míře kupovat elektrické spotřebiče.⁴²⁹ Zvětšila se možnost volnočasových aktivit. Nejrozšířenější a finančně poměrně nenáročnou zábavou byla návštěva biografu, nabízející dočasný útěk ze stále více se komplikující reality tehdejší doby. Pro nezaměstnané a později i pro uprchlíky, kteří navštěvovali kina pravidelně, existovala osmdesátiprocentní sleva na vstupné.⁴³⁰ Tyto sociální a kulturní hodnoty se udržely až do počátku války. Uprchlíci se mohli zúčastňovat britských kulturních a uměleckých aktivit, neboť se jim nabízelo veškeré kulturní vyžití od návštěv muzeí a galerií, přes poslech koncertů, divadelních a filmových představení, až po veřejné či odborné přednášky atp. Vyhledávali i kavárny či obdobná restaurační zařízení, na která byli zvyklí z kontinentu.⁴³¹

Kulturní šok tedy nebyl pro Čechoslováky a Němce v tomto ohledu tak zásadní. Hlavním rozdílem⁴³² mezi uprchlíky a většinovou společností byl zpočátku jejich výše zmíněný sociální status a především odlišné společenské postavení. Britové, kteří se se svou pověstnou zdrženlivostí zajímali o emigranty velmi okrajově, nedokázali

Jiřího V. 25. 12. 1932, abdikáční projev krále Edwarda VIII. v roce 1936, projev krále Jiřího VI. a předsedy vlády Nevilla Chamberlaina o vyhlášení druhé světové války atd. Srov. MONTGOMERY, John. *The twenties.*, s. 54–55, 102; BOWDEN, Sue. Consumption and Consumer Behaviour. In: WRIGLEY, Chris. *A companion to early twentieth-century Britain*. Malden, MA: Wiley – Blackwell, 2009. s. 353–372, zde s. 368; BBC–The BBC Story: History of the BBC1930s. <online 2018-02-03> Dostupné z: <http://www.bbc.co.uk/historyofthebbc/resources/factsheets/1930s.pdf>.

⁴²⁷ PUGH, Martin. *We danced all night: a social history of Britain between the wars*. London: Vintage, 2009. s. 243.

⁴²⁸ WASSON, Ellis Archer. *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*. s. 303.

⁴²⁹ BOWDEN, Sue. Consumption and Consumer Behaviour, s. 358.

⁴³⁰ PUGH, Martin. *We danced all night: a social history of Britain between the wars*, s. 229.

⁴³¹ SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopisecká a ediční činnost, ideové diskuse*, s. 79.

⁴³² K termínu kulturní rozdíl srov. SOUKUP, Václav. Kulturní rozdíly. In: *Encyklopedie migrace. Data, fakta, příběhy ze světa v pohybu*. <online 2018-03-06> Dostupné z: <http://encyklopedie.org/kulturni-sok/>

zpočátku odlišovat jednotlivé uprchlické skupiny podle národnosti, náboženské či politické příslušnosti. Z pohledu „obyčejného“ Brita přicházeli jako jedna celistvá skupina ze zemí, kvůli nimž opět vznikla hluboká celospolečenská a politická krize, která nejspíš vyústí v další válečný konflikt. Kromě toho byli uprchlíci na Britech závislí a oni je brali pouze jako dočasné hosty.⁴³³ Tuto vnucenou identitu uprchlíků zpočátku přejali i zkoumaní umělci, ale velmi brzo u nich převážila opět jejich daleko výraznější „umělecká identita“ (viz následující kapitola).

Přes počáteční nesnáze se zkoumaní umělci díky postupně získávaným kontaktům, o kterých bude pojednáno dále, začali v hostitelské zemi integrovat a po vypuknutí války se jejich společenský status proměnil, neboť si do konce války ve většině případů jak společensky, tak sociálně polepšili. Jejich hlavní ambicí bylo soustředit své snahy na vybudování nové umělecké existence a velmi záhy začali vytvářet vlastní systém finanční a materiální podpory. Doufali, že pokud prokážou patřičnou míru soběstačnosti, britská společnost jim bude vřeleji nakloněna.

4.2. Adaptační strategie umělců v emigraci: skupinová „umělecká identita“

Poté, co se uprchlíkům bezprostředně po příchodu na území Velké Británie podařilo zajistit nejzákladnější živobytí za pomoci zmiňovaných charitativních organizací, mohli se začít více soustředit na svou další existenci v emigraci, která se odvíjela od jejich původního postavení a profese na kontinentu. Vnucená identita uprchlíka stále hrála v jejich životě důležitou roli, ale postupně byla upozaděna jinými složkami identity. Jak již bylo naznačeno, u zkoumaných umělců začala dominovat opět „umělecká identita“.

Českoslovenští i němečtí výtvarníci zvolili velmi podobnou adaptační strategii ve vztahu s nově budovanou uměleckou kariérou i se začleněním se do britské společnosti. Pro vyrovnání se s kulturními rozdíly a zmírnění kulturního šoku se jim nabízela možnost stálého kontaktu se svou etnickou, jazykovou, náboženskou a kulturní skupinou v podobě spolků a klubů, které sdružovaly umělce velmi často nezávisle

⁴³³ SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopisecká a ediční činnost, ideové diskuse*, s. 81.

na tom, ke které z výše zmíněných skupin patřily. Výtvarníci přijali premisu kompaktní skupiny umělců v emigraci a takto se i navenek prezentovali. Hranice mezi národnostmi, náboženstvím či etnicitou se v prvních měsících emigrace stíraly, čímž se u nich pokračovalo v tradici nadnárodní prezentace na veřejnosti, která byla součástí jejich „umělecké identity“. Navazovalo se též na mezinárodní komunikační síť zbudovanou mezi výtvarníky z Německa a Československa. Umělci si zvolili při vystupování jako celistvá skupina několik identifikačních prvků, které měly zprůhlednit jejich vnímání a hodnocení britskou společností.

Nejvýraznějším identifikačním prvkem byl jejich protinacistický a antifašistický postoj. Přestože v rámci celé skupiny výtvarníků v exilu docházelo k hlubšímu politickému štěpení, kdy jednotliví členové různých politických stran zůstávali znesvářeni, navenek měla působit skupina československých a německých umělců jako útvar s demokratickými rysy a vystupující proti Adolfu Hitlerovi a jeho přívržencům. Mezi uprchlíky se šířily letáky, které je vyzývaly, aby se zdrželi veškerých politických debat a svým chování nezavdávali příčinu k negativnímu postoji Britů vůči uprchlíkům.⁴³⁴ Autoři oběžníků též apelovali na jejich zodpovědnost za všechny uprchlíky nezávisle na národnosti či etnicitě.⁴³⁵ Politická, potažmo státní identita vystoupila do popředí až v následujících letech po zásadních politických událostech, kterým se text bude věnovat v dalších kapitolách.

Dalším výrazným bodem identifikace mělo být právě nadetnické vnímání uprchlíků. Člen uprchlické skupiny umělců měl vnímat sám sebe jako občana předmnichovského Československa či předhitlerovského Německa. Setřeny měly být rozdíly mezi češtvím, němectvím a židovstvím. Tyto snahy prezentovat se jako jednolitá síla s vlastní identitou se ale začala především po vypuknutí války míjet s pohledem britské společnosti, která na umělce počala pohlížet v celé jejich diverzitě.

Příčinou nedorozumění byl například jazyk; čeština nebyla obecně používána, umělci spolu komunicovali většinou v němčině, neboť valná většina z nich byla německé národnosti. Britové tudíž nechápali, proč se skupina prezentuje jako Čechoslováci. Používání němčiny navíc v dalších letech přinášelo výrazně negativní reakce veřejnosti.

⁴³⁴ Oběžník Czech Refugee Trust Fundu z prosince 1939. Srov. BArch., Freier Deutscher Kulturbund (dále FGLC), S 239/ 6/ 1495.

⁴³⁵ Ibidem.

Českoslovenští i němečtí umělci byli vyzýváni k tomu, aby nepoužívali němčinu, která byla vnímána jako jazyk nepřítele.⁴³⁶ Zásadním způsobem se jim tak uzavíral jeden z komunikačních kanálů, kterým by byli schopni prezentovat svou kolektivní „uměleckou identitu“ britské veřejnosti. Původní jazyková identita se stala překážkou a na základě vnějších faktorů jmenovaných výše se proměňovala s ohledem na předválečný a válečný vývoj. Němci začali postupně upouštět od svého rodného jazyka a někteří i mezi sebou komunikovali anglicky, aby vyjádřili určitou loajalitu k hostitelské zemi.⁴³⁷ Naopak u některých Čechoslováků se objevila tendence vyjadřovat svou sounáležitost svému rodnému státu právě prostřednictvím používání češtiny i v oficiální korespondenci (podrobněji viz níže).

Mezi další společné identifikační prvky měla patřit samotná umělecká profese a především prezentace moderního umění. V tomto bodu si museli uprchlíci nejdéle vybojovávat své rovnocenné postavení. Emigranti totiž byli posuzováni optikou své možné ekonomické aktivity a využitelnosti a v umělcích Britové zpočátku nenacházeli sílu, která by jim byla schopna pomoci v boji proti Německu. Oproti kupříkladu manufakturním dělníkům, kteří mohli nalézt uplatnění v rozvíjejícím se válečném průmyslu, byli vnímáni jako ekonomicky neaktivní zátěž vysávající britský stát. Dalším problémem byl i zásadní antimilitarismus umělců. Britové se domnívali, že nejsou-li umělci schopni těžké manuální práce, mohli by se uplatnit alespoň v rámci vojenské služby. Jejich neochota sloužit v armádě byla vnímána tak, že za sebe nechávají umírat britské občany, zatímco sami přečkávají válku v závětrí.⁴³⁸

Britové také velmi často nechápali, proč byli umělci ve svých působištích pronásledováni. Velká Británie nebyla na vlnu moderního umění, která byla spojena především s berlínskou uměleckou scénou (tzn. hlavně expresionismus prezentovaný zkoumanými umělci) vůbec zvyklá a většinou ji ani neznala. Ve třicátých letech se na britské literární a výtvarné scéně stále objevovala londýnská skupina Bloomsbury

⁴³⁶ BArch., FGLC, S 239/ 6/ 1495, Zirkular Für Tschechische Flüchtlinge.

⁴³⁷ Srov. např. AdK, Heinz-Worner-Archiv, Erich-A.-Bischof-Archiv.

⁴³⁸ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Prezentace a sebe prezentace československých a německých výtvarných umělců v exilu ve Velké Británii během druhé světové války. In: SOUKUPOVÁ, Blanka, Róža GODULA – WĘCŁAWOWICZ a Miroslav HROCH, ed. *Společnost českých zemí v evropských kontextech: české evropanství ve srovnávacích perspektivách*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, 2012. Urbánní studie, s. 228–236. Tento stereotyp se objevil v evropském měřítku již po první světové válce vůči židovskému obyvatelstvu.

Group,⁴³⁹ jejíž členové se zasloužili o rozšíření postimpresionismu v Británii a poprvé seznámili britské diváky s tvorbou Pabla Picassa.⁴⁴⁰ Jejich samotná tvorba se stylem blížila impresionismu s postimpresionistickými prvky, snažila se prolomit obrazový realismus, pro britské výtvarníky typický až do druhé světové války.⁴⁴¹ Britské předválečné a válečné umění až na minimální výjimky nedosáhlo mezinárodního významu a proto mělo britské publikum zcela odlišnou estetickou zkušenost oproti publiku na starém kontinentě.⁴⁴² Před válkou například neexistovala žádná kvalitní odborná literatura v angličtině pojednávající o německém meziválečném expresionismu. Z tohoto důvodu prožili Britové zprvu na výstavách exilových umělců kulturní šok, neboť nebyli na moderní umělecké směry připraveni. Tím byla situace výtvarníků ještě více ztížena, protože se v hostitelské zemi mohli prezentovat především na základě vystavování své umělecké tvorby.⁴⁴³

První ohlasy na výstavu kontinentálního umění *Exhibition of German 20th Century Art*, která se konala v londýnské New Burlington Galleries v roce 1938 a zaměřovala se především na zde žijící německé malíře, byly velmi rozpačité. Přestože

⁴³⁹ Bloomsbury Group vznikla v roce 1904 jako uskupení přátel ze studií z Cambridge, sdružovala nejen literáty jako Virginii Woolfovou a E. M. Forstera, ale i výtvarníky Vanessu Bellovou, Doru Carringtonovou, Duncana Granta či Rogera Frye. Postupně její členové začali vystupovat za zrovnoprávnění mužů a žen, vyjadřovali se k otázkám války, sexu, literatury, ekonomiky, feminismu nebo umění. Z tohoto důvodu, ale i kvůli nejasným a často divokým vztahům mezi jejími jednotlivými členy byla skupina vnímána velmi rozporuplně. Na začátku druhé světové války byla skupina rozpuštěna. Srov. <online 2018-02-03> Dostupné z: http://www.artmuseum.cz/smery_list.php?smer_id=138

⁴⁴⁰ <online 2018-02-03> Dostupné z: http://www.artmuseum.cz/umelec.php?art_id=1083

⁴⁴¹ Pod tíhou zkušeností z první světové války se někteří inspirovali surrealistickými vidinami a sny a symbolismem (Paul Nash, Stanley Spencer). Jiní britští výtvarníci i přesto udržovali především ve třicátých letech krok s vývojem klasické moderny na kontinentu, například Ben Nicholson, jehož práci ovlivnil syntetický kubismus, rousseauovský naivismus a později abstrakce. Stal se členem skupiny Seven and Five Society, jejímiž členy bylo sedm malířů a pět sochařů, například jeden z nevýznamnějších britských sochařů Henry Moore. Díky této umělecké skupině se na britských ostrovech začaly konat v polovině třicátých let první výstavy abstraktního umění. Více srov. HARRISON, Charles. *English art and modernism, 1900–1939*. 2nd ed. New Haven: Published for the Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press, 1994.

⁴⁴² HODIN, Joseph Paul. Zum Geleit. „The Continental British School of Art.“ In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*. Berlin: Frölich & Kaufmann, c1986. s. 26.

⁴⁴³ SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Prezentace a sebe prezentace československých a německých výtvarných umělců v exilu ve Velké Británii během druhé světové války, s. 232.

kurátoři výstavu koncipovali jako protiklad nacistických výstav „zvrhlého umění“,⁴⁴⁴ nevyhnula se vzájemnému srovnávání. U některých kritiků docházelo k přejímání stejného estetického citění jako v hitlerovském Německu. Jedna z nejostřejších kritik se objevila v listu *New Statesman & National*, v níž recenzent vyjádřil následující názor: „Lidé, kteří zhlédnou tuto výstavu, mohou říci jedině: Pokud se tyto obrazy Hitlerovi nelíbí, je to ta nejlepší věc, kterou jsem o něm kdy slyšel.“⁴⁴⁵ Ačkoliv se měla výstava stát pozitivní propagandou Němců bojujících po boku Britů proti nacismu a fašismu, nepodařilo se toho v mnoha směrech docílit.⁴⁴⁶

4.2.1. Kulturní organizace uprchlých umělců a jejich první výstavy

Aby mohli zkoumaní umělci prosadit jednotlivé identifikační složky své skupinové „umělecké identity“, tzn. prezentovat se jako nadnárodní protihitlerovská skupina výtvarníků prezentující moderní umění, museli využít podobné adaptační strategie, které se osvědčily v desátých a dvacátých letech 20. století v Německu i Československu. Tím se během emigrace ve Velké Británii do určité míry zopakoval scénář z počátků jejich umělecké kariéry. Českoslovenští a němečtí umělci přišli do země, ve které nebylo obecnstvo zvyklé na moderní vyjadřovací metody, a oni se ho museli pokusit přesvědčit o jejich nesporných hodnotách. V souvislosti s životní situací uprchlých umělců se opět nabízel osvědčená strategie – prezentovat se v rámci uměleckých skupin. V podmínkách emigrace tuto úlohu převzaly společenské organizace zaměřené na kulturní a uměleckou tvorbu uprchlíků. Vzniklé spolky a kluby se měly svou bohatou činností starat o sociální zájmy uprchlíků. Kromě vydatné pomoci v profesionální a existenční sféře napomáhala sdružení umělcům i na úrovni psychologické. Pro všechny umělce bylo nezbytné, aby se opět začali zaobírat svou vlastní tvorbou, kterou by předvedli veřejnosti.

⁴⁴⁴ Pod záštitou AIA vznikly letáky pod názvem „Hitler attacks London Art Exhibition“, které uveřejňovaly Hitlerovy stížnosti na výstavu a rovněž nabádaly Brity k její návštěvě, neboť jen tak mohou pochopit, proč Hitler vyhnal vystavující umělce. Srov. BArch., S/239/1/1482.

⁴⁴⁵ „People who go to see the exhibition are only too likely to say: 'If Hitler doesn't like these pictures, it's the best thing I've heard about Hitler.'“ (citováno dle: VINZENT, Jutta. *Identity and Image*, s. 35, pozn. 110).

⁴⁴⁶ Na výstavě se prezentovala díla i Oskara Kokoschky a Ludwiga Meidnera. Podrobněji k výstavě srov. FROWEIN, Cordula. *Ausstellungsaktivitäten der Exilkünstler*. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*. Berlin: Frölich & Kaufmann, c1986, s. 35–49, zde s. 35–37; HOLZ, Keith. *Responses from Bohemia to „Entartete Kunst“*, 1937–1938. In: KROHN, Claus Dieter, Erwin ROTERMUND, Lutz WINCKLER a Wulf KÖPKE (edd.). *Künste im Exil: (= Exilforschung Ein internationales Jahrbuch Band 10)*. München: Ed. text + kritik, 1992, s. 13–33, zde s. 34–35.

V průběhu šesti let emigrace vzniklo mnoho různých uskupení, která se více či méně starala o konkrétní kulturní vyžití uprchlíků.⁴⁴⁷ Patřily mezi ně spolky vzniklé pod záštitou původních charitativních organizací. První základnu pro společenský život představovala již zmiňovaná nadace CRTF, pod jejímž jménem se konstituovaly různé sekce orientující se na odlišná odvětví života emigrantů. Pro umělce byla zásadní Kulturní komise čs. skupiny samosprávy CRTF, která se jako první starala o veřejná vystoupení umělců. Týkala se však především činnosti hudebníků a divadelníků.⁴⁴⁸

Uprchlíci se při zakládání spolků inspirovali u samotných Angličanů a jejich tradičních společenských klubů. Začali zřizovat reprezentativní klubové domy, které poskytovaly zázemí pro veškeré aktivity jejich členů. Mezi nejznámější a největší patřily Československý institut (Czechoslovak Institute, též pod zkráceným názvem Czech Institute, viz níže), Klub československo-britského přátelství (Czechoslovak-British Friendship Club) či Britsko-československé centrum (British-Czechoslovak Centre Club). Němci svůj klubový dům nazvali podle česko-německého básníka Rudolfa Fuchse (The Rudolf Fuchs's House). Nejdůležitější německou organizací byl pak Svobodný německý kulturní spolek (Free German League of Culture/ Freies deutsches Kulturbund). Dalším často navštěvovaným klubem bylo Rakouské centrum (Austrian Centre),⁴⁴⁹ Francouzský institut (Institut Français) a pro uprchlíky židovského původu Československý židovský klub (Czechoslovak Jewish Club). Všechna tato centra mezi sebou spolupracovala, byla otevřená pro uprchlíky z jakýchkoli zemí

⁴⁴⁷ Ve Velké Británii během války vznikla celá řada skupin, spolků a klubů, které reprezentovaly konkrétní profesní skupiny uprchlíků (Spolek čs. advokátů, Spolek čs. lékařů, Syndikát čs. novinářů atp.), příslušníky politických stran (Čs. strany národněsocialistické, Čs. sociálnědemokratické strany dělnické, Komunistické strany Československa atp.), či se rozdělovaly podle náboženského vyznání (československé a německé sekce YMCA a YWCA; Čs. židovský klub – Czechoslovak Jewish Club atp.). Velmi výraznou skupinou mezi podobnými organizacemi byly ty, které sdružovaly mládež Mladé Československo – Young Czechoslovakia; Refugee Youth, Mladé Rakousko ve Velké Británii – Young Austria in Great Britain atp.). Srov. SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopisecká a ediční činnost, ideové diskuse*, s. 63–67.

⁴⁴⁸Srov. DEA, NL W. Sternfeld, EB 75/177, D.II.5., Czech Refugee Trust Fund.

⁴⁴⁹ Rakouské centrum vzniklo v březnu 1939. Čestným prezidentem se stal Sigmund Freud. Sekci pro výtvarné umění spravovanou pod záštitou tohoto centra otevřeli Oskar Kokoschka a rakouský sochař Siegfried Charoux. Srov. VINZENZ, Jutta. *Identity and Image*, s. 37.

a fungovala jako společenské instituce prezentující britské společnosti vlastní veřejnou tvorbu.⁴⁵⁰

Všechny zkoumané umělce kromě Ludwiga Meidnera⁴⁵¹ spojoval hned od počátku Svobodný německý kulturní spolek (Freier deutscher Kulturbund/ Free German League of Culture, dále FGLC), který se stal nejznámější organizací reprezentující protinacistickou emigraci v Británii. Spolková činnost se rozvíjela od roku 1939 do roku 1946 a aktivně se jí účastnilo 1500 členů.⁴⁵² Kromě toho měl spolek mnoho dalších příznivců nejen z řad umělců a osob německé národnosti.⁴⁵³ S organizací sympatizovala i většina umělců narozených na území Československa (Feigl, Vogel).⁴⁵⁴

Na samém počátku spolku stál již zmiňovaný manželský pár Fred a Diana Uhlmanovi, v jejichž domě v Hampsteadu se FGLC zrodil. Důvody k jeho vzniku byly nasnadě. Fred Uhlman, původně právník ze středostavovské židovské rodiny ze Stuttgartu, byl sám protihitlerovským uprchlíkem. Z Německa odešel do Francie krátce po převzetí moci nacisty v roce 1933. V Paříži se seznámil s celou řadou umělců a rozpomněl se na svou vlastní touhu stát se malířem. Začal cestovat po Francii a po Španělsku, kde maloval v plenéru. V roce 1936 poznal Dianu Croft, velmi vzdělanou a zcestovalou anglickou šlechtičnu, dceru Lorda Henryho Page Crofta, britského vojáka a budoucího výrazného politika ve válečném kabinetu Winstona Churchilla. Přes odpor Dianiny rodiny se již v Británii konala po několika měsících jejich svatba a Fred Uhlman přesídlil za svou ženou do Londýna.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu*, s. 69–71.

⁴⁵¹ Ludwig Meidner nikdy s FGLC nevystavoval a ani se nepokoušel stát jeho členem, neboť byl velmi podezřívavý ke všem uprchlickým organizacím, a především nebyl nakloněn pozdějšímu komunistickému směřování spolku. Srov. BRINSON, Charmian, DOVE, Richard a Anna MÜLLER – HÄRLIN. *Politics by Other Means. The Free German League of Culture in London 1939–1945*. London – Portland, Vallentine Mitchell 2010, s. 64.

⁴⁵² „Every anti-Nazi is eligible for membership regardless of nationality.“ stálo tučně vytištěno v informačním letáku FGLC určeném budoucím členům spolku. Srov. BArch., S 239/1/1472, To all Friends of Free German Culture!

⁴⁵³ Podle statistiky vytvořené až 15. 5. 1949 měl FGLC na konci své existence 840 příznivců, z toho 102 Angličanů. Srov. BArch., S 239/1/1473, výročí FGLC.

⁴⁵⁴ BARCH., S 239/1/1473.

⁴⁵⁵ MÜLLER – HÄRLIN, Anna. Fred Uhlman's Internment Drawings. In: BEHR, Shulamith a Marian MALET, ed. *Arts in Exile in Britain 1933–1945: politics and cultural identity*. Amsterdam [u.a.]: Rodopi, 2005. s. 137–150, zde s. 142.

Protože on sám měl velké štěstí – mluvil o záchraně svého života⁴⁵⁶ –, nebyl mu osud dalších uprchlíků, především umělců, lhostejný. Se svou ženou Dianou dal k dispozici svůj dům jako první útočiště přišedším výtvarníkům,⁴⁵⁷ například Johnu Heartfieldovi, který zde se svou ženou bydlel až do roku 1943.⁴⁵⁸ Mezi dalšími příchozími byli Heinz Worner, Kurt Lade a Erich A. Bischof.⁴⁵⁹ Sama Diana začala prostřednictvím svého otce zprostředkovávat velmi cenné kontakty mezi britskou vládou a vznikajícími charitativními organizacemi a pozdějšími uprchlickými společenskými kluby. Ten, ač konzervativce, se podle posledních výzkumů zasloužil o významnou pomoc především při propouštění uprchlíků z internace na ostrově Man, která se nevyhnula ani jeho zeti.⁴⁶⁰ Stranou nestál ani Dianin bratr Michael Croft, který finančně podporoval některé uprchlé umělce, například Oskara Kokoschku. Stal se jejich významným mecenášem a díky tomu mnozí umělci začali být známí mezi anglickou šlechtou.⁴⁶¹

Rodina Uhlmanových byla finančně nezávislá, a i z tohoto důvodu si mohla dovolit velmi štědře podporovat uprchlé umělce. Diana, která se z určitého rebelství vůči otci, velkému vlastenci, přiklonila k levicové politice a začala sympatizovat především se sociálními a liberálními demokraty, se hned od roku 1938 stala jednou z žen v pozadí již zmiňované Artist's Refugee Committee a v charitativní činnosti pokračovala i po začátku války.⁴⁶² Přestože jí otec prorokoval po uzavření sňatku s uprchlým nezaopatřeným cizincem sociální sebevraždu,⁴⁶³ mohla se Diana stát vzorem pro další anglické dámy,

⁴⁵⁶ MÜLLER – HÄRLIN, Anna. Fred Uhlman and the Croft Connection. In: BRINSON, Charmian, MÜLLER – HÄRLIN, Anna a Julia WINCKLER. *His Majesty's Loyal Internee: Fred Uhlman in Captivity*. London: Vallentine Mitchell, 2009, s. 34–46, zde s. 34.

⁴⁵⁷ Adresa bydliště Uhlmanových byla prvním cílem všech umělců přicestovalých do Londýna. Po několika letech na to vzpomínala sama Diana Uhlman. U dveří jejich domu se objevila skupina kolem dvaceti lidí, kteří pocházeli z Prahy a ptali se na CRTF. V jejich čele byl Bedřich Feigl, který měl vše potřebné zaznamenané v malém notýsku. Srov. MÜLLER – HÄRLIN, Anna. It all Happened in this Street, Downshire Hill. In: BEHR, Shulamith a Marian MALET, ed. *Arts in Exile in Britain 1933–1945: politics and cultural identity*, s. 255–256.

⁴⁵⁸ AdK, John-Heartfield-Archiv, Nr. 104. Srov. též: HEARTFIELD, John. *Der Schnitt entlang der Zeit. Selbstzeugnisse. Erinnerungen. Interpretationen*. VEB Dresden: Verlag der Kunst, 1981, s. 426.

⁴⁵⁹ Ibidem.

⁴⁶⁰ MÜLLER – HÄRLIN, Anna. Fred Uhlman and the Croft Connection, s. 41.

⁴⁶¹ VINZENT, Jutta. *Identity and Image*, s. 37.

⁴⁶² MÜLLER – HÄRLIN, Anna. Die Artists' International Association und 'refugee artists'. In: GRENVILLE, Anthony a Andrea REITER, edd. *I didn't want to float, I wanted to belong to something: refugee organizations in Britain 1933–1945*. Amsterdam: Rodopi, 2008, s. 27–48.

⁴⁶³ MÜLLER – HÄRLIN, Anna. Fred Uhlman and the Croft Connection, s. 38.

kteře se začaly angažovat v pomoci uprchlíkům. Fred Uhlman tak měl nespornou výhodu oproti ostatním emigrantům; kromě finančního zajištění se mohl poměrně dobře pohybovat jak v britské vyšší společnosti, tak v emigrantských kruzích a vzájemně tyto dva odlišné světy spojovat. Místem průniku těchto dvou světů se mělo stát nově založené FGLC.

Ve stanovách spolku jej zakladatelé definovali jako „německou protinacistickou, protifašistickou, nadstranickou, uprchlickou organizaci“, která chtěla přispět ke zbudování pomyslných mostů mezi německou kulturou ohrožovanou ve vlasti a duchovním životem hostitelské země. Organizace nijak nerozlišovala mezi židovskými a nežidovskými členy. Všichni doufali v brzké porozumění mezi nově příchozími a Brity. Při každé vhodné příležitosti organizace zdůrazňovala a vyzdvihovala solidaritu utečenců se všemi demokratickými hnutími propagujícími svobodu a rozvíjela spolupráci s dalšími přátelsky nakloněnými sdruženími či osobnostmi.⁴⁶⁴ Přes své demokratické zaměření byl v pozdějších letech kulturní spolek často spojován s Komunistickou stranou Německa,⁴⁶⁵ neboť se významná část členů hlásila k tomuto ideologickému směru. Mnozí důležití představitelé spolku, kteří převzali záštitu například nad klubovou restaurací, divadlem, kabaretem, koncerty a výstavami, však do žádné politické organizace nepatřili.⁴⁶⁶ V rámci spolku pak existovalo pět sekcí reprezentujících spisovatele, herce, hudebníky, vědce a výtvarné umělce.

V čele poslední sekce po Fredu Uhlmanovi stál Oskar Kokoschka. V domě Uhlmanových se pořádaly malé kulturní večery, četly se povídky, přednášely se básně, debatovalo se o umění a ukazovala se nově vzniklá výtvarná díla.⁴⁶⁷ Bylo nutné prezentovat činnost výtvarné sekce FGLC i veřejnosti, proto se začaly pořádat klubové výstavy, případně výstavy jednotlivců. Oproti možnostem domácích umělců byla takováto výstava omezeným prostorem pro představení vlastní práce. Většinou se totiž dotkla jen úzkého okruhu lidí a samotné její uspořádání s sebou neslo potřebu velkých výdajů. Těsně před začátkem války i během ní se též uzavřelo mnoho galerií. Galerie získávaly podstatně menší dotace na pořádání výstav ze státních i soukromých zdrojů,

⁴⁶⁴ BArch., FBS 73/706, Verfassung des Freien Deutschen Kulturbundes.

⁴⁶⁵ Jak již bylo uvedeno výše, z tohoto důvodu byl FGLC sledován britskou tajnou službou.

⁴⁶⁶ BArch., FBS 73/706, Verfassung des Freien Deutschen Kulturbundes.

⁴⁶⁷ HEARTFIELD, John. *Der Schnitt entlang der Zeit. Selbstzeugnisse. Erinnerungen. Interpretationen*, s. 426.

a právě nedostatek financí bránil prezentaci cenných děl, neboť si majitelé galerií nemohli dovolit vystavované artefakty pojistit.⁴⁶⁸ Nikdo navíc nemohl zaručit, že oblast, ve které se galerie nacházela, nebude během následujících hodin vybombardována. Z tohoto důvodu často sami autoři odmítali propůjčovat galeristům svou tvorbu. Přesto byly výstavy nejdůležitější součástí prezentace exilových výtvarníků ve Velké Británii.

Úplně první výstava pořádaná FGLC pod názvem *First Group Exhibition of German, Austrian, Czechoslovakian Painters and Sculptors* se konala ve Wertheim Gallery v Burlingtonských zahradách za Královskou akademií. Tuto prestižní galerii, ve které byli vystavováni britští modernisté, získal FGLC ke své prezentaci těsně před začátkem války na přelomu června a července 1939.⁴⁶⁹ V samotném názvu výstavy spolek deklaroval svou otevřenost k původu vystavujících⁴⁷⁰ a chtěl představit přes čtyřicet umělců britskému obecnstvu odlišným způsobem, než tomu bylo u první, britskými médii kritizované výstavy německého umění v New Burlington Galleries. Mimo jiné seznamovala výstava britské diváky s tradiční podobou uměleckých výstav dříve pořádaných na kontinentu. Prostřednictvím jejich dalšího konání tak mohli uprchlí umělci udržovat jejich kontinuitu.

Po počátečním rozporuplném přijetí ze strany klasickou modernu neznajících Britů, se část umělců rozhodla svou tvorbu více přizpůsobit vkusu nových diváků.⁴⁷¹ Ve snaze vyhovět jejich požadavkům si většina výtvarníků změnila umělecký profil tvorby a přeorientovala se na portréty, zátiší a krajinomalby. Z dochovaných katalogů výstav, které budou ještě dále zmíněny, autoři nezávisle na své dřívější tvorbě zařazovali mezi

⁴⁶⁸ BRINSON, Charmian, DOVE, Richard a Anna MÜLLER – HÄRLIN. *Politics by Other Means. The Free German League of Culture in London 1939–1945*, s. 36–38.

⁴⁶⁹ BArch., S/239/1/1482, též srov. DICKSON, Rachel a Sarah MacDOUGALL. Feigl v Anglii. „Moderní umění je jako Sputnik“, s. 200–201.

⁴⁷⁰ Samotné označení uprchlých umělců je velmi složité. V dobových textech se objevovalo buď rozdělování podle národnosti umělců – ovšem čeští Němci byli Brity označováni např. jako sudetští Němci bez ohledu na místo jejich pobytu na československém území. Objevoval se i termín „Bohemian Germans“, u Čechoslováků se často psalo pouze o „Czechs“. Všeobecně se pak umělci nazývali jako „refugee artists“ či „émigrés“, „exiles“, „exiled artists“ nebo „being in exile/ Emigration“, oni sami se identifikovali jako „anti-Nazis“ a „anti-Fascists“. Srov. VINZENT, Jutta. *Identity and Image*, s. 79.

⁴⁷¹ Po již zmiňované výstavě „20th Century German Art Exhibition“ se v Londýně konala v London Gallery výstava pod názvem *Living Art in England* s podtitulem „*England seen through foreign eyes – Cities and suburbs*“. Na výstavě prezentovali příchozí exiloví umělci, mezi nimi např. John Heartfield a Oskar Kokoschka, výjevy z „typicky anglických“ měst a předměstí. Srov. FROWEIN, Cordula. *Ausstellungsaktivitäten der Exilkünstler*, s. 38.

vystavované práce díla s ne příliš konkrétními názvy jako „Portrét muže/ ženy“, „Kresba 1“, „Krajina u...“ atp.⁴⁷² Všechny jmenované náměty konzumenti přijímali s povděkem a kritiky nešetřily chválou. Britská veřejnost si postupně navykla na styl práce cizích umělců a našla zalíbení ve výjevech ze své vlasti viděných novými očima. Samotní novináři se tak nejvíce pozastavovali nad stylem Oskara Kokoschky, který se nevzdal svého typického expresionistického rukopisu.⁴⁷³

Bedřich Feigl se výběrem námětů dvou na výstavě prezentovaných akvarelů naopak snažil zohlednit na jedné straně svou novou existenci, na druhé straně navazoval na svou předchozí tvorbu, a především na kulturní tradici z kontinentu. Pro první akvarel si vybral jeden z nejtypičtějších pohledů na londýnský Tower Bridge, zatímco na druhém byl zobrazen francouzský symbolistní básník Paul Verlaine, kterého maloval velmi často v době svého pobytu v Praze i v Berlíně.⁴⁷⁴ Dalšími vystavujícími byli například Karel Vogel či Fred Uhlman.

I přes drobné úvodní nezdary se před vypuknutím války se exilovým umělcům dostávalo povětšinou kladných kritik v tisku. Nutno říci, že jako podklad k jejich psaní sloužily informace, které recenzentům dodávali samotní umělci či jejich zastupující organizace. Později se o propagaci výstav starala příslušná ministerstva exilových vlád (viz dále).

4.3. Historická změna a její vliv na identitu umělců: počátek výrazněji prezentované státní identity

Do života umělců v emigraci, který se pomalu začal ustalovat, vpadl počátek války, jenž změnil dosavadní vybudované postavení prezentované uprchlické skupiny. Situace emigrantů se podstatně proměnila, neboť se některé skupiny přes noc staly nechtěnými nepřátelskými přistěhovalci. V momentu této rozsáhlé historické změny se emigranti museli začít rozdělovat podle své národnosti a státní příslušnosti. Původní kompaktní komunita uprchlých umělců byla striktně rozdělena podle toho, kde byl vydán

⁴⁷² BArch., S/239/1/1482.

⁴⁷³ FROWEIN, Cordula. *Ausstellungsaktivitäten der Exilkünstler*, s. 39.

⁴⁷⁴ BArch., S/239/1/1482; srov. též: DICKSON, Rachel a Sarah MacDOUGALL. Feigl v Anglii. „Moderní umění je jako Sputnik“, s. 201.

jejich cestovní pas. Bedřich Feigl a Karel Vogel spadali do skupiny Čechoslováků, kteří byli vnímáni jako přátelští spojenci.

Naopak Němci Erich A. Bischof, John Heartfield, Kurt Lade, Ludwig Meidner a Heinz Wornner náhle zastupovali nepřátelský stát, přestože z něho kvůli jeho nacistickému směřování uprchli. V britské společnosti se po vypuknutí války začal rozšiřovat zcela mylný názor, že Němci – nezávisle na jejich původu, vyznání, politickém smýšlení – jsou všichni do jednoho nepřátelé Britů a podporují Hitlera.⁴⁷⁵ Tato štvavá kampaň vyústila v internaci na ostrově Man, během níž se museli němečtí uprchlíci vypořádat s další vnucenou identitou nenáviděných Němců. Jak bude podrobněji rozebráno v následující podkapitole, internace se přesto stala zlomovým bodem pro změnu jejich identit, z nichž vystoupila do popředí státní identita. Vztah ke státu – k „novému“ nenacistickému Německu se stal až do konce války ústředním identitotvorným prvkem.

Československým umělcům se naopak po začátku války otevřely podstatně jiné možnosti než jejich německým kolegům. Tím, že jejich země původu patřila ke spojeneckým státům Velké Británie, byli i oni považováni za přátele, kteří stojí na „správné“ straně a kterým je nutno pomáhat. Oni sami se pak mohli zcela sebevědomě prezentovat na veřejnosti prostřednictvím výstav, které byly podporovány československou exilovou vládou, jejíž uznání představovalo zásadní zlom ve vnímání československé komunity uprchlíků. Umělci a jejich díla se stali součástí propagace Československa v hostitelské zemi a tím se nejsilnější identitou stala stejně jako u německých kolegů identita státní ve vztahu k masarykovskému Československu. Podrobněji se situaci Čechoslováků bude věnovat druhá část této kapitoly.

4.3.1. Bod zlomu: internace německojazyčných uprchlíků na ostrově Man a v Kanadě

Po začátku války na nově vzniklou situaci nejrychleji reagoval FGLC, který ihned v jednom z nejčtenějších listů, v *Timesech*, uveřejnil otevřený dopis, v němž ujišťoval Brity o své loajalitě.⁴⁷⁶ V prosinci 1939, v době nového posuzování spolehlivosti

⁴⁷⁵ HOFMANN, Karl-Ludwig. Zur Geschichte der deutschen antifaschistischen Pressesatire. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, (ed.). *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*. Berlin: Frölich & Kaufmann, c1986. s. 65–72, zde s. 66.

⁴⁷⁶ „[...] thanked the British people for their help and hospitality „in this grave hour“ and declared that there is no better service they could render the German people and the whole world than to

uprchlíků, se pod záštitou FGLC v Arcade Gallery v Londýně konala první samostatná výstava uprchlého umělce nazvaná *One Man's War against Hitler*.⁴⁷⁷ Jednalo se o výstavu fotomontáží Johna Heartfielda vytvořených v Berlíně a v Praze. Presentace Heartfieldových děl nebyla zvolena náhodně. FGLC se z posledních sil snažil britskému publiku ukázat prostřednictvím prezentace fotomontáží namířených zcela jasně a srozumitelně proti nacistickému režimu, že protihitlerovští umělci přes svou německou státní příslušnost nejsou nepřátelé, a naopak sledují stejné cíle jako Britové. Na jaře 1940 musel FGLC své aktivity částečně omezit či dokonce přerušit, v této době však vzniklo několik místních skupin FGLC mimo Londýn, například v Manchesteru, Oxfordu či Glasgow.⁴⁷⁸

Pohled na německy mluvící uprchlíky a jejich organizace se průběžně zhoršoval po uzavření německo-sovětského paktu o neútočení v srpnu 1939. Po vypuknutí války se negativní konotace spojené se vším německým nedaly zastavit a proces nové kategorizace všech emigrantů se rozběhl nanovo. Na konci března 1940 se v tisku objevovaly zprávy negativně zacílené na německé a rakouské uprchlíky. Na začátku května téhož roku se začalo mluvit na vládní úrovni o internaci všech německých a rakouských uprchlíků, kteří byli označeni jako „nepřátelští cizinci“.⁴⁷⁹

Již po začátku války se všichni cizinci museli dostavit před soud, kde byli rozděleni do tří skupin. Do třídy „A“ byly zařazeny nebezpečné osoby („dangerous enemy aliens“), u kterých se předpokládala špionážní činnost, a byly ihned internovány. Příslušníci třídy „B“ („friendly enemy aliens“) se mohli po britském území pohybovat pouze s různými omezeními a byli stále pod dohledem úřadů, neboť byli vnímáni jako potencionální nepřátelé. Třída „C“ zahrnovala osoby, které byly označeny sice jako přátelské („friendly aliens and refugee from Nazi oppression“), ale nebyla jim dána plná důvěra. Do této skupiny patřila většina osob s československým pasem, tedy i Bedřich Feigl a Karel

play their part loyally in the defence of freedom, culture and democracy.“ *The Times*, 5th September 1939. Citováno dle: BRINSON, Charmian, DOVE, Richard a Anna MÜLLER-HÄRLIN. *Politics by Other Means. The Free German League of Culture in London 1939–1945*. s. 25.

⁴⁷⁷ AdK, John-Heartfield-Archiv, Nr. 205.

⁴⁷⁸ BArch., S/239/1/1480.

⁴⁷⁹ LESKE, Birgid a Marion REINISCH. Exil in Großbritannien, s. 147–561; DOVE, Richard, ed. *Totally un-English?: Britain's internment of "enemy aliens" in two World Wars*. Amsterdam [u.a.]: Rodopi, 2005. s. 121–138.

Vogel. Židé stejně jako němečtí umělci spadali do skupiny „B“ či „C“.⁴⁸⁰ Přesto se rozdělení do těchto skupin v druhé polovině června 1940 do určité míry setřelo, neboť byla nařízena internace uprchlíků z třídy „B“ na ostrově Man (Isle of Man), k nimž byly přeřazeny některé osoby z třídy „C“.⁴⁸¹ Hlavními internačními tábory byly Hutchinson Camp, Central Promenade Camp v Douglasu a Onchan Camp. Z důvodů nedostačující kapacity byli někteří uprchlíci odváženi do Austrálie a do Kanady, kam byl převezen i Heinz Worner a Kurt Lade. Erich A. Bischof, John Heartfield a např. i Fred Uhlman zůstali na ostrově Man, Ludwig Meidner byl internován nejdříve v Huyton Camp u Liverpoolu a po nějaké době byl převezen též na ostrov Man. Na Karla Vogla a Bedřicha Feigla se internace nevztahovala.

Internace nepředstavovala vhodné řešení uprchlické otázky. Především během ní docházelo k paradoxům, kdy byli společně v jednom táboře zavřeni nacisté a jejich sympatizanti dohromady s uprchlíky, kteří naopak před nacisty utekli do Velké Británie. Kromě toho zde byl stále možný scénář úspěšného přepadení Británie Německem a poté by se stala následná budoucnost všech uprchlíků velkým otazníkem.⁴⁸²

První měsíce v internačních táborech byli těžké především kvůli chování samotných Britů. Ze vzpomínek internovaných vyplývá, že velmi často přišli o své věci, které se jejich dozorcům hodily, a museli poslouchat různé urážky,⁴⁸³ přestože byli v oficiálních dokumentech ubezpečováni o spravedlivém chování ze strany vedení táborů.⁴⁸⁴ Emigranti byli sice plně zaopatřeni, nemuseli se starat o ubytování a stravu, stejně tak neřešili finance, ale jejich rodinné vazby byly zprerušeny, neboť ženy a muži byli v táborech zvlášť. S příbuznými směli mít pouze velmi omezený písemný kontakt.

⁴⁸⁰ VINZENT, Jutta. *Identity and Image*, s. 40, pozn. 184.

⁴⁸¹ Internace na ostrově Man během druhé světové války je dosud neuzavřenou, a především ne zcela probádanou kapitolou britských dějin. Mnoho pramenného materiálu bylo po válce zničeno či patří dodnes k tajným dokumentům. Historici, kteří se zabývají touto událostí, se shodují v tom, že internace byla výrazem určité netolerance („intolerant act“) z britské strany a krátce po jejím zavedení se objevovaly rozporuplné reakce („totally un-English“). Přesto většina badatelů neopomíná upozornit na fakt, že internovaní uprchlíci by v případě pobytu v jejich původních domovech na evropském kontinentu přišli pravděpodobně o život v koncentračních táborech, které se s britským internačním táborem nedaly srovnávat. Srov. DOVE, Richard, ed. *Totally un-English?: Britain's internment of "enemy aliens" in two World Wars*. Amsterdam [u.a.]: Rodopi, 2005. s. 11–15.

⁴⁸² BArch. SgY 14/37, Emigration in verschiedenen Ländern.

⁴⁸³ AdK, Erich-A-Bischof-Archiv, Nr. 30, Nr. 41.

⁴⁸⁴ DEA, NL K. K. Doberer, EB autogr. IV. A. 747a, An die Internierten auf der Insel Man.

Stejně tak jim chybělo to nejdůležitější, kvůli čemu odcházeli ze svých domovů – svoboda. Mnozí uprchlíci naprosto nechápali, proč měli být internováni, když nezavdávali Britům žádnou příčinu myslet si, že nestojí na jejich straně.⁴⁸⁵ Jako velkou nespravedlnost vnímali to, že byli uznáni jako „pro-Nazi“ a „anti-British“ váleční zajatci. V kanadských táborech se s nimi dokonce i tak jednalo, což považovali z logického důvodu především židovští uprchlíci za velkou křivdu.⁴⁸⁶

Přes nesporné negativní dopady přinesla tato povinná izolace především umělcům několik nečekaných výhod. Mnozí zpřetrhali po příchodu do Británie veškeré kontakty se svými známými ze starých domovů a neměli o nich dosud žádné informace. Během internace se však začali setkávat s dosud neznámou skupinou uprchlíků, s jejíž pomocí obnovovali ztracené známosti a přátelství či získávali informace o svých příbuzných či známých. Internace zachránila mnohým i život, protože po návratu do Londýna zjistili, že jejich obydlí zničily německé bomby.⁴⁸⁷ Jelikož nesměli zůstat v kontaktu s vnějším světem, rozvinuly se navzdory vážné situaci panující za zdmi táborů mnohé překvapivé aktivity. Mezi ně patřila například tzv. „*Lidová univerzita*“, pod jejíž záštitou se konaly odborné přednášky na témata z různých oborů.⁴⁸⁸

V neposlední řadě se začaly v táborech pořádat i výstavy, které s trochou nadsázky měly nejvyšší návštěvnost v historii vůbec, protože jejich konání bylo to jediné,

⁴⁸⁵ V Sherbrook Camp si uprchlíci začali vydávat vlastní časopis s názvem *Nebengleis*. V jednom výtisku se objevila velmi trefná pohádka o duši zemřelého internovaného zajatce a její cestě do nebe a pekla, která popisovala zoufalé pocity uprchlíků v internaci. „Bescheiden klopfte sie an.“ – „Wer ist draussen?“ kam eine schläfrige Stimme von drinnen. „Ich bin ein Flüchtling“, sagte die kleine Seele und, um sich klarer zu machen, fügte sie hinzu: „ein Emigrant“. „Sie hätten besser daran getan, nicht zu fliehen, junger Mann,“ sagte die Stimme von drinnen vorwurfsvoll. „Aber ich musste,“ warf die kleine Seele schüchtern ein, „ich wurde vertrieben.“ „Leute, die vertrieben werden, sind von jeher verdächtig!“ kam es von drinnen. „Sie hätten besser getan zu Hause zu bleiben. Dann hätten Sie auch die Einreise ohne weiteres bekommen können...“ Stejná situace se opakuje v pekle, proto se nešťastná duše rozhodne navrátit se do těla zemřelého. Srov. BArch. SgY 14/37, Emigration in verschiedenen Ländern, *Nebengleis* 1940, s. 160.

⁴⁸⁶ Samotná deportace uprchlíků do Kanady probíhala za velmi špatných podmínek. Na lodích byli uprchlíci namačkáni, nesměli u sebe mít svá zavazadla, nemohli se několik dnů umýt a v případě potřeby se jim dostalo jen zběžné lékařské péče. Srov. AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 56, Report on Conditions in the Canadian Camps until February 1941 and Suggestions by Recently Returned Refugee Artists 8/4/41; Report of an Eye Witness of the conditions in which anti-Nazi anterees were deported to Canada on Board S. Ettrick July 1940.

⁴⁸⁷ BArch. SgY 14/37, Emigration in verschiedenen Ländern.

⁴⁸⁸ AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 38; VINZENT, Jutta. *Identity and Image*, s. 44.

co se dalo za daných podmínek na ostrově dělat.⁴⁸⁹ Tyto výstavy daly umělcům šanci ukázat svá díla, což se mnohým před internací vůbec nepovedlo. Většinou si sami vyrobili potřebné umělecké nástroje na grafiku a kresbu a začali podnikat vycházky po okolí táborů, které jim byly postupně umožňovány. Pokud se zabývali rukodělnými pracemi, mohli své výrobky prodat či vyměnit na vlastním trhu.⁴⁹⁰ Navíc opět mohli alespoň na určitý čas vykonávat svá povolání. Někteří postupně směli pomáhat místním obyvatelům na farmách, za což dostávali řádně zapláceno.⁴⁹¹

Především pro Ludwiga Meidnera (srov. Příloha č. 5) byla internace důležitou událostí, neboť se v táboře Hutchinson poprvé setkal s dalšími německými umělci. On jediný ze zkoumaných umělců přišel do Velké Británie rovnou z Německa bez pomoci uprchlických organizací. Po příchodu do Londýna se Meidner nestýkal s uprchlíky a nechtěl se ani společně organizovat. První měsíce byly pro něj velmi těžké z několika důvodů. Byl oddělen od své rodiny, neboť jeho manželka byla ubytována v jiném uprchlickém zařízení a jeho syn byl přijat do péče u anglické rodiny. Sám Meidner žil na pokraji chudoby, živil se nočním hlídáním mrtvých v márnici před jejich pohřbem a kreslil jejich portréty podle fotografií.⁴⁹² To ho uvrhlo do určité umělecké izolace a mnozí z umělců o jeho emigraci ani nevěděli. Jak Meidner po válce uváděl, sám se dobrovolně stal anonymním člověkem („ein anonymen Mann geworden“).⁴⁹³ Během internace začal skicovat a kreslit své okolí, každodenní život v táboře a své nově nalezené přátele. Když se dozvěděl o plánovaném propuštění uprchlíků z internace, dokonce požádal o prodloužení pobytu v táboře, aby zůstal déle po boku svých souputníků.⁴⁹⁴ Až po propuštění z internace, a především po skončení války se mu podařilo zúčastnit několika výstav.⁴⁹⁵ Přesto se dá říci, že emigrace v Londýně znamenala pro Meidnera období velké umělecké produktivity, kterou nastartovala právě jeho internace.

⁴⁸⁹ AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 38.

⁴⁹⁰ AdK, Erich-A.-Bischof-Archiv, Nr. 30.

⁴⁹¹ „Die Arbeit war freiwillig und wurde bezahlt!“ zdůrazňoval po letech ve svých vzpomínkách E. A. Bischof. Srov. ibidem.

⁴⁹² Deutsches Kunstarchiv im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg (dále DKA), NL Meidner, Ludwig, II, B-3, GROCHOWIAK, Thomas. Unter der Last des Leids – England 1939–1952. In: *Ludwig Meidner. Aquarelle aus dem Londoner Exil* (výst. kat.). Frankfurt am Main – Sachsenhausen: Galerie AK Hans-F. Sworowski, 1975.

⁴⁹³ DKA, NL Meidner, Ludwig, I, B-9, Zeitungsartikel.

⁴⁹⁴ DKA, NL Meidner, Ludwig, II, B–3.

⁴⁹⁵ Ibidem, B-9, Zeitungsartikel.

Na základě záruky anglických kolegů z AIA se mnozí umělci dostali po pár měsících izolace zpět do Londýna,⁴⁹⁶ což byl i případ Ericha A. Bischofa a Ludwiga Meidnera.⁴⁹⁷ Sama britská vláda si po počátečních rozpacích postupně uvědomila, že uprchlíci ze všech zemí, nevyjímaje ani Československo, mohou tvořit velmi důležitou a potřebnou pracovní sílu a začala využívat jejich dovedností, například i pro pouhé rozptýlení během večerních kulturních programů. Umělcům se otevíraly nové možnosti začlenění do válečné každodennosti; začali pracovat jako grafici a návrháři propagandistických letáků a reklam, navrhovali obálky knih, kreslili karikatury do novin a časopisů, spolupracovali s divadly či dalšími kulturními organizacemi, uplatnili se v oděvním průmyslu⁴⁹⁸ či pracovali v keramičkách.⁴⁹⁹

Erich A. Bischof vzpomínal na svou první regulérní práci získanou ihned po propuštění z internace v reklamní agentuře, která spravovala rozbité výklady po náletech v Londýně. Místo skla se do rámců umísťovaly dřevěné desky, které museli umělci pomalovat či na ně vytvořit vhodné propagandistické výjevy.⁵⁰⁰

Kurt Lade (srov. Příloha č. 6) působil v anglickém divadle „The Oxford Pilgrim Players“, které hrálo své kusy v jednotlivých stanicích metra. Lade pro ně navrhoval masky a kostýmy. Kromě toho spolupracoval na tvorbě plakátů i pro další divadla a živil se i návrhy šperků pro britské zlatníky.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Podobné intervence jako AIA vedly i další organizace, např. National Council for Democratic Aid, srov. BArch., S 239/7/1497, „Any Man or State Who Fights Against Nazism Will Have Our Aid.“

⁴⁹⁷ AdK, Erich-A.-Bischof-Archiv, Nr. 40, Autobiographie über Exiljahre in England.

⁴⁹⁸ Československá malířka židovského původu Hella Guth, která patřila též k umělcům, kteří odešli z Československa do Velké Británie, se například delší dobu živila malováním šátků pro obchodní dům Harrods. Srov. TÖNNIES, Moya. Netz oder Hängematte. Alltagserfahrung und Werk der Künstlerin Hella Guth im Londoner Exil. In: KROHN, Claus Dieter, Erwin ROTERMUND, Lutz WINCKLER a Wulf KÖPKE (edd.). *Künste im Exil: (= Exilforschung Ein internationales Jahrbuch Band 10)*, s. 51–75, zde s. 71.

⁴⁹⁹ VINZENT, Jutta. *Identity and Image*, s. 33.

⁵⁰⁰ Srov. AdK, Erich-A.-Bischof-Archiv, Nr. 40, Autobiographie über Exiljahre in England.

⁵⁰¹ Srov. TSCHIRNER, Manfred. *Kurt Lade 1905–1973: Exil in Prag und London* (výst. kat.), Berlin, 1985, s. 10–11.

John Heartfield se vrátil ke své původní tvorbě, se kterou měl úspěch jak v Berlíně, tak v Praze, k ilustracím a knižním obalům, na které navrhoval své fotomontáže.⁵⁰² Navázal tak na tradici protihitlerovských děl a vystoupení z třicátých let 20. století.

Pouze Ludwig Meidner dále zůstával ve své vnější i vnitřní emigraci a tvořil pouze sám pro sebe. Začal chodit na vycházky po Londýně se skicářem a vytvořil celou řadu akvarelů s humoristickým a groteskním podtextem. Tyto cykly lze rozdělit do několika skupin, které Meidner nazýval jako „Alegorie“, „Kavárny, divadla a varieté“, „Přírodní mystika a fantazie“, „Alotria“, „Hmyz a pohádky“ atp. Nejednalo se o karikatury, ale spíš navazoval na obrazovou satiru typickou například pro anglického malíře Williama Hogartha, jehož originály viděl při svých návštěvách v Tate Gallery v Londýně.⁵⁰³ Sám svá díla popsal v dopise Wolfu Bergmannovi: „... sie sind freilich nicht reiner Spaß und bloß funny, sondern es ist ihnen, ohne meine Absicht, etwas beigemischt, was sie für den englischen Betrachter nicht anziehend machen: ein sozialer Zug, ein düsterer Unterton.“⁵⁰⁴ Mezi ostatními zkoumanými umělci se tedy vymyká přístupem ke své umělecké existenci v Británii, která se projevila až po skončení války. Naopak z Heinze Wornera se stala vůdčí osobnost výtvarné sekce FGLC a veřejně začal projevovat své politické smýšlení příklánějící se ke komunismu.

Po napadení Sovětského svazu nacistickým Německem v červnu 1941 se situace německých a rakouských uprchlíků změnila úplně a z původních nepřátelských, levicově orientovaných uprchlíků se stali přátelští spojenci, podobně jako Čechoslováci. Z tohoto důvodu lze považovat internaci německých a rakouských uprchlíků za zásadní historickou změnu, která ovlivnila přeformulování jejich „umělecké identity“, která do určité míry ustoupila do pozadí, a naopak se výrazně projevila jejich státní a u některých i politická identita. Umělci i další příslušníci německojazyčných exilových komunit mohli plně rozvinout své aktivity v boji po boku Britů proti Hitlerovi.

⁵⁰² K návrhům knižních obalů a k ilustracím se vrátil např. John Heartfield. Srov. HEARTFIELD, John. *Der Schnitt entlang der Zeit. Selbstzeugnisse. Erinnerungen. Interpretationen*, s. 427; AdK, John-Heartfield-Archiv, Nr. 647.

⁵⁰³ DKA, NL Meidner, Ludwig, II, B-3.

⁵⁰⁴ Brief von Ludwig Meidner an Wolf Bergmann vom 23. Oktober 1949, Institut Mathildenhöhe Darmstadt, aufbewahrt im Stadtarchiv Darmstadt, ST 45 Meidner Nr. 108; citováno dle: *Horcher in die Zeit : Ludwig Meidner im Exil* (výst. kat.). Frankfurt am Main : Museum Giersch der Goethe-Universität, 2016. s. 126n.

4.3.2. *Bod zlomu: uznání československé exilové vlády a její vliv na identity umělců*

Jak bylo uvedeno výše, Čechoslováci byli až na výjimky zproštěni internace a celkově jejich postavení v emigraci ve Velké Británii začalo být od německých uprchlíků odlišné hned od počátku války.⁵⁰⁵ Z tohoto důvodu je nutné nastínit politický vývoj britsko-československých vztahů těsně před a po vypuknutí války, neboť přímo ovlivňoval životní podmínky československých uprchlíků, a tedy i zkoumaných umělců.

Po podepsání mnichovské dohody se část představitelů československé politické scény uchýlila do exilu ve Francii, ve Spojených státech amerických a ve Velké Británii. Po 15. březnu 1939 se politická aktivita v exilu rozvinula do nebývalé šíře a začaly vznikat první formy odboje.⁵⁰⁶ Edvard Beneš jako vůdčí osobnost zvolil exil

⁵⁰⁵ Nelze souhlasit s vyřčenou větou Nevilla Chamberlaina, že bylo Československo pro Brity pouze „vzdálenou zemí, o které nic nevíme.“ (Srov. POLIŠENSKÝ, Josef. Dlouhá tradice česko-britských styků. In: MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*, s. 516–532, zde s. 530). Na jednu stranu tomuto názoru přispívala politická reprezentace, která se o nově vzniklé státy po rozpadu habsburského soustátí příliš nezajímala a vnímala je především jako tradiční oblast zájmu Francie. Kromě toho mohl Československo poškodit i jeho záporný vztah k monarchii jako ke státnímu zřízení, což bylo pro Brity, kteří podporovali královskou rodinu, nedůvěryhodné, stejně jako zrušení šlechtických titulů. Na druhou stranu bylo Československo Edvardem Benešem prezentováno jako spolehlivá mladá republika, která mohla nastoupit na místo nejhodnějšího středoevropského centra pro rekonstrukci demokracie na kontinentu. Podle jeho slov se českoslovenští politici měli snažit „rekonstruovat v dohodě s těmi, kteří mají stejné zájmy, stejné cíle a stejně cítí jako my.“ (Srov. BENEŠ, Edvard. *Problémy nové Evropy a zahraniční politika Československa: projevy a úvahy z r. 1919–1924*. Praha: Melantrich, 1924, s. 84; DEJMEK, Jindřich. *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*, s. 21.) Jako spolehlivý partner bylo Československo vnímáno v meziválečném období na poli hospodářském. Dobře fungoval export a import do Velké Británie a jejích dominií a Angličané hodnotili první republiku jako solidní a dobře hospodařící stát, přestože byl pro ně pouze okrajový, co se týče konkrétních investic. Srov. POLIŠENSKÝ, Josef. Dlouhá tradice česko-britských styků. In: MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*, s. 529. Na další aspekty upozorňoval ve svých článcích pro *Přítomnost* již v roce 1937 Jan Stránský. Srov. např. STRÁSKÝ, Jan. Jak to dělají v Anglii jiní? (Kapitoly o propagandě). In: *Přítomnost*, 1937. roč. 14, č. 11 ze dne 17. 3. 1937, s. 161–163. <online 2018-02-18> Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1937/1937_17_3.pdf; STRÁSKÝ, Jan. Je Anglie s námi? In: *Přítomnost*, 1937. roč. 14, č. 16 ze dne 21. 4. 1937. s. 241–244. <online 2018-02–18> Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1937/1937_21_4.pdf.

⁵⁰⁶ NĚMEČEK, Jan (ed.). *Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády, 1939–1940: 16. březen 1939–15. červen 1940*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, 2002. s. 52; ČEJKA, Eduard. *Československý odboj na Západě (1939–1945)*. Praha: Mladá fronta, 1997. Archiv (Mladá fronta). s. 13.

ve Velké Británii i přes její politiku appeasementu, neboť předvídal, že toto směřování nevydrží dlouho a spoléhal na Británii jako na hlavního spojence v boji proti nacismu.⁵⁰⁷

Období před vypuknutím války však bylo pro československé politiky velmi složité. Chamberlainova vláda se chovala velmi odtažitě a měla k tomu své důvody. Jakákoli československá veřejná politická činnost na území Británie byla pro ni nežádoucí a ohrožovala ji samotnou, neboť hlavní snahou bylo příliš neprovokovat nacistické Německo v rámci nevyvolání válečného konfliktu a udržení míru na evropském kontinentu.⁵⁰⁸ Na druhou stranu byla Československu nakloněna britská společnost a velkým podporovatelem byl Winston Churchill. Edvard Beneš, který hledal v exilu ve Velké Británii spojence a podporu československých nároků na existenci a kontinuitu předmnichovského masarykovského Československa, našel přímluvce právě v osobě tohoto politika a u diplomata R. H. Bruce Lockharta. W. Churchill se o Československu vyjádřil jako o zemi, která je „vzorovým demokratickým státem, kde se s menšinami zacházelo lépe než kdekoli jinde.“⁵⁰⁹ Oceňoval Benešovu politickou činnost a oddanost jeho národu a ve svých projevech tehdy ještě z pozice opozičního politika upozorňoval na křivdu spáchanou na Československu.⁵¹⁰ Winston Churchill a českoslovenští emigranti byli podle názoru Jana Kuklíka v danou dobu pravděpodobně jedni z mála, kteří tušili, že vypuknutím války se urychlí politické aktivity, které mohly nabrat správný směr.⁵¹¹

Prvním krokem a důležitým posunem v československých snahách přesvědčit mocnosti, že by Československo mělo být zachováno v původních předmnichovských

⁵⁰⁷ ČEJKA, Eduard. *Československý odboj na Západě (1939–1945)*, s. 23.

⁵⁰⁸ BROWN, Martin David. *Jak se jedná s demokracií: britské ministerstvo zahraničí a československá emigrace ve Velké Británii, 1939–1945*. Praha: Beta – Dobrovský, 2008. s. 65.

⁵⁰⁹ BRANDES, Detlef. *Exil v Londýně, 1939–1943*. Praha: Nakl. Karolinum, 2003. s. 32.

⁵¹⁰ CHURCHILL, Winston Leonard Spencer. *Druhá světová válka. Blížící se bouře. 1. díl*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005. s. 295.

⁵¹¹ KUKLÍK, Jan. *Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*. Praha: Karolinum, 1996. s. 21.

hranicích, bylo založení Československého národního výboru⁵¹² v Paříži⁵¹³ 17. října 1939,⁵¹⁴ čemuž předcházela dlouhá diplomatická jednání⁵¹⁵ a též schválení obnovy československé armády ve Francii.⁵¹⁶ Uznáním tohoto výboru jako určitého ministerského sboru Československa a reprezentace československého lidu v zahraničí bylo navázáno na předmnichovskou československou tradici a Čechoslováci mohli doufat ve vznik a uznání československé exilové vlády.⁵¹⁷ K tomu došlo 21. července 1940 v Londýně již za Churchillovy vlády, po právní stránce pak byla československá exilová vláda definitivně uznána 18. července 1941.⁵¹⁸ Tím se celá československá komunita v britské společnosti emancipovala a získala odlišné postavení od těch států, které neměly v Británii své oficiální vládní představitele.

Hlavním požadavkem a propagovaným přesvědčením této exilové vlády bylo uznání neoprávněnosti a nelegálnosti všech událostí, které se staly po 19. září 1938, neboť

⁵¹² Předsedou výboru byl Edvard Beneš, místopředsedou Jan Šrámek. Vojenské záležitosti měl ve své kompetenci generál Sergej Ingr, zahraniční jednání Štefan Osuský, informační aktivity Hubert Ripka a sociální záležitosti týkající se především emigrantů zajišťoval Juraj Slávik. Eduard Outrata odpovídal za hospodářské záležitosti. Generál Rudolf Viest se stal velitelem první československé divize. Srov. KUKLÍK, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945: právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998. s. 48.

⁵¹³ Ve Velké Británii se Beneš setkal s odmítavými či vyhýbavými odpověďmi v otázce uznání československé exilové vlády ze strany lorda Halifaxe, ministra zahraničních věcí v Chamberlainově vládě, proto své naděje upnul k Francii. Srov. KUKLÍK, Jan. *Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*, s. 24.

⁵¹⁴ NĚMEČEK, Jan (ed.). *Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády, 1939–1940: 16. březen 1939 – 15. červen 1940*, s. 311.

⁵¹⁵ K samotnému vývoji jednotlivých jednání srov. (výběrově): KUKLÍK, Jan a Jan NĚMEČEK. *Proti Benešovi!: česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha: Karolinum, 2004. KUKLÍK, Jan. *Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*. Praha: Karolinum, 1996; NĚMEČEK, Jan. *Soumrak a úsvit československé diplomacie: 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha: Academia, 2008. Novověk; BRANDES, Detlef. *Exil v Londýně, 1939–1943*. Praha: Nakl. Karolinum, 2003; BENEŠ, Edvard, HAUNER, Milan, ed. *Paměti 1938–1945, II. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha: Academia, 2008. Historie (Academia); dále Edice *Dokumenty československé zahraniční politiky*, Řada B ("zelená") pro období 1939–1945.

⁵¹⁶ BROWN, Martin David. *Jak se jedná s demokraty: britské ministerstvo zahraničí a československá emigrace ve Velké Británii, 1939–1945*, s. 74.

⁵¹⁷ KUKLÍK, Jan. *Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*, s. 51.

⁵¹⁸ BENEŠ, Edvard a Milan HAUNER (ed.). *Paměti 1938–1945, II. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, s. 135.

byly v rozporu s ústavou a byly Československu vnuceny násilím.⁵¹⁹ Zneplatnění mnichovské dohody⁵²⁰ patřilo k základnímu politicko-právnímu programu, který měly podporovat všechny složky československé emigrace, včetně umělců při jejich veřejných vystoupeních (viz níže). Edvard Beneš kladl důraz na právní kontinuitu československé exilové vlády i na své působení v prezidentském úřadě.⁵²¹ Jedním z důvodů bylo budoucí uspořádání Evropy po válce. Orientace československé exilové reprezentace na západní mocnosti do určité míry zaručoval poválečnou obnovu a osvobození ČSR, což bylo považováno za hlavní cíl a smysl exilu.

V případě, že se chtěli výtvarníci včetně Karla Vogla a Bedřicha Feigla dál věnovat své tvorbě a být podporováni státem, museli přistoupit na upozadění části své původní „umělecké identity“. Daleko důležitější se jevil jejich vztah ke státu, ze kterého pocházeli. Kromě počátečních identitotvorných prvků, stejných jako u německé skupiny výtvarníků (protihitlerovská a antifašistická sebezprezentace, určitá snaha o nadnárodní vnímání a sebeidentifikace s moderním uměním), se výraznou složkou stal především pragocentrismus.

Pro Bedřicha Feigla byla domovem Praha i během emigrace v Londýně. Až do smrti zůstal československým občanem. Průběžně vyplňoval ve formulářích žádosti o prodloužení pasu do kolonky „státní příslušnost“ zásadně „Praha“. Československé státní občanství získala i jeho manželka Margareta pocházející z Hamburku, tedy říšská Němka.⁵²² Nadnárodní charakter Prahy, ve kterém především v rámci intelektuálních elit úspěšně koexistovaly veškeré etnické menšiny Československa, byl často zviditelňován. Umělci tak měli být především Čechoslováky a svou etnickou diverzitu vnímat optikou hlavního města republiky.

⁵¹⁹ KUKLÍK, Jan. *Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*, s. 17; JECH, Karel a Karel KAPLAN. *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: dokumenty*. 2. opr. a dopl. vyd. Brno: Doplněk, 2002. s. 12.

⁵²⁰ Exilová vláda se řídila předmnichovskými zákony, zvláště při vydávání vládních nařízení. Srov. KUKLÍK, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945: právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*, s. 58.

⁵²¹ ČEJKA, Eduard. *Československý odboj na Západě (1939–1945)*, s. 226.

⁵²² Srov. NA, PŘ 1941–1951, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna – 1941–1950, sign. F 259/18 Feigl Fritz 1884, kart. 2030.

Další součástí státní identity se staly snahy o prezentaci kontinuity filosofického a politického myšlení Tomáše G. Masaryka. Bezvýhradně se pak měl tento požadavek odrazit v bezpříkladné loajalitě k hlavnímu představiteli exilové vlády k Edvardu Benešovi či k samotné československé exilové vládě v Londýně, která postupně začala využívat služby umělců v rámci propagandy Československa ve Velké Británii. Někteří umělci tuto činnost odmítali a raději se vzdali svého původního povolání, neboť považovali tuto spolupráci za určité porušení umělecké svobody a přestali spolupracovat i s uprchlickými organizacemi.⁵²³

Naopak Karel Vogel chtěl vyjádřit svou loajalitu k Československu a k jeho přednímu představiteli Edvardu Benešovi tím, že požádal o možnost jeho portrétování.⁵²⁴ Zda k tomu opravdu došlo, bohužel další prameny neuvádějí a není známo ani konkrétní dílo. Kladný postoj k československému státu lze vypočítat i u Bedřicha Feigla, který se během dubna a května v roce 1945 zúčastnil příprav londýnské emise československých státovek. Z jeho návrhů byl vybrán motiv Hradčan na rub stokoruny.⁵²⁵

4.4. Vývoj státní a „umělecké“ identity výtvarníků po prožité historické změně

Na začátku války při rozdělení uprchlíků do jednotlivých kategorií a následná internace části z nich, popsané výše, se staly základem pro britské uvědomění si odlišnosti jednotlivých uprchlických skupin. Poprvé od příchodu do Británie se oddělila skupina uprchlíků, kteří pocházeli z Německa, od Čechoslováků. V tisku se už během roku 1940 začaly objevovat příběhy vybraných zástupců jednotlivých uprchlických komunit.

Nejvýraznějším článkem, a především obhajobou uprchlíků a obžalobou britského přístupu k nim byl článek Sira Normana Angella, labouristického politika a od roku 1933 držitele Nobelovy ceny za mír, v *Picture Post*.⁵²⁶ Ve své stati doplněné velmi

⁵²³ AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 134, Erinnerungen.

⁵²⁴ Srov. AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karton 367.

⁵²⁵ SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*, s. 274.

⁵²⁶ *Picture Post* byl vydáván ve Velké Británii v letech 1938–1957 jako jeden z prvních velkých fotožurnalistických časopisů. Měl velký úspěch od samého začátku i díky svému liberálnímu, antifašistickému a částečně i populistickému postoji. Během války se počet denních výtisků blížil dvěma milionům. Hned od svého vzniku vedl kampaň proti pronásledování Židů v Německu. Srov. McDONALD, Sarah. *Hulton Archive – History In Pictures*. <online 2018-02-16> Dostupné z: <http://corporate.gettyimages.com/masters2/conservation/articles/HAHistory.pdf>.

ilustrativními fotografiemi na několika stranách popsal jednotlivé skupiny uprchlíků nevyjímaje Čechoslováky, Němce, Rakušany, Poláky, Francouze atd. Kromě toho se pokusil vyvrátit fámy, které se kolem uprchlíků stále častěji objevovaly, a naopak přinášel velmi důležitá fakta ohledně zapojení uprchlíků do britské ekonomiky. Informoval o jednotlivých zajímavých osobnostech z oblasti vědy, literatury, hudební i výtvarné scény; z výtvarných umělců byl představen Oskar Kokoschka a dva architekti – Walter Gropius a Erich Mendelsohn. Na konci svého článku pak Angell varoval před „Hitlerovou hrou“, která je Britů nedůstojná, stejně jako přejímání nacistických principů v posuzování těch, kteří jsou „odlišní“.⁵²⁷

Členové původní umělecké komunikační sítě byli od sebe odtrženi a museli se začít prezentovat s ohledem na svou státní příslušnost. V souvislosti s válečným vývojem a v důsledku zásahů států, jak Velké Británie, Československa i Německa, se začala proměňovat u zkoumaných výtvarníků jejich „umělecká identita“. Daleko důležitější a více žádoucí se stala jejich státní identita, prostřednictvím níž měli možnost zachovat svou uměleckou existenci, svou „uměleckou identitu“ a podporovat v emigraci svůj stát i jeho následnou kontinuitu. U obou skupin výtvarníků se objevila snaha svou tvorbou podporovat státy, ve kterých se narodili. Čechoslováci měli jednodušší situaci, neboť vyjadřovali svou loajalitu představitelům československé exilové vlády, zatímco Němci museli představit vizi „nového“ nenacistického Německa. V průběhu následných válečných let se objevily další historické mezníky (např. tzv. heydrichiáda, vypálení Ležáků a Lidic, informace o existenci koncentračních táborů, bitva u Stalingradu atp.), které státní i „uměleckou identitu“ výtvarníků ovlivnily a některé z událostí budou zmíněny podrobněji dále. Bohužel k mnohým chybí pramenná základna.

4.4.1. Propojení státní a „umělecké“ identity německojazyčné výtvarné exilové komunity

V létě 1941 se předsedou výtvarné sekce FGLC, která následně začala být velmi aktivní, stal Heinz Worner. S novým předsedou, nadšeným komunistou, se změnil i politický profil spolku. Převahu získali umělci, kteří byli již před válkou členy KPD a snažili se komunistickou ideologii propagovat i v emigraci. I přes tuto výrazně prezentovanou ideologickou součást jejich „umělecké identity“, tzn. politickou identitu,

⁵²⁷ ANGELL, Norman. Refugee – Allies, or Enemies? *Picture Post*. 6. dubna 1940, citováno dle: DEA, NL Wilhelm Sternfeld EB 75/ 177, E.III.

však členové umělecké sekce nezapomínali na nejdůležitější identitotvorný prvek jejich tamní umělecké existence – sebe prezentaci jako protihitlerovské skupiny. S nově získaným sebevědomím se FGLC snažil neustále v jednotlivých oběžnících motivovat své členy k ještě větší snaze a pracovitosti pro spojence, přestože byli „pouzí“ umělci. „Alles für den Sieg der Alliierten“ se objevovalo téměř na každém oběžníku vydávaném v německém i anglickém jazyce.⁵²⁸

První krok ke zviditelnění FGLC na veřejnosti představovala spolupráce s AIA. Hned v létě 1941 obě organizace společně uspořádaly dvě výstavy (*The Exhibition od English + Refugee Art* a *Art Exhibition: Works by Refugee Artists and Their English Friends*), které prezentovaly díla anglických a exilových umělců. Následovala celá řada společných výstav i výstav jednotlivců. Většinu z nich zařizoval právě Heinz Worner. Jednotlivé autory oslovoval v jejich domovech či ateliérech a snažil se, aby se výtvarná sekce více vryla do paměti britské veřejnosti.⁵²⁹ Kritiky výstav se však kromě *Jewish Chronicle* objevovaly pouze v lokálním tisku a tím pádem byla návštěvnost poměrně nízká.⁵³⁰

Heinz Worner se i s dalšími umělci postupně začal intenzivně zabývat myšlenkou budoucího poválečného návratu do Německa, které podle nich mělo vzniknout na socialistických základech. Tento předpoklad byl ale pro židovské členy naprosto nemyslitelný a pravděpodobně se stal zlomovým bodem pro opětovné uvědomění si svého židovského původu.⁵³¹ Každopádně vize nového Německa, Německa, které nesmělo zmizet z mapy světa, se postupně stala hlavním identifikačním bodem německých umělců. Bojovat za nové Německo mělo být až do konce války nejdůležitějším úkolem celé uprchlické komunity příšedší z Německa.

⁵²⁸ Letáky obsahovaly mnoho dalších výzev a návodů, co by měli členové respektovat v boji proti nacismu. „Unser Platz, der Platz der Flüchtlinge aus Deutschland, ist an der Seite der Kämpfer gegen die Barberei, für den Sieg der fortschrittlichen Menschheit.“ Srov. BArch. S 239/1/1477, An alle Flüchtlinge aus Deutschland, 1942.

⁵²⁹ WORNER, Heinz. Deutsch antifaschistische Künstler im englischen Exil. In: *Bildende Kunst*. 1962, č. 3, s. 143–152.

⁵³⁰ Ibidem.

⁵³¹ BRINSON, Charmian, DOVE, Richard a Anna MÜLLER-HÄRLIN. *Politics by Other Means. The Free German League of Culture in London 1939–1945*. s. 69–70; BOHM – DUCHEN, Monica. Jüdische Kunst oder jüdische Künstler – ein Problem der Definition. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933—1945*. s. 53–58, zde s. 54.

Výraznou ukázkou německé emancipace v britské společnosti byla nejúspěšnější výstava *Allies inside Germany* s podtitulem *Showing the underground struggle of The German Anti-Nazis against Hitler*, která se konala v létě roku 1942.⁵³² Jednalo se o výstavu ve spolupráci většiny sekcí FGLC pod záštitou britské labouristické strany. Výstava byla rozčleněna do patnácti sekcí, z nichž několik bylo věnováno zakázaným činnostem na území nacistického Německa. Diváci byli seznamováni s ilegálními pracovními metodami včetně německého ilegálního tisku a s vydanou zakázanou německou literaturou, kterou dokázali autoři výstavy v podmínkách britské emigrace zajistit.

Další části výstavy se věnovaly představení nacistickému teroru. Této expozici vévodila mapa nacistického Německa s vyznačenými vězeními a koncentračními tábory, které byly tou dobou známy. Vše doplňovaly statistiky zaznamenávající počty uvězněných a vyhnaných Němců, včetně těch židovského původu, a fotografie současného stavu Německa získané od spojeneckých fotografů.

Po dvou tematických oddílech výstavy týkajících se života v nacistickém Německu, přicházela část, která měla být vrcholem výstavy. Největší část expozice se týkala německých emigrantů ve Velké Británii. Britskému publiku byly představeny prostřednictvím jejich činnosti jednotlivé uprchlické organizace, spolky a kluby. Upozorňovalo se na konkrétní práci uprchlíků, která přispívala britskému válečnému úsilí. Byly zveřejněny články z britského tisku, které informovaly o solidaritě mezi Brity a uprchlíky.

Velká pozornost byla věnována kulturním aktivitám uprchlíků. Kromě antifašistických německých písní na výstavě zněla hudba moderních německých skladatelů. Nezapomnělo se ani na výtvarníky. Mimo oblíbených fotomontáží Johna Heartfielda, maleb Kurta Ladeho a Ericha A. Bischofa a soch Heinze Wornera se vystavovaly i originály či kopie zakázaných německých umělců – sochaře Ernsta Barlacha, malíře židovského původu Maxe Liebermanna a dalších.⁵³³

⁵³² Největší výstavou pořádanou britskými uměleckými organizacemi byla výstava s názvem *Artists Aid Russia Exhibition*, která se konala ve stejnou dobu jako německá spojenecká výstava. Kromě britských umělců se výstavy zúčastnilo dvacet exilových umělců, mezi nimi například Fred Uhlman a John Heartfield. Srov. AdK, John-Heartfield-Archiv, Nr. 650.

⁵³³ Podrobný rozpis jednotlivých sekcí srov. BArch., S 239/1/1482, *Allies Inside Nazi-Germany*.

Cíl výstavy byl jednoznačný. Němci v emigraci v Británii chtěli zprostředkovat informace o své existující protihitlerovské opozici, přiblížit německý antifašistický odboj a rozšířit povědomí o „dobrých Němcích“. Po zhlédnutí celé výstavní expozice se nabízel otázka, kterou potřebovali němečtí uprchlíci legitimizovat: měl by tento stát, který trpí pod nacistickou agresí, úplně zmizet? Výstavní projekt slavil velký úspěch, návštěvnost byla vysoká, předpokládá se až třicet tisíc diváků. Výstava byla díky tomu prodloužena a poté byla celý rok 1943 prezentována v různých městech po celé Velké Británii, již pod názvem *We accuse – 10 years of Hitler Fascism*.

Kritiky výstavy ve velkých britských denících byly na jednu stranu velmi kladné a podporovaly podobné snahy německých uprchlíků.⁵³⁴ Zdůrazňovaly sílu Hitlerovy propagandy, která britské občany zpočátku uvrhla do naprosté nevědomosti. „To be an anti-Nazi in Germany must be rather like being an angel in Hell,“ hlásala jedna z kritik a dále upozorňovala na velkou odvahu a nadšení těch, kterým se podařilo před nacismem uprchnout.⁵³⁵ Na druhou stranu se novináři zmiňovali o určité zidealizované představě opozice, která by měla fungovat na území nacistického Německa.⁵³⁶ Většina z nich se nezajímala o jednotlivé vystavující umělce, nehodnotila jejich díla po výtvarné stránce, ale posuzovala výstavu jako celek. Výstavou se podle dostupných pramenů zabývala i britská vláda, která se obávala velkého vlivu komunistů na německou protihitlerovskou opozici a potažmo na britské publikum.⁵³⁷

Přesto se tato výstava stala nejvýznamnějším a největším projektem, který FGLC v emigraci připravila, a získala německým emigrantům uznání, které jim bylo dlouho dobu odpíráno. Konečně byla i tato skupina uprchlíků přijímána jako protihitlerovská a antifašistická, což patřilo k jednomu z výše zmiňovaných identitotvorných prvků, ke kterým se hlásili i zkoumaní umělci. Pro německou inteligenci v exilu se ukázalo jako nejnutnější představit Britům i dalším národům „jiné“ Německo. Museli je přesvědčovat, že nesouhlasí se současným, nacistickým uspořádáním své země. Snažili se tak čelit hlasům, které požadovaly poválečné rozdělení Německa mezi vítězné mocnosti, jež

⁵³⁴ Srov. BArch., S 239/4/1490, Press Comments on the Exhibition.

⁵³⁵ *Daily Mirror*, 29. června 1942, citováno dle: BArch., S 239/4/1490, Press Comments on the Exhibition.

⁵³⁶ BArch., S 239/4/1490, Press Comments on the Exhibition.

⁵³⁷ FROWEIN, Cordula. *Ausstellungsaktivitäten der Exilkünstler*, s. 44–45.

bojovali o to, aby Německo jako takové nezmizelo z mapy světa. Výstava se tak stala nejokázalejší prezentací státní identity umělců.

V dalších letech byly ve spolupráci s ostatními kluby a spolky zorganizovány další výstavy.⁵³⁸ Před výtvarníky vyvstal nový, daleko palčivější problém: způsob prezentace, a především výběr témat děl. Uvědomili si, že pouhá prezentace loajality ke státu (státní identita) nestačí a měla by být propojena s uměleckými prostředky („uměleckou identitou“). Podle německého sociologa Niklase Luhmana jsou umělecké artefakty velmi specifickým komunikačním médiem především z toho důvodu, že v sobě skrývají dvě možnosti výkladu. Prvním je význam, který se umělec snažil svým dílem doopravdy sdělit (ability). Vedle něj ovšem vystupuje vlastní potenciál sdělnosti uměleckého díla, tj. to, co si z něj je divák schopen recepcí odnést (potentiality).⁵³⁹ Dle Luhmana ale dochází i k tomu, že se obě složky míjejí, tzn. že divák si odnáší zcela odlišný komunikační vjem, než mu byl předkládán.⁵⁴⁰ V okruhu německých umělců se podle těchto Luhmanových závěrů uplatňovaly v přístupu k uměleckým dílům dva základní přístupy: zaprvé snaha omezit potencialitu uměleckého díla na minimum a za druhé prezentovat prostřednictvím těchto uměleckých děl identifikační prvky vytvořené v rámci mezinárodní komunikační sítě.

V prvním případě měla potencialitu výkladu obrazu potlačit absolutní sdělnost a té odpovídající využití výrazových prostředků. Kupříkladu malíři, kteří byli zvyklí obracet svou pozornost k moderním výrazovým prostředkům, jako bylo využívání kontrastních komplementárních barev, hra s různými typy perspektiv prezentovanými na jednom místě obrazu atp., je nahrazovali jednodušším zobrazováním. Vysoce exkluzivní umění, které bylo dříve přístupné znalcům či intelektuálním špičkám, mělo být podřízeno tomu, aby je byli schopni pochopit i lidé bez formálního uměleckého vzdělání. V některých okamžicích docházelo k naprostému potlačení sdělnosti obrazu a sklouznutí k prvoplánové schematičnosti. Mnozí umělci s tímto směrem své tvorby nesouhlasili.

Na druhou stranu se mezi umělci našli i tací, kteří nebyli s počínajícím, poměrně zpátečnickým, trendem v umělecké tvorbě svých krajanů spokojeni. Svě kolegy nabádali,

⁵³⁸ Podrobněji k výstavám srov. *ibidem*.

⁵³⁹ LUHMANN, Niklas. *Art as a Social System*. Stanford: University Press, 2000, s. 22–26.

⁵⁴⁰ *Ibidem*, s. 36–38.

aby nezapomínali, že v době války by mělo být povinností každého umělce vyjádřit se k dění ve světě, který jej obklopuje. Z pohledu sebe prezentace byla podle nich volba témat z válečné každodennosti velmi důležitá, neboť přispívala ke kladnějšímu vnímání uprchlíků a jejich přátelštějšímu přijetí ze strany obyvatel hostitelské země.

Heinz Wornner jako hlavní představitel výtvarníků z FGLC nabádal své kolegy, aby nezapomínali na „strašlivý dopad války“ („terrific impact of the war“) a pokusili se ho zpracovat i ve svých dílech, neboť „umění je víc než jen reflexe vlastních osobních prožitků, je významem, médiem, které nutí ostatní uvědomovat si svůj zápas s realitou života.“⁵⁴¹ Ovšem najít únosnou míru v zobrazování války patřilo k ožehavým tématům jak mezi samotnými umělci, tak mezi kritikou. Exiloví umělci se často ocitali pod drobnohledem a stále znovu a znovu museli dávat najevo svůj negativní postoj k nacismu a fašismu.

I z tohoto důvodu se nabízela třetí, již zmiňovaná, cesta, která spočívala ve volbě nekontroverzního námětu, jež představovaly např. krajina, zátiší, žánr a portrét. Na výstavách se čím dál častěji objevovaly kresby, grafiky, akvarely a malby s anglickými motivy jak z Londýna, tak i dalších měst či z malebného anglického venkova. Tvorba portrétů byla i velmi vděčná, neboť byla vždy dobře finančně ohodnocena. I sám Heinz Wornner, Kurt Lade a Erich A. Bischof, kteří zprvu tento přístup kritizovali, začali později vystavovat kresby, akvarely a malby anglické přírody a tichých londýnských předměstí, která nebyla zničena německými bombami.

⁵⁴¹ „The themes chosen indicated an attitude which to a certain degree remains outside the pressing problems of our daily life. The terrific impact of the war seemed to have left no imprint in the mind of the artists who made these works. There was a lack of realism. (...) One would like to see the artists discarding their traditional isolation, go beyond their personal problems and join the struggle as artists against cultural reaction and fascist barbarism. Art is more than a reflexion of one's own personal feelings, it is a mean, a medium to make others conscious of their struggles with the reality of life. One wishes to see our artists merge their own need for self-expression with the need of the masses and thus redefine their consciousness by giving it form through the medium of their works. It is impossible to remain isolated.“ Srov. AdK, Heinz-Wornner Archiv, Nr. 106, Remarks and suggestions regarding our last exhibition, 5th September 1941.

4.4.2. Českoslovenští umělci jako součást propagace Československa: formování „umělecké identity“ identitou státní

Československá exilová vláda převzala hlavní iniciativu v motivaci Čechoslováků naplňovat stanovené cíle exilu (uznání neoprávněnosti a nelegálnosti všech událostí, které se staly po 19. září 1938, podpora kontinuity budoucího poválečného Československa na Československo masarykovské a orientace na západní mocnosti). V týdeníku *Čechoslovák v Anglii*⁵⁴² (později *Čechoslovák*; srov. Příloha č. 7, 8), který vydávala, se hned v prvním čísle, které vyšlo 16. října 1939, objevilo upozornění jeho redaktorů v úvodníku na roli Čechoslováků v emigraci. „Jsme tu hosty, o které se hostitel dobře stará.“⁵⁴³ Anglická tradice pohostinství byla zdůrazňována společně s „upřímným obratem“ v britském názoru na události roku 1938, které však nesměly být opomínány. Z toho vyplývala povinnost uprchlíků „ukázat Čechy a Slováky ve světle kladného, konstruktivního a žádoucího činitele“ v době ohrožené Evropy.⁵⁴⁴

První prezentace československé komunity v emigraci probíhala velmi často v době důležitých svátků a výročí, které měly připomínat uprchlíkům jejich domov a seznamovat Brity s českou, potažmo československou kulturou.⁵⁴⁵ Jak poznamenal právník, novinář a politik Jan Stránský ve svých článcích pro *Přítomnost* již v roce 1937, nejlepší kladnou propagandou Československa v Anglii nebyla jen diplomatická a politická jednání, ale především prezentace české kultury, sportu, umění, řemesla a historického kulturního dědictví. Cestu „k anglickým srdcím“ otevřela hudba Antonína Dvořáka, jehož skladby se hrály v britských koncertních sálech pravidelně a připomínalo se i jeho obdržení čestného doktorátu na Cambridgeské univerzitě v roce 1891.⁵⁴⁶ Výrazná osobnost prvorepublikového Československa, spisovatel Karel Čapek si získal v Anglii své obdivovatele a on sám přibližoval britskou kulturu Čechoslovákům.⁵⁴⁷ Co se týče nejslavnějších historických osobností, které v Anglii našly

⁵⁴² Pro umělce bylo toto periodikum důležité i kvůli informacím o chystaných i probíhajících výstavách a týdeník přinášel přehled výročí, která se vázala k tradici československého státu. Časopis měl i vedlejší publikační činnost; vydával texty exulantů a v neposlední řadě pod jeho záštitou vycházely propagační pohlednice Československa, jejichž zpracování bylo nabízeno právě výtvarníkům v emigraci.

⁵⁴³ *Čechoslovák v Anglii*, nezávislý týdeník. Ročník I., č. 1, Londýn, 16. října 1939, s. 1.

⁵⁴⁴ *Ibidem*.

⁵⁴⁵ Podrobněji srov. POLIŠENSKÝ, Josef. Dlouhá tradice česko-britských styků, s. 516–532.

⁵⁴⁶ *Ibidem*, s. 529.

⁵⁴⁷ Díky tomu měl mimo jiné jeho hlas určitou váhu při žádostech o udělování azylu uprchlíkům ve Velké Británii.

v minulosti azyl, patřil k nim Jan Amos Komenský, který v Londýně pobýval v letech 1641-1642, a výborný český barokní rytec a kreslíř Václav Hollar, pro něhož se Anglie stala náhradním domovem do konce života v roce 1677.⁵⁴⁸ Všechny tyto aspekty, události, historické vazby i samotné osobnosti zohlednili českoslovenští uprchlíci při výstavách, kterými se začali prezentovat.

Československá komunita zvolila podobný způsob prezentace jako jejich němečtí kolegové, s tím rozdílem, že jejich aktivita od počátku vyjadřovala sebevědomější vystupování. V rámci již zmiňovaného Československého institutu vytvořili putovní výstavu s názvem *Czecho Slovakia Calls. Story of the Czechs* prezentovanou v roce 1942, která byla poprvé otevřena zcela cíleně 15. března 1942 v Londýně. Dochoval se k ní poměrně rozsáhlý pramenný materiál,⁵⁴⁹ ze kterého vyplývají cíle a vyznění výstavy, které plně odpovídají určité dvojakosti vnímání Velké Británie ze strany uprchlíků i některých členů československé exilové vlády.⁵⁵⁰

Již na počátku výstavního cyklu byly ve zvláštní místnosti znázorněny okamžiky uzavření mnichovské dohody. Tato událost byla prezentována prostřednictvím autentických záznamů Hitlerových projevů, fotografického materiálu, reakce světového tisku či ukázek z reakcí československé veřejnosti. Celková koncepce první výstavní místnosti byla pojata kriticky a nepřímou odkazovala na selhání západních diplomatů v průběhu tohoto jednání. Ústředním motivem se pak stal Chamberlainův výrok: „Přivezl jsem vám mír“, který pronesl na londýnském letišti při svém výstupu z letadla poté, co přiletěl z Mnichova. Výstavní místnost ukazovala, že ačkoliv Československo bylo pro mír obětováno, jednalo se o oběť zbytečnou a nepromyšlenou. Při dalších reprízách výstavního projektu během roku 1942 a 1943 přibyla připomínka hrdinství a velké oběti, kterou československý lid přinesl po atentátu na říšského protektora Reinharda Heydricha 27. května 1942 a po vypálení Lidic a Ležáků v červnu téhož roku.

⁵⁴⁸ POLIŠENSKÝ, Josef. Dlouhá tradice česko-britských styků, s. 523.

⁵⁴⁹ Pramenná základna k této výstavě se nachází v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky ve fondu Londýnský archiv, v pozůstalostech umělců Heinze Wornera a Kurta Ladeho v AdK v Berlíně a ve fondech týkajících se německé emigrace ve Velké Británii uložených v Bundesarchivu v Berlíně, pob. Lichterfelde.

⁵⁵⁰ Přes veškerou snahu médií a nejvyšší politické reprezentace přetrvával vůči Velké Británii u československé komunity ambivalentní vztah. Británie byla na jedné straně viděna jako strůjce mnichovské dohody, na straně druhé se s ní počítalo jako se spojencem, a především jako s hostitelskou zemí emigrantů.

Skrytý osten proti Velké Británii byl rozpoznatelný i pro běžného diváka v druhé místnosti, uvedené mottem „A tak to bylo předtím: milá a mírumilovná šťastná země“. Prezentoval se v ní živý kontrast mezi situací v Československu před Mnichovem a po něm, diváci tak mohli porovnávat na fotografiích například dřívější československé paláce, vily a školy⁵⁵¹ nyní přeměněné na nacistická vězení a mučírny, uzavřené vysoké školy atp. V podobném duchu byla připravena i poslední čtvrtá část výstavy věnovaná každodennosti a původním tradicím československého lidu. Britské publikum se mohlo seznámit s ukázkami české, potažmo československé architektury, hudby, filmu, divadla, folklóru a samozřejmě i s výtvarným uměním. Na výstavě se prezentovala díla Bedřicha Feigla i Karla Vogela, ovšem detaily k jednotlivým dílům nejsou známy.⁵⁵²

Třetí část výstavy však měla podobu jakési katarze. Zpodobňovala Velkou Británii jako zemi, s níž mělo Československo již v předválečné době pevné vazby. Právě na těchto základech mělo být budováno další směřování obou zemí, jehož součástí byla i pomoc československým uprchlíkům. Výstava tak vedle silně identifikačního náboje, který měl prezentovat výše představenou identitu československých umělců britské veřejnosti, v sobě nesla i silný propagandistický potenciál, který byl v tomto ohledu podporován i československou exilovou vládou v Londýně.

Pro Feigla a Vogla znamenala jejich prezentace na této výstavě důležitý posun v jejich další umělecké existenci v emigraci. Lze ji na jedné straně vnímat jako vyjádření nejvyššího uznání reprezentantů československé exilové vlády, kteří je vyzvali k účasti, na druhé straně se jedná o vyjádření naprosté loajality výtvarníků ke „svému“ státu. Kromě toho jim tato příležitost otevírala další možnosti spolupráce s československou exilovou vládou, minimálně na úrovni dalších výstav či získání zakázek (již zmiňované

⁵⁵¹ Mnozí Angličané v meziválečném období zavítali do Prahy a obdivovali ji jako „nejkrásnější [město – poznámka Z. D.] v Evropě“. Při návštěvách Československa se seznámili s českým uměním, především s českým sklem a lidovým uměním. Srov. STRÁSKÝ, Jan. Je Anglie s námi? In: *Přítomnost*, 1937. roč. 14, č. 16 ze dne 21. 4. 1937. s. 241–244, zde s. 242. <online 2018-02-18> Dostupné z: http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1937/1937_21_4.pdf.

⁵⁵² Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (dále AMZV), Londýnský archiv (dále LA) 1939—1945, Osvěta, karton 247.

návrhy státovek atp.) Celkově pak měla výstava přesvědčit návštěvníka, že Československo musí být po válce obnoveno ve svých původních hranicích.⁵⁵³

V tomto směru však o existenci Československa nikdo po tzv. heydrichiádě nepochyboval. Výtvarníci, kteří se cítili být Čechoslováky, se proto neopomínali prezentovat v rámci kulturních aktivit pořádaných Československým institutem v Londýně, který patřil vedle FGLC k neaktivnějším organizacím. Za svou úlohu vděčil výborným propagačním schopnostem Viktora Fischla, tehdejšího vedoucího oddělení pro kulturní propagandu v informačním odboru československého exilového ministerstva zahraničí.

Viktor Fischl⁵⁵⁴ plně využíval svého postavení a o umělce se staral příkladně. Kromě zprostředkovávání kontaktů mezi jimi a galeristy⁵⁵⁵ vyřizoval s pečlivostí sobě vlastní veškeré jejich žádosti o stipendia, která udělovalo exilové ministerstvo zahraničních věcí výtvarníkům s existenčními problémy či za vynikající výsledky v umělecké činnosti týkající se reprezentace Československa v Británii.⁵⁵⁶ Umělci sami museli projevit zájem a ochotu se na této činnosti podílet. Karel Vogel i Bedřich Feigl získali mnohokrát finanční příspěvek především na výtvarný materiál, dopravu a pojištění děl na určitou výstavu, na jejímž konání se podílelo ministerstvo zahraničních věcí a Československý institut.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Britský tisk se o výstavě vyslovoval velmi pochvalně a velmi často zmiňoval právě atentát na Heydricha, který podle nich naprosto jasně ukázal, jak velkou mají Čechoslováci vůli vyhrát válku. Srov. AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karton 367, výstřižkový archiv.

⁵⁵⁴ Více k jeho osobnosti a jeho vzpomínám na britský exil srov. EMINGEROVÁ, Dana. *Dva životy: hovory s Viktorem Fischlem*. Praha: G plus G, 2002.

⁵⁵⁵ Jeden z nejúspěšnějších kontaktů proběhl mezi Royal Scottish Society of Painters in Water-Colour a československými malíři, jejichž díla byla představena na výroční výstavě v Galerii Královské skotské akademie v Edinburghu v roce 1943. Srov. AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karton 367.

⁵⁵⁶ Srov. AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karton 367.

⁵⁵⁷ Ibidem. Těchto výstav bylo poměrně mnoho, např. *Allied Art Exhibition, Československo-polská výstava* či výstavy československého vojska (*Czechoslovak Army Exhibition*), které se od roku 1941 začaly pravidelně konat v různých britských městech a měly velký úspěch. Jedna z nejvýznamnějších proběhla ve výstavních prostorech londýnského obchodního domu Harrods, kde si ji s velkým zájmem prohlédla i manželka britského premiéra Clementine Churchillová. Součástí expozic těchto výstav byla i díla profesionálních umělců žijících v britské emigraci. Srov. *Čechoslovák*. 1941, roč. 3, č. 4 ze dne 24. 1., s. 5; AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karton 367.

Součástí povinností Viktora Fischla bylo spolupodílet se na koncepcích výstav Československého institutu. Dále měl oslovovat jednotlivé umělce, kteří se zasadili o dobré jméno Československa v zahraničí, a podle míry jejich zásluh je vybíral k účasti na společných aktivitách.⁵⁵⁸ Z dochované korespondence lze soudit, že se mezi Viktorem Fischlem, Bedřichem Feiglem i Karlem Voglem rozvinul přátelský vztah,⁵⁵⁹ a i díky tomu byli oba umělci zváni na většinu výstav i dalších kulturních aktivit ministerstva zahraničních věcí i Československého institutu.

Dá se předpokládat, že bližší vztah k sobě měli Fischl s Feiglem. Je zajímavé, že si tyto dva muži psali zásadně česky, zatímco Vogel v některé korespondenci odpovídal Fischlovi anglicky, což lze vnímat buď jako vyjádření určité loajality k hostitelské zemi, nebo jako výraz oficiálnějšího úředního vztahu mezi oběma muži. Naopak o přátelství mezi Fischlem a Feiglem svědčí i to, že pomáhal Feiglovi zařídit evakuaci jeho neteře Marion Feiglové, dcery Bedřichova bratra Huga Feigla, do New Yorku, kam její rodiče emigrovali v roce 1939. Tehdy se desetiletá Marion dostala z Prahy do Londýna jedním z posledních dětských transportů Nicholase Wintona. Jejím opatrovníkem v Londýně byl až do roku 1943 právě Bedřich Feigl.⁵⁶⁰

Viktor Fischl měl možnost ovlivňovat nákupy vystavených děl pro československou exilovou vládu a pro samotného prezidenta republiky. Svým nadřízeným musel podávat pravidelné zprávy o podpoře československých umělců a zdůvodňoval svá rozhodnutí ohledně koupí konkrétních uměleckých děl. Tyto zprávy jsou velmi cenné, neboť obsahují většinou kratičký životopis umělců. Fischl uváděl detaily i o konkrétních životních podmínkách, ve kterých se umělci nacházeli. Například z jedné z těchto zpráv z roku 1941, adresované ministru financí Eduardu Outratovi, se lze dozvědět, že londýnský byt Karla Vogla byl vybombardován, jeho manželka byla nemocná, a proto se Fischl přimluvil za poskytnutí menšího měsíčního stipendia od ministerstva vnitra. Situaci Bedřicha Feigla popisoval Fischl jako velmi tísnivou a

⁵⁵⁸ Srov. AMZV, LA, Fe – Fin, kart. 19.

⁵⁵⁹ AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karton 367.

⁵⁶⁰ Jednou z možností jejího vycestování za rodiči se jevily oficiální československé delegace mířící do USA, ke kterým by se připojila. Viktor Fischl zprostředkoval žádosti několika představitelům čs. exilové vlády včetně Edvarda Beneše. Srov. AMZV, LA, Fe – Fin, kart. 19.

zdůrazňoval jeho čelní místo v historii československého umění v souvislosti s nákupem několika jeho děl jak pro vládu, tak pro prezidenta.⁵⁶¹

Československý institut společně s Fischlem věnoval velkou pozornost nejen přípravám všech výstav, ale i jejich samotnému průběhu. Fischl se jako představitel československé exilové vlády neopomněl zúčastňovat slavnostních vernisáží, na nichž se mu naskýtala příležitost oslovit další vhodné významné osobnosti z britské společnosti, které se svou případnou náklonností mohly přičinit o vylepšení obrazu exilových umělců v hostitelské zemi. Fischl dokázal využívat i média, kterým ochotně poskytoval informace a zdůrazňoval v nich kvality československého umění. Poukazoval i na vděk umělců britskému publiku, které jim dávalo možnost veřejně se prezentovat.⁵⁶²

Československý institut se taktéž nebránil spolupráci s jinými organizacemi a jinými národnostmi. Jedním z mnoha příkladů byla putovní výstava polského a československého umění pořádaná v roce 1942 v různých britských městech, která se setkala s neobyčejným úspěchem a výborně posloužila propagaci slovanské kultury na britských ostrovech. Kromě výstav současného umění nezapomínal Československý institut ani na dřívější tradici vzájemných kulturních styků a snažil se přiblížit britským divákům Československo i tím, co v minulosti obě země spojovalo. Významnou událostí se tak stala retrospektivní výstava již zmiňovaného barokního rytce a kreslíře Václava Hollara konaná v Londýně v roce 1942;⁵⁶³ Hollarův osud pobělohorského exulanta byl navíc spojován s životní poutí nynějších exilových umělců.⁵⁶⁴ Výstavu společně s československým prezidentským párem navštívila i britská královna Alžběta, manželka Jiřího VI., což bylo považováno za vyjádření nejvyšší cti.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Srov. AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karton 367.

⁵⁶² Srov. ibidem.

⁵⁶³ Srov. AMZV, LA, Fe – Fin, kart. 19. V týdeníku *Čechoslovák* se objevilo několik článků k této výstavě. Ve všech se zdůrazňovalo, že výstava přilákala jiné, a velmi žádoucí obecenstvo, které jinak výstavy pořádané uprchlíky nenavštěvovalo, např. ředitele Victoria Albert Muzeum, Sira Erica Maclagana, Sira Malcolma A. Robertsona, předsedu British Council, Mr. A. M. Hinda, správce kreseb a rytin Britského muzea a správce britské Národní galerie, správce královských sbírek ve Windsoru atp. „Chytrý výběr československého předmětu opravdu britského zájmu může být nejlepší propagandou, je-li celá věc Britům jemně a opatrně předložena, náležitou formou,“ dodával autor článku s názvem *Evropan Hollar*. Srov. P. L. *Evropan Hollar*. In: *Čechoslovák*. 1942, roč. 4, ze dne 3. 4., s. 6.

⁵⁶⁴ „(...) uměleckým údělem výtvarníka Hollara byly symbiosa a internacionalism – tenounké nitky našich minulých, přítomných i budoucích svazků s anglickou kulturou.“ Srov. ibidem.

⁵⁶⁵ Ibidem.

Kromě Viktora Fischla získali zkoumaní umělci dalšího velkého zastánce a mecenáše v osobě Trevora Thomase, historika umění a ředitele muzea a galerie v Leicesteru (Leicester Museum and Art Galery). Thomas získal velmi cenné zkušenosti během svého amerického pobytu mezi lety 1938-1939, během něhož se měl možnost seznámit s americkým i evropským moderním uměním.⁵⁶⁶ V leicesterské galerii se pak rozhodl uspořádat několik výstav exilovým umělcům, včetně Karla Vogela a Bedřicha Feigla, který v té době v Leicesteru bydlel.⁵⁶⁷ Několikrát dokonce zakoupil jejich díla do galerijní sbírky a uvedl je do místní britské společnosti. V roce 1944 se za jeho velkého přispění a ve spolupráci s FGLC konala první souborná výstava německého impresionismu a expresionismu ve Velké Británii,⁵⁶⁸ která symbolicky završila poměrně úspěšnou snahu představit a integrovat moderní umění v rámci dalšího uměleckého vývoje na britských ostrovech.

Ve stejném roce byla realizována jedna z mála samostatných výstav exilových umělců. Jednalo se o retrospektivu díla Bedřicha Feigla u příležitosti jeho šedesátých narozenin. Výstava byla uspořádána v Československém institutu a byla velmi úspěšná, což potvrdilo i to, že se jednou z čestných návštěvnic stala opět britská královna. Autor výstavního katalogu, básník, překladatel a pracovník v londýnské kanceláři čs. prezidenta Viktor Kripner, představil veřejnosti malíře Bedřicha Feigla nejen jako jednoho z nejvýznamnějších československých umělců nucených žít mimo svou okupovanou vlast, ale i jako člověka, jehož společenská a upřímná povaha („pleasant sociable and

⁵⁶⁶ V Museum of Modern Art v New Yorku zhlédl výstavu německého Bauhausu a soubornou výstavu s názvem *Art of our Time: 10th Anniversary Exhibition*, na které poznal nejnovější umělecká díla dovezená z Evropy do USA, tedy díla, která většina Britů v té době vůbec neznala. Srov. <online-2018-06-01> Dostupné z: <http://germanexpressionismleicester.org/leicesters-collection/the-origins-of-leicesters-expressionist-collection/trevor-thomas/>

⁵⁶⁷ Výstava se konala v červnu 1941 a společně s Feiglem a Voglem na ní vystavovala slovenská malířka Freda Salvendy, která se s Feiglem znala z Vídně. V britské emigraci se též velmi aktivně účastnila výstav pořádaných Československým institutem. Podle Viktora Fischla vytvářela především „krásné, líbivé akvarelové obrázky“, které díky své společenské obratnosti dokázala prodávat. Srov. *Čechoslovák*. 1941, roč. 3, č. 26 ze dne 27. 6., s. 6; AMZV, LA, Osvěta, Výstavy, karten 367.

⁵⁶⁸ Výstava pod názvem *Mid-European Art Exhibition* se konala v únoru 1944 a představovala díla nejvýraznějších osobností německého umění první poloviny 20. století, např. Maxe Liebermanna, Franze Marca, Ericha Heckela, Käthe Kollwitz, Emila Noldeho, Vasilije Kandinského či Maxe Pechsteina. Mezi vybrané umělce byl zařazen i Oskar Kokoschka a Fred Uhlman. Srov. katalog výstavy <online-2018-06-01> Dostupné z: <http://www.germanexpressionismleicester.org/leicesters-collection/books-and-other-publications/mid-uropean-art-exhibition-catalogue/>

frank characters”)⁵⁶⁹ mu dodala sílu překonat všechna příkoří způsobená válkou s velkou odvahou a nebývalou vyrovnaností („with extreme courage and serenity“).⁵⁷⁰ Viktor Kripner upozornil na jeden důležitý fakt týkající se propojení Feiglovy státní a „umělecké identity“. „He has never forgotten his origin, his native Czechoslovakia, and he hopes to return there after the victorious conclusion of this war, in which, in spite of everything, „non silent Musae“.⁵⁷¹ Přestože byl Feigl stále loajální k Československu i k Velké Británii a volil podle toho i některá z témat svých děl, uchoval si svou „uměleckou identitu“ a pokračoval ve své tvorbě, která plynule navazovala na jeho předválečné umění.

4.5. Pokus o návrat ke kompaktní československo-německé skupině výtvarníků a její „umělecké identitě“

Přestože byla pro umělce v emigraci velmi důležitá jejich národnost, etnická příslušnost, a tudíž i nově pojatá státní identita, snažili se zachovat si svou dlouze budovanou „uměleckou“ identitu, která je navracela k vlastním kořenům. V důsledku zásahu státu – u Němců to byla především Británie v podobě internace na ostrově Man, u Čechoslováků pak vznik exilové vlády, její požadavky na uměleckou tvorbu a události jako např. atentát na Heydricha – se u obou sledovaných skupin emigrantů dostala do popředí jejich příslušnost k zemi, ve které se narodili a se kterou se identifikovali. Svou uměleckou tvorbou se snažili přispět k jejímu i svému dobrému obrazu v očích britské společnosti.

V okamžiku, kdy se v rámci britské umělecké scény alespoň částečně etablovali, začali opět navazovat na svou minulost a evropskou uměleckou tradici, kterou si v emigraci snažili připomínat. Oživovali ji společnými setkáními v kavárnách a restauracích či prostorách, v nichž sídlily jejich spolky a kluby. Tato „kontinentální“ atmosféra pak nabízela stejné výhody jako kdysi v Praze nebo v Berlíně. Přátelské i profesní vztahy se lépe udržovaly v kavárně nad šálkem kávy či anglického čaje než v

⁵⁶⁹ KRIPNER, Viktor. „*Non silent Musae*“, Bedrich Feigl, 60th Birthday Exhibition, The Czechoslovak Institution, London 1944, katalog uložen v AkD, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 168.

⁵⁷⁰ Ibidem.

⁵⁷¹ Ibidem.

nějakém neosobním prostředí.⁵⁷² Potkávali se zde umělci se svými případnými mecenáši, kritiky umění, galeristy a novináři. K nejznámějším a nejútulnějším patřila restaurace Cosmo v Hampsteadu.⁵⁷³

Tím, že byli zkoumaní umělci členy více spolků a klubů, získali opět možnost podílet se na projektech, jejichž organizátoři nekladli takový důraz na původ účastníků, ale naopak pojímali emigranty jako jednu celistvou skupinu. Takovou událostí se stala výstava s názvem Umělci pomáhají Židům (*Artists Aid Jewry Exhibition*, srov. Příloha č. 9), která se uskutečnila v únoru 1943 ve Whitechapel Art Gallery v Londýně. Na podporu židovských obětí nacismu ji uspořádaly tři organizace – Židovský kulturní klub (Jewish Cultural Club), Svobodné hnutí Rakouska (Free Austrian Movement) a FGLC.⁵⁷⁴ Polovina výtěžku z prodaných děl byla věnována Fondu Mrs. Churchillové (Mrs. Churchill Fund), který byl založen na podporu ruského obyvatelstva po napadení Sovětského svazu Německem.

Na výstavě byla prezentována díla týkající se židovského života, židovských tradic či prezentující starozákonní náměty. Pouze někteří z vystavujících umělců ale byli židovského původu, a ne všichni se věnovali židovské tematice. Převažovala totiž tvorba s tematikou, která zaujala běžného diváka a byla tak lépe prodejná. Heinz Worner vystavil dva akvarely zobrazující hampsteadská vřesoviště v létě a v zimě a portrét chlapce. Erich A. Bischof byl zastoupen pěti kresbami, z nichž jedna zobrazovala hasiče a lze předpokládat, že se tedy dotýkala válečné tematiky; ostatní zobrazovaly krajinu a její detaily (cedrový strom, park na podzim atp.). Kromě toho byl Bischof společně s malířem Erichem Kahnem autorem výstavního plakátu, na kterém byli zobrazeni židovští uprchlíci.⁵⁷⁵ Bedřich Feigl vystavil též pět děl; dva akvarely bez bližšího určení a tři olejové malby, ve kterých se vracel do Evropy. Jedna malba představovala jeho oblíbenou postavu – Verlaina v kavárně, druhý olej byl pojmenován Svátek na moravské vesnici („Feast in Moravian Village“) a pouze poslední z nich, nazvaný Pastýři („Shepherds“) jako jediný mohl odkazovat na židovskou tematiku.⁵⁷⁶

⁵⁷² DICKSON, Rachel a Sarah MacDOUGALL. Feigl v Anglii. „Moderní umění je jako Sputnik“, s. 213.

⁵⁷³ SNOWMAN, Daniel. *The Hitler émigrés: the cultural impact on Britain of refugees from Nazism*. London: Chatto & Windus, 2002. s. 227.

⁵⁷⁴ BArch., S/239/1/1482, Artists Aid Jewry Exhibition, výst. kat.

⁵⁷⁵ Ibidem.

⁵⁷⁶ BArch., S/239/1/1482, Artists Aid Jewry Exhibition, výst. kat.

Umělci napříč národnostmi uspořádali několik dalších výstav, včetně velmi úspěšné výstavy dětských prací s válečnou tematikou nazvané *Children's Art from all Countries*, která se konala v roce 1944. Ukazovaly se práce dětí z okupovaných zemí (z Polska, Československa, Ruska, Belgie), ale i dětí spojenců (USA) a samotných Britů. Kromě oficiálních představitelů patnácti národností, které byly na výstavě prezentovány (za Československo to byl Edvard Beneš), podpořily výstavní projekt britské osobnosti z politických, církevních a uměleckých kruhů. Vernisáž, kterou zahájil Jan Masaryk, byla přenášena BBC. Tisk shodně hodnotil výstavu jako vynikající ukázkou porozumění mezi národy, na němž by se měl začít budovat svět po válce. Upozorňovalo se i na jednotlivé příběhy dětí, jejichž rodiče neměli to štěstí dostat se do emigrace a zemřeli ve své vlasti v boji proti nacismu.⁵⁷⁷

V roce 1943 vznikla v Hampsteadu pobočka AIA pod názvem Hampstead Artist Council,⁵⁷⁸ která se scházela dvakrát týdně a stále přijímala nové členy – profesionální umělce z řad Britů ale i uprchlíků žijících v Londýně, a to nezávisle na zemi původu. V čele pobočky stála umělecká rada, jejímiž členy se stali Heinz Worner, Kurt Lade, Bedřich Feigl a pravděpodobně i Erich A. Bischof. Umělecká rada se zaměřovala především na pořádání kratších výstav a přednášek pro veřejnost, které se kromě jejich vlastního klubu konaly na radnicích, v nemocnicích a ve školách.⁵⁷⁹ Členství v radě opravňovalo jednotlivé umělce zúčastnit se první Mezinárodní umělecké konference (Internationale Künstlerkonferenz/ Conference of foreign Artists' Representatives and others), kterou AIA pořádala v dubnu 1944.

Na konferenci se za přítomnosti dalších organizací (např. League of Nations Union, Československého institutu atp.) projednával další vývoj a postup uměleckých skupin po válce. Mluvílo se o možnostech, které budou mít umělci, kteří se budou chtít vrátit do své vlasti, a především se debatovalo o jejich budoucí mezinárodní spolupráci. Britský

⁵⁷⁷ BArch., S239/1/1478, Press Comments on the Exhibition; „The exhibition is offered as a contribution towards a better understanding among the nations and to help to form the basis on which to build a better world after the war. The exhibits, selected from over 500 works sent in, illustrate in striking fashion how possible such understanding would be, for they show unmistakably how similar are the thoughts and feelings of children between the ages of four and 17 all the world over.“ *Srov. The Times*, Educational Supplement, citováno dle BArch., S239/1/1478, Press Comments on the Exhibition.

⁵⁷⁸ MORRIS, Lynda a Robert RADFORD. *AIA, the story of the Artists International Association, 1933–1953*. Oxford: Museum of Modern Art, 1983.

⁵⁷⁹ AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 134, Minutes of the Artist's Regional Groups Conference.

předseda AIA Richard Carline v úvodní řeči vyzdvihl hlavní význam konference, která měla ukázat, že jsou umělci schopni nezávisle a společně pracovat bez ohledu na jejich národnost a původ. Dále neopomněl připomenout nepřehlédnutelný přínos cizích umělců, kteří se v Británii začali prezentovat a pozvedli tím úroveň britské kultury. I z tohoto důvodu by se podle něho mělo konečně pokročit ve vybudování oficiální mezinárodní sítě umělců za účasti všech států, které o takovou spolupráci budou mít zájem.⁵⁸⁰

Všichni představitelé zúčastněných zemí (kromě Velké Británie a Československa vyslali své zástupce Poláci, Španělé, Italové, Američani, Holanďané, Belgičané, Francouzi a Jihoafričané) se až na drobné neshody přihlásili k vybudování Mezinárodní kanceláře pro umělce (International Bureau for Artists). Tato myšlenka však nebyla nová, AIA o podobnou instituci usilovala již před začátkem války. Kancelář měla splňovat pět hlavních funkcí. Jejím prvním úkolem měla být koordinace plánů při pořádání mezinárodních výstav v různých zemích a zajištění hodnotné umělecké kritiky či kritiky v příbuzných uměleckých oborech. Dalším cílem kanceláře měla být pravidelná organizace mezinárodních uměleckých kongresů včetně zajišťování hmotných zájmů umělců. Třetí a čtvrtá funkce vyplývala ze samotných cílů konference; prostřednictvím kanceláře měly být udržovány kontakty mezi společnostmi umělců v členských zemích, kterým měla být poskytována podpora při morální rekonstrukci Evropy („moral reconstruction of Europe“) s cílem znovuoživení válkou zničené evropské kultury. Poslední úkol byl zcela praktický a vázal se na finanční pomoc umělcům, kteří se vrátí do osvobozených zemí.⁵⁸¹

Především třetí a čtvrtý bod si získal velké sympatie u všech přítomných, neboť se v této době poprvé začaly ozývat hlasy proti dosavadní praxi pořádání výstav, při kterých jsou oslovováni pouze ti umělci, kteří se chtějí podílet na propagaci svého státu a následně se účastní všech kulturních aktivit. Proto byla myšlenka mezinárodní organizace umělců velmi lákavá. Za Československo veřejně vystoupil Bedřich Feigl, který připomněl, že se českoslovenští umělci rozhodně chtějí podílet na porozumění mezi umělci a mnohé již pro to vykonali, neboť jsou v kontaktu s ostatními skupinami exilových umělců a tato

⁵⁸⁰ „This conference would demonstrate that artists, despite difference of nationality, could co-operate and reach conclusions in common. Art in this country had benefitted much by the presence in recent years of so many foreign artists, but I thought that insufficient had been done to bring them together. Srov. AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 132, International Co-operation between Artists.

⁵⁸¹ Srov. AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 132, International Co-operation between Artists.

kooperace fungovala již před válkou.⁵⁸² Umělci se tak veřejně opět přihlásili ke své „umělecké identitě“, která byla ovlivňována státní identitou a naopak.

Jak bylo prokázáno výše, umělci nevlastnili pouze jednu identitu. V souvislosti s jejich životním příběhem, který byl přímo ovlivňován politickým vývojem v jejich domovské zemi, se začala „umělecká identita“ proměňovat a některé její složky ustupovaly do pozadí a jiné naopak přebíraly hlavní funkci identitotvorných atributů. Po nastalé historické změně se umělci identifikovali především národnostně a podle státní příslušnosti, což se u nich na počátku jejich kariéry objevovalo velmi zřídka, naopak pro ně byla typická jistá nadnárodní identita.⁵⁸³

Změna „hlavní“ prezentované identity souvisela s emocionálními vazbami k národu, který byl v daném okamžiku ohrožen. Jak uvedl Miroslav Hroch na základě výzkumu některých psychologů,⁵⁸⁴ úloha emocí v souvislosti se ztotožněním se s národem, hrálo velmi důležitou roli. Vztah k národu se emotivně projevoval především v pohnutých dobách. Stejně tak příčinou byla potřeba důstojnosti (emigrantů), která byla pošlapána.⁵⁸⁵ Postupně docházelo k personalisaci představy o národě, která se prostřednictvím veřejného života emigrantů (výstavy, přednášky atp.) stala součástí jejich státní identity.⁵⁸⁶ Na jedné straně u německých umělců stála láska k národu, který bojoval za své „znovuuznání“, na straně druhé fungoval jistý obdiv k velikosti národa československého v jeho momentální ušlechtilé bezmoci. Demontrace identity se u jednotlivých umělců objevovala ve volbě symbolických prostředků v jejich tvorbě, které byly pro dobové publikum srozumitelné.

⁵⁸² „Feigl expressed, on behalf of Czecho-Slovakian artists in this country, their wish to participate in an international understanding between artist. Czecho-Slovakian artists were already in touch with one another, and a lot of work had already been done. Srov. AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 132, International Co-operation between Artists.

⁵⁸³ K tématu národního umění a národní příslušnosti srov. např. BARTLOVÁ, Milena. Naše, národní umění: studie z dějin dějepisu umění. Brno: Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal, 2009. Dějiny a teorie umění, především s. 6–9.

⁵⁸⁴ Jedná se například o práce D. Katze, E. Lemberga, W. Feinberga, W. Blooma a dalších. Srov. HROCH, Miroslav. Národ jako kulturní konstrukt? In: Lidé města. 2005, roč. 7, č. 3, <online 2017-11-11>

Dostupné z: <http://lidemesta.cz/archiv/cisla/7-2005-3/narod-jako-kulturni-konstrukt.html>

⁵⁸⁵ HROCH, Miroslav. Národ jako kulturní konstrukt? In: Lidé města. 2005, roč. 7, č. 3.

⁵⁸⁶ Ibidem.

V dalších letech se opravdu konaly mezinárodní kongresy AIA, které řešily především návrat exilových umělců do jejich vlasti. Od roku 1946 spolupracovala AIA s Organizací OSN pro vzdělání, vědu a kulturu (UNESCO). V roce 1953 pak sice ukončila svou činnost, ale navázaly na ni jiné organizace (např. International Artists' Association).⁵⁸⁷

Po skončení války stálo před umělci rozhodnutí, zda se navrátit do své vlasti. I zde lze vysledovat opětovné rozdělení do skupin podle států, ze kterých umělci pocházeli. Jak již bylo zmíněno výše, Němci, kteří se aktivně podíleli na aktivitách různých uprchlických spolků a klubů (Erich A. Bischof, John Heartfield, Kurt Lade, Heinz Worner), se několik let (přibližně od roku 1942) poměrně intenzivně zabývali otázkou návratu do „nového“ poválečného Německa. Svou roli v jejich rozhodování hrála též politická identita. Všichni byli od počátku své umělecké kariéry členy KPD a válka jejich příklon ke komunistické ideologii jen utvrdila.

Stranou stál Ludwig Meidner, který byl od počátku emigrace v odlišné situaci. Jak již bylo uvedeno, do Velké Británie utekl rovnou z Německa a dobrovolně se nechtěl organizovat v žádném spolku, tím pádem se nezúčastňoval žádných veřejných prezentací, kromě jediné výstavy během internace na ostrově Man. Kromě toho byla pro něj daleko důležitější prezentace jeho náboženské (židovské) identity než jakákoli politická angažovanost, což se projevilo i ve výběru západní části Německa pro návrat domů oproti jeho kolegům, kteří se vrátili do východní části Německa.

Zda se Čechoslováci zabývali myšlenkou na návrat domů již během války, nelze bohužel kvůli nedostatku pramenů zjistit. Na jednu stranu měli daleko lepší výchozí pozici oproti svým německým přátelům a mohli si být téměř jisti, že materiální škody v jejich československém domově budou celkem malé. Na druhou stranu si nemohli být jisti přijetím lidí, kteří prožili válku na okupovaném československém území, a především záleželo na rodinném zázemí, které by je doma očekávalo. S ohledem na židovský původ obou umělců se dalo předpokládat, že členové jejich tamních rodin,

⁵⁸⁷ AdK, Heinz-Worner-Archiv, Nr. 134, Minutes of the Artist's Regional Groups Conference; <online 2018-03-04> Dostupné z: <https://www.artbiogs.co.uk/2/societies/artists-international-association>.

o kterých neměli během války žádné zprávy, se stali obětmi holocaustu.⁵⁸⁸ Zda měli nějaké informace i budoucím vývoji židovské komunity v poválečném Československu, též nelze zjistit.

Karel Vogel ani Bedřich Feigl (srov. Příloha č. 10) se tedy už nikdy do své rodné země nevrátili – žádný z pramenů ani nenaznačuje, že by se o návrat do Československa pokoušeli. S ohledem na věk, získané zázemí a všechny strastiplné změny, které za poslední roky zažili, se rozhodli zůstat v zemi, která jim poskytla azyl; oba zemřeli v Londýně po letech poměrně úspěšné umělecké kariéry v emigraci. Manželka Bedřicha Feigla to velmi trefně shrnula v jednom poválečném dopise: „Wir leben hier ruhig und hoffen, dass es so bleibt. Viel kann man ja doch nach all diesen unzählige Schock's mehr aushalten.“⁵⁸⁹

Karel Vogel se po vybombardování svého ateliéru odstěhoval z Londýna do západní Anglie a působil na dvou uměleckých školách v Liverpoolu. Do hlavního města se však s manželkou vrátil již v roce 1948 a vedl zde úspěšný sochařský ateliér na Camberwell School of Art and Craft. Během poválečné obnovy Londýna získal několik zakázek na realizaci sochařských děl ve veřejném prostoru. Zemřel v roce 1961.⁵⁹⁰

Bedřich Feigl začal od roku 1944 pravidelně vystavovat v Ben Uri Art Gallery, která se snažila získat sbírku děl židovských umělců a cíleně a velmi velkoryse

⁵⁸⁸ O rodině Karla Vogla se bohužel nedochovaly žádné prameny. Co se týče Bedřicha Feigla, z pramenů vyplývá, že kromě jeho bratra Ernsta žijícího v Praze, který měl za manželku katoličku, a výše zmiňovaného bratra Huga s rodinou v New Yorku zbytek rodiny zemřel v koncentračních táborech. Srov. SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *Malíř Friedrich/ Bedřich Feigl a jeho rodina, aneb Život mezi národy a metropolemi*, s. 14.

⁵⁸⁹ Feiglových dopisů z poválečné doby se dochovalo poměrně málo, jsou uloženy v různých archivech v České republice a Německu, např. v Archivu Národní galerie Praha v pozůstalosti Willyho Nowaka, v Archivu Ministerstva zahraničních věcí, v Židovském muzeu v Berlíně v pozůstalosti Jacoba Steinhardta či v Archivu Akademie umění v Berlíně. V pozůstalosti Willyho Nowaka jsou dochovány Feiglovy dopisy adresované paní Reitler, která – jak vyplývá z korespondence – pomáhala jeho sestřím před deportací do koncentračního tábora. V prosinci 1945 ji Feigl informoval, že chce se svou manželkou v Londýně dál žít, což potvrdila v další části dopisu i jeho manželka, která připsala několik odstavců. „Wir gedenken vorläufig hier zu bleiben, und haben wir eine Wohnung eingerichtet. (...) Wir leben hier ruhig und hoffen, dass es so bleibt. Viel kann man ja doch nach all diesen unzählige Schock's mehr aushalten.“ Archiv Národní galerie, *Nowak, Vilém (Willi) 1895–1977*, ev.č. 118, Korespondence B. Feigl, Dopis adresovaný p. Reitler dne 25. 12. 1945.

⁵⁹⁰ Srov. MINAŘÍK, Miloš. *Sochař Karel Vogel*, s. 128–131.

podporovala exilové umělce židovského původu. Feigl se dokonce stal až do roku 1959 členem její Umělecké komise. Zemřel v Londýně v roce 1965.⁵⁹¹

Po skončení války vznikla v Londýně kancelář (Rückwanderungsbüro deutscher Flüchtlinge), která měla zajišťovat německým uprchlíkům podle jejich vlastní žádosti zpáteční cestu do všech zón Německa. Situace však byla velmi nepřehledná, neboť nebylo jasné, zda uprchlíci potřebují do jednotlivých zón vstupní povolení a jestli je samotní Němci přijmou. Organizace návratů do Německa tak trvala většinou několik měsíců až let.⁵⁹²

Do sovětské zóny, která se v roce 1949 přetvořila v NDR (Německá demokratická republika, tzv. východní Německo), se vrátili tedy Erich Arnold Bischof, John Heartfield, Kurt Lade a Heinz Wornner. Po návratu byli umělci zděšeni, protože si nedokázali ani v nejhroších snech představit, jak bude Německo vypadat. Berlín byl v troskách a každodennost byla velmi odlišná od životních podmínek v britské emigraci.⁵⁹³ Většina se snažila velmi brzo zapojit do obnovy Německa a začala zastávat různé veřejné funkce.

Erich A. Bischof se vrátil do sovětské zóny v Německu v roce 1948. Usadil se v Neuenhagenu u Berlína, jehož se stal mezi lety 1948–1955 starostou. Až do osmdesátých let se snažil organizovat pod záštitou Ligy přátelství mezi národy (Liga der Völkerfreundschaft Organisation) výstavy v Berlíně a v Londýně. Zemřel v roce 1990 v Berlíně.⁵⁹⁴

John Heartfield se vrátil v roce 1950 do NDR přes Prahu, byl však pronásledován kvůli svým zahraničním kontaktům. Přesto mu bylo umožněno dál tvořit a se svým bratrem založil vydavatelství Werkstatt H&H. Zemřel v roce 1968 ve východním Berlíně.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ Srov. podrobněji DICKSON, Rachel a Sarah MacDOUGALL. Feigl v Anglii. „Moderní umění je jako Sputnik“, s. 214–221.

⁵⁹² BArch, DY 30/ 2/ 11/ 189, SED, Abt. Kaderfragen Rückführung von Emigranten aus England.

⁵⁹³ MÜLHAUPT, Freya. Der Lauf der Dinge. Exil und Rückkehr kommunistischer Künstler. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*, s. 73–82, zde s. 78.

⁵⁹⁴ <online 2018-03-04> Dostupné z: <http://hansopac.slub-dresden.de/Nachlassverzeichnisse/Bischof,Erich.pdf>.

⁵⁹⁵ Podrobněji srov. HEARTFIELD, John. *Der Schnitt entlang der Zeit. Selbstzeugnisse. Erinnerungen. Interpretationen*. VEB Dresden: Verlag der Kunst, 1981.

Kurt Lade aktivně spoluorganizoval návraty svých kolegů do východního Německa, do kterého se vrátil v roce 1949. Podílel se na obnovení berlínské akademie umění, působil v památkové péči a od roku 1958 se stal umělcem na volné noze. Několikrát navštívil Československo. Zemřel ve východním Berlíně v roce 1973.⁵⁹⁶

Heinz Wornner působil v rámci FGLC až do jeho konce v roce 1946. Téhož roku odvezl většinu dochované agendy FGLC s sebou do Berlína, kde se uplatnil jako sochař na pedagogické škole a poté na umělecké škole v Berlíně-Weissensee. Od roku 1957 pracoval volně pouze v rámci Svazu výtvarných umělců Německa (Verband der Bildenden Künste Deutschlands). Zemřel v roce 2008 v Berlíně.⁵⁹⁷

Jak bylo zmíněno výše, jediný, kdo se z německých umělců vrátil do západní části Německa, do NSR (Německá spolková republika), byl Ludwig Meidner. Ke konci války se v Británii začal více veřejně angažovat a stejně jako Feigl začal vystavovat v Ben Uri Art Gallery. Do NSR se vrátil sám až v roce 1953 po rozvodu se svou ženou, kterou zanechal v Londýně. „Ich weiss nicht, ob Deutschland noch der Ort sein kann, wo Juden in grösserer Zahl existieren und mitarbeiten können. Aber ich selber kann nur leben, wo man Deutsch spricht und schreibt: noch immer liebe ich das, da ist nichts zu machen! (...) und so hoffe ich, den Rest meiner Erdentage hier zu verbringen und nicht genötigt zu sein, von neuem in die Emigration zu gehen,“ napsal Ludwig Meidner v dopise svému příteli Dr. Buchholzovi, jehož znění bylo uveřejněno v roce 1957 v uměleckém časopise *Das Schönste*.⁵⁹⁸ Dále byl umělecky aktivní. Zemřel v roce 1966 v Darmstadtu.⁵⁹⁹

Po prvotním nadšení z návratu do vlasti se museli především umělci ve východní části Německa pozastavovat nad tím, nad dalším vývojem jejich „nového“ Německa, které se lišilo od jejich původní vize. Tato skutečnost by si zasloužila vlastní výzkum, je však již mimo avizované téma této práce.

⁵⁹⁶ Podrovněji srov. TSCHIRNER, Manfred. *Kurt Lade 1905–1973: Exil in Prag und London* (výst. kat.), Berlin, 1985.

⁵⁹⁷ <online 2018-03-04> Dostupné z:

http://www.exilarchiv.de/DE/index.php?option=com_content&view=article&id=1268%3Awornner-heinz&catid=24&lang=de

⁵⁹⁸ Srov. DKA, NL Meidner, Ludwig, Besuch bei Ludwig Meidner, I, B-2. Zeitungsartikel: *Das Schönste*. 1957, č. 5.

⁵⁹⁹ NUNGESSER, Michael. Die bildenden Künstler im Exil. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*, s. 27–34, zde s. 32.

5. DOPADY HISTORICKÉ ZMĚNY NA IDENTITU ZKOUMANÝCH UMĚLCŮ (ZÁVĚREČNÉ SHRNUÍ)

Vybraní výtvarní umělci (Erich A. Bischof, Kurt Lade, John Heartfield, Ludwig Meidner, Heinz Worner, Bedřich Feigl a Karel Vogel), kterým se věnuje tato předkládaná disertační práce, byli nuceni odejít ze své vlasti – ať už to bylo nacistické Německo nebo prvorepublikové Československo sloužící mnohým jako tranzitní země – kvůli svému židovskému původu, demokratickému liberálnímu a levicovému smýšlení či příklonu k principům moderního umění, které nebylo podle nacistické estetiky žádoucí. Tato sociální skupina se v novém prostředí musela nějakým způsobem vymezit, tematizovat a sama sebe reflektovat. Pomocí metodologických inspirací historické antropologie, přístupů uplatňovaných v německém výzkumu exilu a teorie identit se autorka pokusila postihnout dopad historické změny na identitu umělců.

Práce se zaměřila na tři hlavní tematické okruhy. V prvních dvou částech byly na pozadí historického, politického, sociálního a kulturního vývoje v Německu a Československu nastíněny počátky umělecké kariéry zkoumaných výtvarníků, utváření jejich „umělecké identity“ a příčiny, které německé autory vedly k první emigraci do Československa. Z bádání vyplynulo, že vznikla mezinárodní komunikační síť, jejíž existenci si většina umělců neuvědomovala, neboť nebyla nijak oficiálně organizována. Výtvarníci se k ní začali obracet nevědomky, když si uvědomili nebezpečí vyvolané Hitlerovým nástupem k moci. Kromě „umělecké identity“ hrála u některých umělců důležitou roli jejich politická identita (prezentovaná především u komunisticky smýšlejících autorů: Ericha A. Bischofa, Kurta Ladeho, Johna Heartfielda a Heinze Wornera) a náboženská – židovská identita u Ludwiga Meidnera a Bedřicha Feigla. Další složky identit musely být z nedostatku pramenné základny ponechány stranou.

Třetí tematický okruh práce se zabýval především životními podmínkami vybraných výtvarníků v emigraci ve Velké Británii, ke kterým patřilo hledání či obhajování jejich identit vázících se na volbu adaptačních strategií během prožitých historických událostí během druhé světové války. Prostřednictvím dochované pramenné základny byly sledovány proměny jednotlivých identit s důrazem na „uměleckou identitu“ a státní identitu, která se dostala do popředí v důsledku historické změny (tzn. např. v důsledku zásahu států Velké Británie a Československa). Z archivního výzkumu

vyplývalo, že během prvních týdnů či měsíců, tzn. ve fázi adaptace, přijali umělci britskou společností vnucenou identitu uprchlíka a začali se prezentovat jako kompaktní skupina emigrantů nezávile na svém původu, národnosti, státní příslušnosti či původní profesi. Kromě toho poklesl i jejich sociální status.

Dále se ukázalo, že ve chvíli, kdy měli umělci zajištěny základní životní potřeby, se začali zaměřovat víc na svou „uměleckou identitu“ v návaznosti na tradici, kterou si s sebou přinesli z kontinentu. Důležitou roli v potvrzování této identity hrály organizace, spolky a kluby, jejichž tradici si výtvarníci přinesli s sebou ze svých domovů a sami si je začali zakládat. S jejich fungováním a prezentací souvisela podstatná část jejich aktivit v britské společnosti. Z pramenů vyplývalo, že začalo postupně docházet k přeformulování uměleckého profilu jejich původní tvorby z důvodu malého pochopení britským obecnstvem, které na moderní umělecké vyjadřovací prostředky nebylo zvyklé. Umělci proto začali zařazovat nové náměty, např. krajiny, portréty, zátiší. Snažili se tak vyjít vstříc svým hostitelům a sledovali tím i vlastní prospěch (lepší finanční úspěch při prodeji děl, tzn. zlepšení sociální situace).

Po začátku války se původně poměrně sjednocená skupina československých a německých emigrantů rozdělila na dvě části podle státní příslušnosti. Hlavním důvodem bylo odlišné vnímání uprchlíků z Německa a z Československa britskými očima. Zatímco Čechoslováci se prostřednictvím svých politických reprezentantů a následného uznání exilové vlády stalo partnerem Velké Británie v boji proti nacistickému Německu, němečtí umělci se i přes své protohitlerovské smýšlení ocitli v internaci na ostrově Man a v Kanadě, neboť byli vnímáni jako nepřátelští a nebezpeční cizinci a případní špehové. Z výzkumu jasně vyplývalo, že právě tyto dva zlomové body (internace Němců a uznání československé exilové vlády) však zapříčinily další vývoj existence uprchlíků v emigraci, a především shodně ovlivnily upozadění jejich „umělecké identity“ před identitou státní, která se do té doby projevovala velmi opatrně.

Zkoumaní umělci se dál angažovali v aktivitách svých spolků a klubů, které jim pomáhaly umělecky se etablovat na britské kulturní scéně prostřednictvím skupinových i samostatných výstav. Jak bylo odhaleno, jejich pořádání patřilo k jednomu z nejdůležitějších momentů existence umělců v emigraci. Výstavy se staly určitým symbolickým prostorem, ve kterém docházelo k určování vazeb mezi výtvarníky a britskou společností, k vlastní sebe prezentaci a k výběru i určování sociálních rolí.

Ukázalo se, že umělecké aktivity byly do určité míry podmíněny podporou a propagací státu, tzn. buď Československa nebo Německa. V případě Čechoslováků (Bedřicha Feigla a Karla Vogla) se jednalo o vědomé vyjadřování loajality československé exilové vládě a posilování myšlenky kontinuity poválečného Československa ve smyslu návaznosti na masarykovskou první republiku. Tento niterný vztah k Československu dávali najevo účastí na významných československých prezentacích/výstavách určených široké britské veřejnosti. Státní identitu podporovala i jejich identita jazyková. Přestože byli bilingvní, mluvili jak česky, tak německy, a v emigraci se museli doučit anglický jazyk, v korespondenci mezi sebou co nejvíce užívali češtinu (kromě toho Feigl velmi často během války i po válce trval na používání svého křestního jména v češtině – Bedřich místo Friedrich nebo Frederick).

Na druhou stranu si českoslovenští výtvarníci vážili i Velké Británie, která jim poskytla azyl. Z dostupných pramenů vyplývá, že přizpůsobovali svou tvorbu jak novému publiku, vycházeli vstřícně představitelům československé exilové vlád tak nezapomínali na svou původní „uměleckou identitu“. Tu však formovala jejich státní identita. Autorka se domnívá, že obě pak fungovaly v určité symbioze a ke konci války se opět zvýraznila původní „umělecká identita“. Tím se obě identity staly nejstabilnější složkou ze zkoumaných identit. Oba představitelé československých umělců se díky získaným kontaktům v Británii a dobrému zázemí pro další uměleckou tvorbu rozhodli po válce nevracet se zpět do Československa. Určitou roli v jejich rozhodnutí hrál pravděpodobně i pokročilejší věk.

Prameny ukazují, že němečtí umělci byli naopak ve velmi složité situaci, neboť museli Britům dokázat, že existuje i jiné Německo než to, proti kterému bojují ve válce. S ohledem na politickou identitu zkoumaných umělců – Ericha A. Bischofa, Kurta Ladeho, Johna Heartfielda a Heinze Wornera, kteří sympatizovali s komunistickou ideologií, byla jejich vize „nového“ poválečného Německa založena na socialistických základech. Tato linie byla zdůrazňována i v obsahu a koncepci výstav vlastní tvorby či prezentace původního, předválečného Německa. „Umělecká identita“ tak byla do určité míry zastiňována jejich státní identitou. Stejně jako u Čechoslováků v návaznosti na pokračování v linii mezinárodní umělecké sítě začala být ke konci války opět v popředí „umělecká identita“.

Co se týče jazykové identity německých umělců, během emigrace u nich začala převažovat jak v oficiální, tak často i v soukromé korespondenci angličtina jako vyjádření distance od nacistického Německa, a naopak příklonu k Velké Británii. Po konci války se ještě více posílila komunistická orientace výše jmenovaných umělců a všichni se s určitým časovým odstupem vrátili do NDR. Pouze Ludwig Meidner, který se ve Velké Británii dobrovolně uchýlil jak do „vnější“ tak do „vnitřní“ emigrace, se vrátil do NSR.

6. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

Archivy a archivní fondy

Archiv der Akademie der Künste, Berlin

- Erich-A.-Bischof-Archiv
- Heinz-Worner-Archiv
- Kurt-Lade-Archiv

Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky

- Londýnský archiv 1939–1945, Osvěta
- Londýnský archiv 1939–1945, Fe-Fin
- Londýnský archiv 1939–1945, Osvěta, Výstavy

Archiv Národní galerie, Praha

- Nowak, Vilém (Willi) 1895–1977, ev.č. 118

Bundesarchiv Berlin, pob. Lichterfelde

- DY 30/2/11/189, SED, Abt. Kaderfragen Rückführung von Emigranten aus England
- SgY 14/37, Emigration in verschiedenen Ländern
- FBS 73/706, Verfassung des Freien Deutschen Kulturbundes
- FGLC S239

Deutsches Exilarchiv, Frankfurt am Main

- NL K. K. Doberer EB autogr. IV.A.
- NL W. Sternfeld EB 75/177

Deutsches Kunstarchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg

- Meidner Ludwig

Národní archiv Praha

- f. ÚŘSLS, kart. č. 194 a 705
- f. Státní pozemkový úřad Praha – vlastnické soubory majitelů velkostatků, sign. G3
- Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích, HBMa, Matriky narozených, kn. 2527.
- Policejní ředitelství v Praze. Erich A. Bischof, inv. č. B 1831/9
- Prezidium ministerstva vnitra I. Karl Nolde – Erich Arnold Bischof, inv. č. 225-1154-19/136
- PŘ 1941-1951, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna – 1941–1950, sign. F 259/18 Feigl Fritz 1884

Vydané prameny

- BENEŠ, Edvard. *Problémy nové Evropy a zahraniční politika Československa: projevy a úvahy z r. 1919–1924*. Praha: Melantrich, 1924.
- BENEŠ, Edvard, HAUNER, Milan, ed. *Paměti 1938–1945, II. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha: Academia, 2008. Historie (Academia). ISBN 978802005297.
- DEJMEK, Jindřich (ed.): *Dokumenty československé zahraniční politiky v roce 1938*, sv. 2, Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2001.
- Edice *Dokumenty československé zahraniční politiky*, Řada B ("zelená") pro období 1939-1945.
- CHURCHILL, Winston Leonard Spencer. *Druhá světová válka. Blížící se bouře. 1. díl*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005. ISBN 8071067415.
- JAKSCH, Wenzel. *Cesta Evropy do Postupimi: vina a osud v podunajském prostoru*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 2000. ISBN 80-85846-14-4.
- JECH, Karel a Karel KAPLAN. *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: dokumenty. 2. opr. a dopl. vyd. Brno: Doplněk, 2002. ISBN 80-7239-115-1.*
- JESENSKÁ, Milena a Václav BURIAN. *Nad naše síly: Češi, Židé a Němci 1937–1939*. Olomouc: Votobia, 1997. ISBN 8071982334.
- Kaiserliches Statistisches Amt (Hrsg.): *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1880–1918*; Statistisches Reichsamtsamt (Hrsg.): *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1919–1941/1942*.

Memoárová literatura

- BASS, Eduard. Pan Patera. In: JAHN, Karl-Heinz (Hrsg.). *Kavárny a spol. Pražské literární kavárny a hospody*, Praha: československý spisovatel, 1990.
- BRIEGER, Lothar. *Ludwig Meidner mit einer Selbstbiografie des Künstlers*. Leipzig: Leipzig Klinkhardt & Biermann Junge Kunst. 1919, Band 4.
- BROD, Max, *Der Prager Kreis*, Berlin: Kohlhammer Verlag, 1966.
- EMINGEROVÁ, Dana. *Dva životy: hovory s Viktorem Fischlem*. Praha: G plus G, 2002. ISBN 80-86103-53-6.
- HEARTFIELD, John. *Der Schnitt entlang der Zeit. Selbstzeugnisse. Erinnerungen. Interpretationen*. VEB Dresden: Verlag der Kunst, 1981.
- HERZFELDE, Wieland. *John Heartfield. Leben und Werk. Dargestellt von seinem Bruder*, Dresden: Verlag der Kunst, 1971.
- HERZFELDE, Wieland. *Paměti veselého sirotka*. Praha: Mladá Fronta, 1975.
- HODIN, Joseph Paul. *Ludwig Meidner: seine Kunst, seine Persönlichkeit, seine Zeit*. Darmstadt: J. von Liebig, 1973. ISBN 9783873900370.
- Kavárna Union. Sborník vzpomínek pamětníků*, Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1958.

- MANN, Heinrich. *Ein Zeitalter wird besichtigt*. 27. – 30. Taus. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1980, s. 303. ISBN 3499119862.
- MEIDNER, Ludwig. *Erinnerungen an Modigliani (1931)*. In: MEIDNER, Ludwig a Klaus HOFFMANN. *Ludwig Meidner, 1884–1966*. Wolfsburg: Kunstverein Wolfsburg, 1985. s. 32-33. ISBN 3873270137.
- PAULY, E. (ed.), *20 Jahre Café des Westens, Erinnerungen vom Kurfürstendamm*, Siegen 1985.

Dobový tisk

- Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* (1932)
Čechoslovák [v Anglii] (1939–1942)
Daily Mirror (1942)
Freie Kunst und Literatur (1938)
Lidové noviny (1933)
Picture Post (1940)
Prager Abendzeitung (1934)
Prager Presse (1935)
Prager Tagblatt (1934)
Pražský poledník (1934)
Přítomnost (1935–1939)
TAK (1938)
The Daily Telegraph (1944)
Večer (1939)

Stati v odborných časopisech, ve sbornících a kolektivních monografiích

- BARKAI, Abraham. *Juden als sozio-ökonomische Minderheitsgruppe in der Weimarer Republik*. In: GRAB, Walter., Julius H. SCHOEPS a Abraham BARKAI. *Juden in der Weimarer Republik*. Stuttgart: Burg Verlag, c1986. s. 332. ISBN 3922801943.
- BEDNAŘÍK, Petr. *Antisemitismus v českém denním tisku v období druhé republiky*. In: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia). s. 198–221.
- BECHER, Peter. *Metropole des Exils – Prag 1933-1939*. In: CLAUS-DIETER KROHN (Hrsg.). *Metropolen des Exils*. München: Ed. Text + Kritik, 2002. ISBN 3883777129, s. 159–170.
- BENJAMIN, Daniel a Kochin LEVIS. *Searching for an Explanation of Unemployment in Interwar Britain*. In: *Journal of Political Economy*, roč. 87, č. 3, 1979 s. 441–478.
- BITTNEROVÁ, Dana. *Výzkum identity národnostních a etnických skupin žijících na území České republiky*. In: *Lidé města*. 2003. roč. 5, č. 9.

- BOHM-DUCHEN, Monica. Jüdische Kunst oder jüdische Künstler – ein Problem der Definition. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*. s. 53–58. ISBN 9783887252182.
- BOWDEN, Sue. Consumption and Consumer Behaviour. In: WRIGLEY, Chris. *A companion to early twentieth-century Britain*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009. s. 353–372. ISBN 9781405189996.
- BRANDES, Detlef. Dva nesourodé světy. Němci za druhé, česko-slovenské republiky 1938-1939. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 29–64. ISBN 9788024635866.
- BRANDES, Detlef. Schwieriger Neubeginn: Der tschechoslowakische Nationalausschuß in Frankreich. In: *Frankreich und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert : Beiträge zum französischen Einfluss in Ostmitteleuropa : Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee / München* : R.Oldenbourg Verlag, 1990 s. 231–253.
- BŮŽEK, Václav a JAROSLAV DIBELKA. Utváření identity ve vrstvách paměti. In: BŮŽEK, Václav a JAROSLAV DIBELKA (EDD.). *Utváření identity ve vrstvách paměti*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2011. (= Opera historica 15), s. 5–8, zde s. 6. ISBN 9788073943349.
- ČAPKOVÁ, Kateřina, Theodor Lessing – od outsidera k symbolu antinacistické opozice. In: *Terezínské studie a dokumenty*, Praha: Academia, 2003. s. 45–64. ISBN 8085924390.
- ČAPKOVÁ, Kateřina. Československo jako útočiště uprchlíků před nacismem!/? In: *Exil v Praze a Československu 1918–1938 = Exile in Prague and Czechoslovakia 1918–1938*. Praha: Pražská Edice, 2005. s. 138–148. ISBN 9788086239118.
- ČERMÁKOVÁ, Radka. Druhá republika – okleštěný stát v mizející Evropě. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 9–20. ISBN 9788086889528.
- ČERNÝ, Bohumil, Komitety pro pomoc německé emigraci v ČSR (1933–1938). In: *Československý časopis historický*, roč. XV (II)/ 1967, s. 277–300.
- DUCHKOVÁ, Zuzana, Feigl v Berlíně, ve městě světel. In: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884-1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016. s. 140–197. ISBN 9788087799581.
- FRANKL, Michal. Azyl nebo dočasné útočiště? Proměny československé uprchlické politiky, 1933–1938. In: *Exil v Praze a Československu 1918–1938 = Exile in Prague and Czechoslovakia 1918-1938*. Praha: Pražská Edice, 2005, s. 57. ISBN 9788086239118.
- FRANKL, Michal. Druhá republika a židovští uprchlíci. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru*

- Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 45–56.
- FRÖLICH, Cordula. Ausstellungsaktivitäten der Exilkünstler. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*. Berlin: Frölich & Kaufmann, c1986, s. 35–49. ISBN 9783887252182.
- GARLAKE, Margaret. A Minor Language? Three Émigré Sculptors and their Strategies of Assimilation. In: BEHR, Shulamith a Marian MALET (eds.). *Arts in Exile in Britain 1933-1945: politics and cultural identity*. (=The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies. Vol. 6.) Amsterdam [u.a.]: Rodopi, 2005. s. 167–200, zde s. 168–169. ISBN 9789042017863.
- GRUBHOFFER, Václav a Zuzana SKOŘEPOVÁ. Reflexe futurismu v českém výtvarném umění a architektuře. In: *Jihočeský sborník historický 81* (= Supplementum 4), Věda, kultura a politika v československo-italských vztazích 1918–1951, 2012, s. 501–516.
- HÁJKOVÁ, Anna a Martin ŠMOK. Marking the life of a forgotten heroine. In: *The Jewish Chronicle*. 2017, 6. 10. 2017.
- HEIM, Carol. Structural Transformation and the Demand for New Labor in Advanced Economies: Interwar Britain. In: *Journal of Economic History*, roč. 44, č. 2, 1984, s. 585–595.
- HEUMOS, Peter. Die tschechoslowakische Emigration in Frankreich 1938 bis 1945: Asylbedingungen, Zusammensetzung und innere Konflikte. In: *Frankreich und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert : Beiträge zum französischen Einfluss in Ostmitteleuropa : Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee / München : R. Oldenbourg Verlag*, 1990, s. 255–288.
- HOFMANN, Karl-Ludwig. Zur Geschichte der deutschen antifaschistischen Pressesatire. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, (ed.). *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933-1945*. Berlin: Frölich & Kaufmann, c1986. s. 65–72. ISBN 9783887252182.
- HOLZ, Keith. Responses from Bohemia to „Entartete Kunst“, 1937-1938. In: KROHN, Claus Dieter, Erwin ROTERMUND, Lutz WINCKLER a Wulf KÖPKE (edd.). *Künste im Exil: (= Exilforschung Ein internationales Jahrbuch Band 10)*. München: Ed. text + kritik, 1992, s. 13–35. ISBN 9783883774213.
- HOLZ, Keith. The Exiled Artists from Nazi Germany and their Art. In: ETLING, Richard (ed.). *Art, Culture and Media Under the Third Reich*, s. 343-368.
- HROCH, Miroslav. Národ jako kulturní konstrukt? In: *Lidé města*. 2005, roč. 7, č. 3.
- HUBENÝ, David. Němečtí emigranti ve Mšeci v letech 1934–1937 (1939). In: *Rakovnický historický sborník*. 2006, roč. 7, s. 5–24.
- HYRŠLOVÁ, K., Die ČSR als Asylland. Historisch-politische Voraussetzungen. In: BECHER, Peter a Peter HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933-1939*. München: Oldenbourg, 1992, s. 31–40.
- HYRŠLOVÁ, K., Zur Zusammenarbeit tschechischer und deutscher Schriftsteller in Prag in den dreissiger Jahren. In: BECHER, Peter a Peter HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992, s. 109–120.

- CHALUPA, Aleš. „Pražský rok Roberta J. Stopforda: Vzpomínky na léta 1938–39“. In: *Sborník Národního muzea*, řada A – Historie, sv. 42, č. 2 (1988).
- KAFKA, Jiří Pavel, SOUKUPOVÁ, Blanka a Helena MACHAČOVÁ. Židovství Emila Kafky, předválečného i poválečného funkcionáře Židovské náboženské obce v Praze (11. listopadu 1880 Nový Bydžov – 27. prosince 1948). In: SOUKUPOVÁ, Blanka, Peter SALNER a Miroslava LUDVÍKOVÁ, ed. *Židovská menšina v Československu: po druhé světové válce : od osvobození k nové totalitě*. V Praze: Židovské muzeum, 2009, s. 91–99. ISBN 9788086889900.
- KLUSÁKOVÁ, Luďa, KRÍŽOVÁ, Markéta, KUBIŠ, Karel, ŘEZNÍK, Miloš a Daniela TINKOVÁ. „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky. In: HLAVÁČEK, Ivan a Václav MAREK. *Obraz druhého v historické perspektivě*. Vyd. 1. Praha: Univerzita Karlova, 1997–2003, 2 v. Acta Universitatis Carolinae, 1995/1, 1999/5. s. 11–28. ISBN 80246060382.
- KÖPPLOVÁ, Barbara. Začátek konce německých vydavatelství v českých zemích v období druhé republiky. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 80–101.
- KOVÁŘ, Martin. Generální stávka ve Velké Británii v roce 1926. Příspěvek k dějinám ostrovního státu mezi dvěma světovými válkami. In: *Svět historie - historikův svět : sborník profesoru Robertu Kvačkovi*. Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2007 s. 101–112.
- KUKLÍK, Jan a ČECHUROVÁ, Jana. Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace. Část 1. Geneze a finanční zabezpečení. In: *Soudobé dějiny*. 2007, roč. 14, č. 1, s. 9–43.
- LAHODA, Vojtěch. Truchlení malíře. Friedrich Feigl, Osma a Čechy. 52. *Bulletin Moravské galerie v Brně*, 1996, s. 27–28.
- LEISTNER, Gerhard. Figur und Landschaft im Frühwerk von Ludwig Meidner als Prolog zu seinem Verständnis von Expressionismus. In: MEIDNER, Ludwig, Gerda BREUER a Ines. WAGEMANN. *Ludwig Meidner: Zeichner, Maler, Literat, 1884–1966*. Stuttgart: G. Hatje, c1991. s. 13–20. ISBN 3775703551.
- LESKE, Birgid a Marion REINISCH. Exil in Großbritannien. In: HOFFMANN, Ludwig, ed. *Exil in der Tschechoslowakei, in Großbritannien, Skandinavien und in Palästina (= Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933–1945, Band 5)*. Frankfurt am Main: Röderberg, 1981. s. 147–161, zde s. 147–148. ISBN 3876824753.
- MACHARÁČKOVÁ, Marcela. Fotomonteur John Heartfield a jeho vztahy k Československu. In: *Bulletin Moravské galerie v Brně*. 2006, roč. 62, s. 131–140.
- MARSH, Peter. Identity: An Ethogenic Perspective. In: TREXLER, Richard C. *Persons in groups: social behavior as identity formation in medieval and Renaissance Europe*. Binghamton, N.Y.: Medieval, 1985, 266 p. Medieval, v. 36. s. 17–30. ISBN 0866980695.

- MENDES-FLOHR, Paul. Juden innerhalb der deutschen Kultur. In: MEYER, Michael A., Michael BRENNER a Mordechai BREUER. *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. München: C. H. Beck, 2000. sv. 4, s. 169–170. ISBN 3406459412.
- MENDES-FLOHR, Paul. The Kriegserlebnis and Jewish Consciousness. In: BENZ, Wolfgang., Arnold. PAUCKER a Peter G. J. PULZER. *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik: Jews in the Weimar Republic*. Tübingen: Mohr Siebeck, c1998. s. 227–231. ISBN 9783161468735.
- MINAŘÍK, Miloš. Sochař Karel Vogel. In: *Mezery v historii. Sborník příspěvků ze symposií společnosti pro české a německé umění a dějiny umění, konaných v letech 2004-2009 v rámci Festivalu uprostřed Evropy – Mitte Europa v Chebu*. Cheb: 2010. s. 127–131.
- MORAVCOVÁ, Mirjam a Miroslava TURKOVÁ. Identita deklarovaná a žitá. Romští pedagogičtí asistenti – reflexe etnické, kulturní a občanské identity. In: *Lidé města*. 2002. roč. 8.
- MÜLHAUPT, Freya. Der Lauf der Dinge. Exil und Rückkehr kommunistischer Künstler. In: KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*, s. 73–82.
- MÜLLER, Helmut M., Hanna VOLLRATH a Karl-Friedrich KRIEGER. *Dějiny Německa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. Dějiny států, kap. Třetí říše, s. 262–313. ISBN 8071061255.
- MÜLLER-HÄRLIN, Anna. Die Artists'International Association und 'refugee artists'. In: GRENVILLE, Anthony a Andrea REITER, edd. *I didn't want to float, I wanted to belong to something: refugee organizations in Britain 1933–1945*. Amsterdam: Rodopi, 2008. s. 27–48. ISBN 9789042025677.
- MÜLLER-HÄRLIN, Anna. Fred Uhlman and the Croft Connection. In: BRINSON, Charmian, MÜLLER-HÄRLIN, Anna a Julia WINCKLER. *His Majesty's Loyal Internee: Fred Uhlman in Captivity*. London: Vallentine Mitchell, 2009, s. 34–46. ISBN 9780853039303.
- MÜLLER-HÄRLIN, Anna. Fred Uhlman's Internment Drawings. In: BEHR, Shulamith a Marian MALET, ed. *Arts in Exile in Britain 1933–1945: politics and cultural identity*. Amsterdam [u.a.]: Rodopi, 2005. s. 137–150. ISBN 9789042017863.
- MÜLLER-HÄRLIN, Anna. It all Happened in this Street, Downshire Hill. In: BEHR, Shulamith a Marian MALET, ed. *Arts in Exile in Britain 1933–1945: politics and cultural identity*, s. 255–256.
- PACHMANOVÁ, Martina. Výstavy „ženského umění“ a mezinárodní reprezentace československého státu, 1918-1929: několik poznámek k málo známé kapitole z dějin českého meziválečného umění. In: BLÜMLOVÁ, Dagmar. *Čas optimismu a ctížádostivých nadějí: prezentace a reprezentace české vědy a kultury v prvním desetiletí samostatného státu (1918–1929)*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2009. s. 195–207. ISBN 9788090444607.
- PEČÍRKA, Jaromír. Mezinárodní výstava karikatur a humoru. In: *Rozpravy Aventina*. 1933–1934, roč. 9, s. 125.

- PECH, Milan. „Zvrhlé umění“ v protektorátu. In: ROUSOVÁ, Hana. *Konec avantgardy?: od mnichovské dohody ke komunistickému převratu*. V Řevnicích: Arbor vitae, 2011. s. 99–112. ISBN 9788087164648.
- POLIŠENSKÝ, Josef. Dlouhá tradice česko-britských styků. In: MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. s. 516–532. ISBN 9788071063476.
- RATAJ, Jan. Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češství. In: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 21–44. ISBN 9788086889528.
- RÖDER, W. Drehscheibe – Kampfposten – Fluchstation. Deutsche Emigranten in der Tschechoslowakei. In: BECHER, Peter a Peter. HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992, s. 17–18. ISBN 3486559516.
- ROKYTOVÁ, Bronislava. Oskar Kokoschka a umělecká emigrace v Československu. In: TIEZE, Agnes, ed. *Oskar Kokoschka a pražská kulturní scéna*. Köln: Wienand, c2015. s. 109–113. ISBN 9788070355749.
- SCHMIDT-DENGLER, Wendelin. Inselwelten. Zum Caféhaus in der österreichischen Literatur des 20. Jahrhunderts, In: RÖSSNER, Michael. *Literarische Kaffeehäuser, Kaffeehausliteraten*. Wien: Böhlau, c1999. s. 66–67. ISBN 9783205986300.
- SKOŘEPOVÁ, Zuzana, Němečtí uprchlíci před nacismem v „tolerantním“ Československu mezi lety 1933-1938. In: TAUCHEN, Jaromír a Karel SCHELLE, ed. *Státoprávní vztahy českého státu a římskoněmecké říše ve středověku a jejich důsledky pro další vývoj: (sborník z kolokvia pořádaného katedrou dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity a The European Society for History of Law)*. Ostrava: Key Publishing, 2012, s. 99–105. ISBN 9788074181719.
- SKOŘEPOVÁ, Zuzana, Od Antverp přes Paříž po Řím. Cesty za uměním Bedřicha/Friedricha Feigla a Otakara Kubína v prvních letech jejich umělecké kariéry. In: HABÁNOVÁ, Anna a Ivo HABÁN, ed. *Na cestách: impulzy zahraničních kulturních prostředí v tvorbě německy hovořících umělců a umělkyně z Čech, Moravy a Slezska = Auf Reisen : internationale Kulturimpulse im Schaffen deutschsprachiger Künstler und Künstlerinnen aus Böhmen, Mähren und Schlesien*. Liberec: Oblastní galerie Liberec, 2015. s. 84–87. ISBN 9788087707173.
- SKOŘEPOVÁ, Zuzana. "Berlín nad Prahou jako nebe nad zemí." Česko-německý kulturní transfer v desátých a dvacátých letech 20. století. In: AUGUSTIN, Milan (ed.), *Navzdory hranici: migrační procesy na česko-německém pomezí : příspěvky z odborné konference, Cheb 27. – 29. května 2013 = Trotz der Grenze : Migrationsprozesse im tschechisch-deutschen Grenzgebiet : Fachtagungsvorträge, Eger 27 – 29. Mai 2013*. V Plzni: Státní oblastní archiv, 2013. s. 188–197. ISBN 9788090469679.

- SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Presentace a sebe prezentace československých a německých výtvarných umělců v Londýně během 2. světové války. In: SOUKUPOVÁ, Blanka, Róza GODULA-WECLAWOWICZ a Miroslav HROCH, ed. *Společnost českých zemí v evropských kontextech: české evropanství ve srovnávacích perspektivách*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, 2012. Urbánní studie, s. 228–236. ISBN 9788087398203.
- SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Předzvěst budoucího? Apokalyptické krajinné vize německého malíře Ludwiga Meidnera, in: SOUKUPOVÁ, Blanka, GODULA.–WECLAWOWICZ GRAZYNA, Roza a Ewa KARPINSKA (eds.), *Lidé a města ve velkých válkách. Pohled etnologa (antropologa)*, Urbánní studie sv. 10, Praha 2016, s. 37–44. ISBN 9788075710017.
- SKOŘEPOVÁ, Zuzana. Život za cenu důstojnosti? Němečtí uprchlíci před nacismem v ČSR ve 30. letech 20. století. In: TAUCHEN, Jaromír a Karel SCHELLE, ed. *Odras německého národního socialismu ve třicátých letech v Československu a ve státech střední Evropy: (sborník z kolokvia pořádaného katedrou dějin státu a práva Právnické fakulty MU, The European Society for History of Law a Moravským zemským archivem v Brně)*. Ostrava: Key Publishing, 2013. s. 185–191. ISBN 9788087475287.
- SOUKUPOVÁ, Blanka, Češi židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939, in: POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina za druhé republiky: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. ISBN 9788086889528.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. „Svár demokracie a totality.“ České myšlení za tzv. druhé republiky (Historickoantropologické úvahy o národní identitě v čase společenské krize), in: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia). s. 13–51. ISBN 9788020025975.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Peroutkova Přítomnost, židé a Židé (1924–1938). *Lidé města*. 2000, č. 4, s. 36–79.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Pražská společnost středních vrstev v letech 1930–1938. K perspektivám mezietnického soužití na území jednoho státu. *Lidé města*. 1994–1996, roč. 6, Město a jeho kultura, Sborník k padesátinám docenta PhDr. Zdeňka Pince, s. 66–92. ISBN 80-7066-960-8.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Rakousko-Uhersko, Rakousko, Němci a Německo v Peroutkově Přítomnosti I. (do příchodu nacistů k moci v Německu roku 1933). *Lidé města*. 1999, č. 1, s. 67–103.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Reflexe Mnichova a českožidovské strategie v období tzv. druhé republiky. in: ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia). s. 164–197.
- SPIELMANN, H., Kokoschka in Prag. In: BECHER, Peter a Peter. HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933-1939*. München: Oldenbourg, 1992. s. 87–96. ISBN 3486559516.

- SUK, Pavel. Druhá republika na stránkách českých populárních týdeníků. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 145–157. ISBN 9788024635866.
- TÖNNIES, Moya. Netz oder Hängematte. Alltagserfahrung und Werk der Künstlerin Hella Guth im Londoner Exil. In: KROHN, Claus Dieter, Erwin ROTERMUND, Lutz WINCKLER a Wulf KÖPKE, ed. *Künste im Exil: (= Exilforschung Ein internationales Jahrbuch Band 10)*. München: Ed. text + kritik, 1992. s. 51–75. ISBN 9783883774213.
- VEČEŘA, Pavel. Ke studiu druhorepublikového mediálního diskursu: Jak (ne)výt s hitlerovským Německem. In: JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. s. 158–181. ISBN 9788024635866.
- VELECKÁ, Hana. Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939. In: *Soudobé dějiny*, 2001, roč. 8, č. 4, s. 659–691.
- WAGNER, Mathias. Kunst als Waffe. Die „Asso“ in Dresden, 1930 bis 1933. In: DALBAJEWÁ, Birgit (Hrsg.). *Neue Sachlichkeit in Dresden: Staatliche Kunstsammlungen Dresden/Galerie Neue Meister*. Dresden: Sandstein Verlag, 2011. s. 130–135, zde s. 130. ISBN 9783942422574.

Odborná literatura

- BARTLOVÁ, Milena. Naše, národní umění: studie z dějin dějepisu umění. Brno: Společnost pro odbornou literaturu - Barrister & Principal, 2009. Dějiny a teorie umění. ISBN 9788087029602.
- BAUER, Kurt. *Hitlers zweiter Putsch: Dollfuß, die Nazis und der 25. Juli 1934*. St. Pölten: Residenz, c2014. ISBN 9783701733293.
- BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*. Praha: Karolinum, 2013. ISBN 9788024621197.
- BECHER, Peter a Peter. HEUMOS. *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, 1992. ISBN 3486559516.
- BLANKENBURG, Gudrun. *Friedenau - Künstlerort und Wohndiyll: die Geschichte eines Berliner Stadtteils*. Berlin: Frieling, 2006. ISBN 9783828023505.
- BLYTHE, Ronald. *The age of illusion: England in the twenties and thirties, 1919–1940*. London: Faber Finds, 2010. ISBN 9780571260355.
- BRANDES, Detlef. *Exil v Londýně, 1939–1943*. Praha: Nakl. Karolinum, 2003. ISBN 9788024604886.
- BRENNER, Michael. *Jüdische Kultur in der Weimarer Republik*. München: Beck, 2000.
- BRINSON, Charmian – MÜLLER-HÄRLIN, Anna a Julia WINCKLER. *His Majesty's Loyal Internee: Fred Uhlman in Captivity*. London: Vallentine Mitchell, 2009. ISBN 9780853039303.

- BRINSON, Charmian a Marian MALET (edd.). *Exile in and from Czechoslovakia during the 1930s and 1940s*. (= The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies, Vol. 11), Amsterdam: Rodopi, 2009. ISBN 9789042029590.
- BRINSON, Charmian a Richard DOVE. *A matter of intelligence: MI5 and the surveillance of anti-Nazi refugees, 1933–50*. Manchester: Univ. Press, 2014. ISBN 9780719090790.
- BRINSON, Charmian, DOVE, Richard a Anna MÜLLER-HÄRLIN. *Politics by Other Means. The Free German League of Culture in London 1939–1945*. London – Portland, Vallentine Mitchell 2010.
- BROSZAT, Martin. *Uchopení moci: vzestup NSDAP a zničení výmarské republiky*. Praha: Lidové noviny, 2002. ISBN 8071062766.
- BROWN, Martin David. *Jak se jedná s demokraty: britské ministerstvo zahraničí a československá emigrace ve Velké Británii, 1939–1945*. Praha: Beta-Dobrovský, 2008. ISBN 9788073063689.
- BRUPPACHER, Paul. *Adolf Hitler und die Geschichte der NSDAP*. Teil 1. 1889 bis 1937. 3. Aufl. Norderstedt: Books on Demand, 2014. ISBN 9783732268702.
- BRYANT, Chad Carl. *Praha v černém: nacistická vláda a český nacionalismus*. Praha: Argo, 2012. Historické myšlení. ISBN 9788025707906.
- BURKE, Peter. *History and social theory*, second edition. 2007 repr. Cambridge: Polity, 2005. ISBN 9780745634074.
- ČEJKA, Eduard. *Československý odboj na Západě (1939–1945)*. Praha: Mladá fronta, 1997. Archiv (Mladá fronta). ISBN 8020406093.
- ČELOVSKÝ, Bořivoj. *Mnichovská dohoda 1938*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1999, ISBN 8086101193.
- DEJMEK, Jindřich. *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 8024607093.
- DOVE, Richard, ed. *Totally un-English?: Britain's internment of "enemy aliens" in two World Wars*. Amsterdam [u.a.]: Rodopi, 2005. ISBN 9042016582.
- DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*. Praha: Dokořán, 2002. Bod (Dokořán). ISBN 8086569152.
- EGGERT, Stefan. *Spaziergänge in Schöneberg*. Berlin: Haude und Spener, 1997. ISBN 9783775904193.
- EICHENGREEN, Barry. *The British Economy Between the Wars*. University of California, 2002.
- ERMAN, Hans. *Berliner Geschichten, Geschichte Berlins. Historien, Episoden, Anekdoten*, Tuebingen u. Basel: Horst Erdmann Verlag, 1975.
- ETLING, Richard (ed.). *Art, Culture and Media Under the Third Reich*. Chicago, Ill: University of Chicago Press, 2002. ISBN 9780226220871.
- FABER, David. *Munich, 1938: appeasement and World War II*. New York: Simon & Schuster, 2008. ISBN 9781847370082.

- FOHSEL, Hermann-J. *Im Wartesaal der Poesie: Else Lasker-Schüler, Benn und andere : Zeit- und Sittenbilder aus dem Café des Westens und dem Romanischen Café.* Berlin: Das Arsenal, 1996. ISBN 9783921810316.
- FOUCAULT, Michel. *Diskurs: Autor ; Genealogie : tři studie.* Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1994, 115 s. Filozofie a současnost. ISBN 8020504060.
- FOUCAULT, Michel. *Rád diskurzu.* Vyd. 1. Překlad Miroslav Marcelli. Bratislava: Agora, 2006, Myslenie nášho času (Agora), 1. ISBN 8096939432.
- GAY, Peter. *Die Republik der Aussenseiter: Geist und Kultur in der Weimarer Zeit, 1918–1933.* Neuausg. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl, 2004. ISBN 9783596159505.
- GEBHART, Jan a Jan KUKLÍK. *Druhá republika 1938–1939: svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě.* Praha: Paseka, 2004. ISBN 8071856266.
- GILBERT, Martin. *Druhá světová válka: úplná historie.* Praha: BB/art, 2006. ISBN 8073419335.
- GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě.* Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999. ISBN 8090248241.
- HACKL, Erich (Hg.). *Im Kältefieber Februargeschichten 1934.* Wien: Picus, 2014. ISBN 9783711720092.
- HARRISON, Charles. *English art and modernism, 1900-1939.* 2nd ed. New Haven: Published for the Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press, 1994. ISBN 9780300059861.
- HATTERSLEY, Roy. *Borrowed time: the story of Britain between the wars.* Reprint. London: Abacus, 2008, ISBN 9780349118949.
- HEISE, Ulla. *Kaffee und Kaffeehaus. Eine Kulturgeschichte,* Leipzig: Olms Presse, 1987. ISBN: 9783361000421.
- HEUMOS, Peter. *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945: Politisch-soziale Struktur, Organisation und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus : Darstellung und Dokumentation.* München: Oldenbourg Verlag, 1989. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 63. ISBN 3486545612.
- HÖDL, Klaus. *Kultur und Gedächtnis.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012. ISBN 9783506773999.
- HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů.* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 9788074190100.
- HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě.* Praha: Nakl. Lidové noviny, 1999. Knižnice dějin a současnosti, sv. 9. ISBN 9788071062981.
- HUBATOVÁ-VACKOVÁ, Lada, POMAJZLOVÁ, Alena, ed. *Rytmy + pohyb + světlo: impulsy futurismu v českém umění.* V Řevnicích: Arbor vitae, 2012. ISBN 9788074670145.

- HYRŠLOVÁ, Květa. *Česká inteligence a protifašistická fronta (K bojům a svazkům třicátých let)*. Praha: Melantrich, 1985.
- CHRISTOFFEL, Udo (ed.). *Berlin Wilmersdorf: die Jahre 1920 bis 1945*. Berlin: W. Möller, 1985. ISBN 3980100111.
- JENKINS, Richard. *Social identity*. 3rd ed. New York: Routledge, 2008. ISBN 0415448492.
- JIRÁK, Jan, Petr BEDNAŘÍK a Barbara KÖPPLOVÁ. *Druhá republika: 167 obyčejných dnů: politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 9788024635866.
- KÁRNÍK, Zdeněk. *České země v éře První republiky (1918-1938)*. Praha: Libri, 2002. Dějiny českých zemí. ISBN 8072770314.
- KENNERT, Christian. *Paul Cassirer und sein Kreis: ein Berliner Wegbereiter der Moderne*. New York: P. Lang, c1996. ISBN 3631302819.
- KIESERLING, André. *Kommunikation unter Anwesenden: Studien über Interaktionssysteme*. 1. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. ISBN 9783518582817.
- KLIMEK, Antonín a Eduard KUBŮ. *Československá zahraniční politika 1918–1938: kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1995. ISBN 8085241889.
- KOCH, Thilo. *Die goldenen zwanziger Jahre*. Frankfurt am Main, 1970.
- KRAPPMANN, Lothar. *Soziologische Dimensionen der Identität: strukturelle Bedingungen für die Teilnahme an Interaktionsprozessen*. 9., in der Ausstattung verändert. Aufl. Stuttgart: Klett-Cotta, 2000. ISBN 9783608910216.
- KRIS, Ernst a Otto KURZ. *Legenda o umělci: historický pokus*. V Řevnicích: Arbor vitae, 2008. ISBN 9788087164068.
- KRUG, Hartmut a Michael NUNGESSER, ed. *Kunst im Exil in Grossbritannien, 1933–1945*. Berlin: Frölich & Kaufmann, c1986. ISBN 9783887252182.
- KŘEN, Jan. *Do emigrace: Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939*. Praha: Naše vojsko, 1963.
- KŘEN, Jan. *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Karolinum, 2013. ISBN 9788024621777.
- KŘEN, Jan. *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*. Praha: Naše vojsko, 1969.
- KUKLÍK, Jan a Jan NĚMEČEK. *Proti Benešovi!: česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939-1945*. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 8024607778;
- KUKLÍK, Jan, Jan NĚMEČEK a Jaroslav ŠEBEK. *Dlouhé stíny Mnichova: Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*. Praha: Auditorium, 2011. 20. století. ISBN 9788087284186.
- KUKLÍK, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945: právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 8071846651.
- KUKLÍK, Jan. *Vznik Československého národního výboru a prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939–1940*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 8071841382.

- KUKLÍK, Jan. *Do poslední penze: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 9788024613321.
- KUKLÍK, Jan. *Londýnský exil a obnova československého státu, 1938–1945: právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 9788071846659.
- KURAL, Václav. *Češi a Němci a mnichovská křížovka: (stručné čtení)*. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 8024603608.
- LAMAČ, Miroslav Lamač, PADRTA, Jiří a Karel SRP. *Osmá a Skupina výtvarných umělců 1907–1917*. Praha: Odeon, 1992.
- LAMAČ, Miroslav. *Osmá a Skupina výtvarných umělců 1907–1917*, Praha: Odeon, 1988.
- LUHMANN, Niklas. *Art as a Social System*. Stanford: University Press, 2000.
- LUHMANN, Niklas. *The differentiation of society*. New York: Columbia University Press, 1982, xxxvii. ISBN 023104996X.
- MANVELL, Roger a Heinrich FRAENKEL. *Doktor Goebbels: jeho život a smrt*. Praha: BB/art, 2008. ISBN 9788073812829.
- MONTGOMERY, John. *The twenties*. Revised ed. London: Allen & Unwin, 1970. ISBN 9780049000209.
- MORAVCOVÁ, Dagmar. *Výmarská republika: problémy demokracie v Německu 1918–1932*. Praha: Karolinum, 2006. ISBN 8024611767.
- MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. ISBN 9788071063476.
- MORRIS, Lynda a Robert RADFORD. *AIA, the story of the Artists International Association, 1933–1953*. Oxford: Museum of Modern Art, 1983. ISBN 9780905836355.
- MÜLLER, Helmut M., Hanna VOLLRATH a Karl-Friedrich KRIEGER. *Dějiny Německa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. Dějiny států, kap. Třetí říše, ISBN 8071061255.
- NĚMEČEK, Jan (ed.). *Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády, 1939–1940: 16. březen 1939–15. červen 1940*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, 2002. ISBN 9788085864632.
- NĚMEČEK, Jan, ed. *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě = Munich agreement: the way to destruction of democracy in Europe*. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 8024609231.
- NĚMEČEK, Jan. *Soumrak a úsvit československé diplomacie: 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha: Academia, 2008. Novověk. ISBN 9788020016386.
- NIEWYK, Donald L. *The Jews in Weimar Germany*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, c1980. ISBN 0807106615.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov: Universum, 1999. ISBN 8096775332.
- OLIVOVÁ, Věra. *Dějiny první republiky*. 2. vyd. Praha: Společnost Edvarda Beneše, 2012. Knižnice Společnosti Edvarda Beneše. ISBN 9788086107639.
- Ottův slovník naučný XXVI*, Praha: Jan Otto, 1907.

- PEDEN, G. C. *Arms, economics and British strategy: from dreadnoughts to hydrogen bombs*. New York: Cambridge University Press, 2007. ISBN 9780521867481.
- PETRÁŠ, René. *Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 9788024616391.
- PEUKERT, Detlev. *Die Weimarer Republik: Krisenjahre der klassischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987. ISBN 9783518112823.
- POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ. *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech: sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v říjnu 2003 až červnu 2004*. V Praze: Židovské muzeum, c2004. ISBN 8085608944.
- PRAVDOVÁ, Anna. *Zastihla je noc: čeští výtvarní umělci ve Francii 1938–1945*. Praha: Opus ve spolupráci s Národní galerií, 2009. ISBN 9788087048160.
- PUGH, Martin. *We danced all night: a social history of Britain between the wars*. London: Vintage, 2009. ISBN 9781844139231.
- RATAJ, Jan. *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky druhé republiky 1938–1939*. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 8071845167.
- RIESMAN, David. *Osamělý dav: studie o změnách amerického charakteru : zkrácené a revidované vydání*. 2. vyd., V Kalichu 1. Překlad Igor Hájek, Marcela Hájková. Praha: Kalich, 2007. ISBN 9788070170625.
- ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933-1939)*. V Praze: Památník národního písemnictví, 2013. ISBN 9788087376102.
- ROSS, Catherine. *Twenties London: a city in the jazz age*. New York: Palgrave Macmillan (St. Martin's Press), 2003. ISBN 9780904818994.
- RULAND, Bernd. *Das war Berlin, Die goldenen Jahre 1918–1933*. Bayreuth: Hestia, 1972.
- SAK, Robert. *Salon dvou století: Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Praha: Paseka, 2003. ISBN 8071855251.
- SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016. ISBN 9788087799581.
- SEIBT, Ferdinand. *Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha: Academia, 1996. ISBN 9788020005779.
- SELF, Robert C. *Neville Chamberlain: a biography*. Burlington, VT: Ashgate, c2006. ISBN 9780754656159.
- SCHUSTER, Peter-Klaus. a Karl ARNDT. *Nationalsozialismus und "entartete Kunst": die "Kunststadt" München 1937*. 3. Aufl. München: Prestel-Verlag, 1987. ISBN 9783791308432.
- SMART, Nick. *Neville Chamberlain*. New York: Routledge, 2010. ISBN 9780415458658.
- SNOWMAN, Daniel. *The Hitler émigrés: the cultural impact on Britain of refugees from Nazism*. London: Chatto & Windus, 2002. ISBN 0701168803.

- SOLOMOU, Solomos. *Themes in macroeconomic history: the UK economy, 1919–1939*. New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1996. ISBN 9780521430333.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. *Český sebevědomý sen a evropská realita: reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky*. Praha: SOFIS, vyd. Pastelka, 2001. ISBN 8090278558.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava: Zing Print, 2005. Etnické studie. ISBN 8088997240.
- SRBA, Bořivoj. *Múzy v exilu: kulturní a umělecké aktivity čs. exulantů v Londýně v předvečer a v průběhu druhé světové války 1939–1945 : kulturní politika, "pódiové" programy, koncerty, literární a recitační pořady, taneční vystoupení, divadelní představení, rozhlasová pásma a hry, filmová tvorba, časopisecká a ediční činnost, ideové diskuse*. Brno: Masarykova univerzita, 2003. ISBN 8021031344.
- STEHLÍKOVÁ, Blanka. *Bič smíchu: Výstava české politické karikatury, kresby a grafiky mezi dvěma světovými válkami*, Praha 1971.
- STRAUSS, Anselm L. *Mirrors and masks: the search for identity*. London: M. Robertson, 1969. ISBN 0855202181.
- TAYLOR, A.J.P. *The Oxford history of England. 1914–1945*. Reprinted. Oxford: Clarendon, 1976. ISBN 9780198217152.
- URBAN, Otto M., VRBOVÁ Jarka a Tomáš VRBA (edd.). *Edvard Munch. Být sám. Obrazy – Deníky – Ohlasy*. Praha: Arbor vitae, 2006. ISBN 9788086300573.
- VEBER, Václav. *Dějiny Rakouska*. Praha: Lidové noviny, 2002. Dějiny států, ISBN 8071064912.
- VESELÝ, Jiří a kol. *Azyl v Československu 1933–1938*. Praha: Naše vojsko, 1983.
- VINZENT, Jutta. *Identity and image: refugee artists from Nazi Germany in Britain, 1933–1945*. Weimar: VDG, Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2006. ISBN 9783897394964.
- WASSON, Ellis Archer. *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*. Praha: Grada, 2010. ISBN 9788024732671.
- WEINZIERL, Erika. *Der Februar 1934 und die Folgen für Österreich: [Vortrag im Wiener Rathaus am 9. Februar 1994]*. Wien: Picus-Verl, 1995. ISBN 3854523319.
- WEITZ, Eric D. *Weimar Germany: promise and tragedy*. New and expanded edition. Princeton: Princeton University Press, 2013. ISBN 9780691157962.
- WILHELMI, Christoph. *Künstlergruppen in Deutschland, Österreich und der Schweiz seit 1900: ein Handbuch*. Stuttgart: Hauswedell, 1996. ISBN 3776204001.
- ZOLLING, Peter. *Deutsche Geschichte von 1871 bis zur Gegenwart wie Deutschland wurde, was es ist*. München: Hanser, 2005. ISBN 9783446206472.
- ZOUFALÁ, Marcela a Jiří HOLÝ, ed. *Rozpad židovského života: 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016. Judaica (Academia). ISBN 9788020025975.

Kvalifikační práce

SKOŘEPOVÁ, Zuzana. *Malíř Friedrich/ Bedřich Feigl a jeho rodina, aneb Život mezi národy a metropolemi*. České Budějovice, 2010. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav. Vedoucí práce doc. Dagmar Blümlová, CSc.

Katalogy výstav

Ateliergemeinschaft Klosterstrasse Berlin 1933-1945: Künstler in der Zeit des Nationalsozialismus. Berlin: Akademie der Künste, 1994. (výst. kat.) ISBN 3894681349.

BARRON, Stephanie a Peter W. GUENTHER. *"Degenerate art": the fate of the avant-garde in Nazi Germany*. New York: H.N. Abrams, c1991. ISBN 0810936534.

BERANKOVA, Ljuba a Erik RIEDEL (edd.), *Apokalypse und Offenbarung. Religiöse Themen im Werk von Ludwig Meidner* (Schriftenreihe des Jüdischen Museums Frankfurt am Main Bd. 5), Sigmaringen 1996.

DYKE, James van: Über die Beziehung zwischen Kunst, Propaganda und Kitsch in Deutschland 1933 bis 1945. In: CZECH, Hans-Jörg – DOLL, Nikola (eds.): *Kunst und Propaganda im Streit der Nationen 1930–1945* (katalog výstavy Deutsches historisches Museum Berlin). Dresden, Sandstein Verlag 2007, s. 250-257.

EBLING, Hermann (Hrsg.). *Friedenau: aus dem Leben einer Landgemeinde, 1871–1924 : eine Dokumentation*. Berlin: Verlag Zinsmeister & Grass, 1986. ISBN 9783980130905.

Feigl: 80th Birthday Exhibition, London 1964.

FRASER, James (Hrsg.). *Malik Verlag – Berlin, Prague, New York*. Ausstellungskatalog. New York: Goethe House, 1984.

GROCHOWIAK, Thomas. Unter der Last des Leids – England 1939–1952. In: *Ludwig Meidner. Aquarelle aus dem Londoner Exil* (výst. kat.). Frankfurt am Main – Sachsenhausen: Galerie AK Hans-F. Sworowski, 1975.

HEUBERGER, Georg a Erik RIEDEL. Malerei als Gebet. Ludwig Meidner und sein Judentum. In: HRSG. VON TOBIAS G. NATTER. MIT BEITR. VON MICHAEL ASSMANN. *Im Nacken das Sternemeer: Ludwig Meidner, ein deutscher Expressionist : [.. erscheint zur Ausstellung "Im Nacken das Sternemeer. Ludwig Meidner, ein deutscher Expressionist" im Jüdischen Museum der Stadt Wien, 5. Oktober 2001 bis 20. Jänner 2002]*. Wien: Jüdisches Museum, 2001. s. 31-39. ISBN 9783901398216.

Horcher in die Zeit : Ludwig Meidner im Exil (výst. kat.). Frankfurt am Main : Museum Giersch der Goethe-Universität, 2016. ISBN 9783777425542.

KRIPNER, Viktor. „*Non silent Musae*“, Bedrich Feigl, 60th Birthday Exhibition, The Czechoslovak Institution, London 1944.

TSCHIRNER, Manfred. *Kurt Lade 1905–1973: Exil in Prag und London* (výst. kat.), Berlin, 1985.

Výbor SVU Mánes: *Mezinárodní výstava karikatur a humoru* (výst. kat.). 6. dubna – 6. května 1934. Praha 1934, nestr.

Internetové zdroje

BISCHOF, Erich Arnold a Ilse SEEHASE. Einige Gedanken über das ČSR-Asyl 1933–1939. http://jahrbuch-bruecken.de/cms/wp-content/uploads/2017/06/bruecken1987_88_145-156_Bischof.pdf.

COLLETE, Christine. *The Jarrow Crusade*. BBC – BBC History. 3. 3. 2011. http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/jarrow_01.shtml.
<http://corporate.gettyimages.com/masters2/conservation/articles/HAHistory.pdf>.
<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/gbk1927/0013?sid=67c5ca0c2f2ba0931c54c477a0dfec5d>
<http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C9158>.
http://discovery.nationalarchives.gov.uk/results/c?_q=Hampstead&_col=500;
<http://emlab.berkeley.edu/~eichengr/research/floudjohnsonchaptersep16-03.pdf>;
<http://germanexpressionismleicester.org/leicesters-collection/the-origins-of-leicesters-expressionist-collection/trevor-thomas/>
<http://hansopac.slub-dresden.de/Nachlassverzeichnisse/Bischof,Erich.pdf>.
http://jahrbuch-bruecken.de/cms/wp-content/uploads/2017/06/bruecken1987_88_145-156_Bischof.pdf
<http://kalliope.staatsbibliothek-berlin.de/de/findingaid?fa.id=DE-611-BF-38539&fa.enum=1&lastparam=true>
<http://kuenste-im-exil.de/KIE/Content/DE/Netzwerkpartner/deutsches-exil-archiv-frankfurt.html>
http://www.artmuseum.cz/smer_list.php?smer_id=138
<http://www.bbc.co.uk/historyofthebbc/resources/factsheets/1930s.pdf>.
http://www.exilarchiv.de/DE/index.php?option=com_content&view=article&id=1268%3Aworner-heinz&catid=24&lang=cs
http://www.exilarchiv.de/DE/index.php?option=com_content&view=article&id=1268%3Aworner-heinz&catid=24&lang=de
<http://www.exilforschung.de/>
<http://www.germanexpressionismleicester.org/leicesters-collection/books-and-other-publications/mid-european-art-exhibition-catalogue/>
http://www.nachlassdatenbank.de/viewsingle.php?category=M&person_id=53615&asset_id=59132&sid=55383875ab9119909a2e
<http://www.obecmsec.cz/msec-v-kostce/turistika/zamek/>
http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1929/1929_28_03.pdf
http://www.pritomnost.cz/archiv/cz/1935/1935_2_10.pdf
<http://www.soapraha.cz/documents/rakovnik/20130703103226-archiv-sbornik-2006.pdf..>
<http://www.telegraph.co.uk/finance/property/advice/propertymarket/3324574/Whatever-happened-to-Hampstead-Man.html>

<http://www.ztis.cz/rubrika/z-domova/clanek/dva-cesti-historikove-chteji-v-praze-pripomenout-marii-schmolkovou-zachrankyni-zivotu-tisicu-zidovskych-deti>
<https://archiv.adk.de/bigobjekt/14772>
<https://archiv.adk.de/bigobjekt/15035>
<https://archiv.adk.de/bigobjekt/15175>
<https://archiv.adk.de/bigobjekt/15929>
<https://archive.org/stream/ludwigmeidnermit00brieuoft#page/12/mode/2up>
https://de.wikipedia.org/wiki/Acad%C3%A9mie_Julian
<https://www.facebook.com/marieschmolka/photos/a.137537326887414.1073741831.137532686887878/137537223554091/?type=3&theater>
https://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/organizacni_struktura/utvary_mzv/specializovany_archiv_mzv/fondy_archivu/index_4.html
McDONALD, Sarah. *Hulton Archive – History In Pictures*.
PŮTOVÁ, Barbora. Kulturní šok. In: *Encyklopedie migrace. Data, fakta, příběhy ze světa v pohybu*. <online 2018-03-06> Dostupné z: <http://encyklopedie.org/kulturni-sok/>
SOUKUP, Václav. Kulturní rozdíly. In: *Encyklopedie migrace. Data, fakta, příběhy ze světa v pohybu*. <http://encyklopedie.org/kulturni-sok/>
TOMÁŠ, Libor. „Záhadná Anglie?“ *Velká Británie očima týdeníku Přítomnost v letech 1924-1938*,
cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element...2502.../libor_tomas_66-87.pdf.
WARTMANN, Volker. *Künstlerkolonie: Weg nach Gustav Rickelt benannt*, Berliner Zeitung, 27. 11. 1999 <<http://www.berlinonline.de/berliner-zeitung/archiv/.bin/dump.fcgi/1999/1127/lokales/0154/index.html>>.

7. SEZNAM ZKRATEK

AdK – Archiv der Akademie der Künste Berlin

AIA – Mezinárodní asociace umělců (Artists International Association)

AMZV – Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky

ARC – Uprchlíkový výbor pro umělce (Artists' Refugee Committee)

BArch. – Bundesarchiv Berlin

BBC – British Broadcasting Company

CRTF – Svěrenecký fond pro české uprchlíky (Czech Refugee Trust Fund)

DEA – Deutsches Exilarchiv Frankfurt am Main

DKA – Deutsches Kunstarchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg

FGLC – Freier Deutscher Kulturbund (Free German League of Culture)

KPD – Komunistická strana Německa (Kommunistische Partei Deutschlands)

LA – Londýnský archiv

LA PNP – Literární archiv Památníku národního písemnictví

NA – Národní archiv Praha

NKR – Národní kulturní rada

NL – pozůstalost (Nachlass)

NSDAP – Národně socialistická německá dělnická strana (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)

8. PŘÍLOHY

Seznam příloh

1. Fotografie zkoumaných umělců:
 - Erich A. Bischof – AdK, Erich-A.-Bischof-Archiv
 - Ludwig Meidner – přejato z:
<http://www.germanexpressionism.com/printgallery/meidner/>
 - Kurt Lade – přejato z: TSCHIRNER, Manfred. *Kurt Lade 1905-1973: Exil in Prag und London* (výst. kat.), Berlin, 1985.
 - Heinz Worner – přejato z: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/YO3RT7Z4I2YVAZNROBMCPWOENKZWT6RD>
 - Bedřich Feigl – přejato z: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884-1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016.
 - John Heartfield – přejato z:
<https://www.ilxor.com/ILX/ThreadSelectedControllerServlet?boardid=63&threadid=159>

2. Fotomontáže Johna Heartfielda – přejato z:
<https://www.johnheartfield.com/John-Heartfield-Exhibition/john-heartfield-art/famous-anti-fascist-art/heartfield-posters-aiz#261>
 - Slepá spravedlnost
 - Krvavé železo
 - Adolf Superman
 - Německé duby

3. Bedřich Feigl: předválečná tvorba – přejato z: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016.
 - Kavárna
 - Prager Ghetto – Dva Židé
 - Verlaine
 - Portrét Franze Kafky
 - Kavárna na Žofíně
 - Pastýři v Jeruzalémě

4. Erich Arnold Bischof: předválečná tvorba
 - Ostseeküste, 1931 – přejato z:
http://www.kiefer.de/auktion_artikel_details.aspx?KatNr=4442&Auktion=73

- Emigrantenküche, 1938 – přejato z: ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*. V Praze: Památník národního písemnictví, 2013.
5. Ludwig Meidner: tvorba v Londýně – přejato z: <http://kuenste-im-exil.de/KIE/Web/EN/Home/home.html>
 - Londýnské metro
 - V bistru
 - Ze skicáře – internace
 6. Kurt Lade: tvorba v Londýně – přejato z: TSCHIRNER, Manfred. *Kurt Lade 1905–1973: Exil in Prag und London* (výst. kat.), Berlin, 1985.
 - Po náletu
 - Německé Vánoce 1944
 7. Nezávislý týdeník *Čechoslovák v Anglii/ Čechoslovák*
 - Úvodní strana – vydání k 28. říjnu 1939
 - Úvodní strana – vydání ke schválení československé exilové vlády v Londýně, 26. července 1940
 - Detail kresby Johna Wickliffa a Mistra Jana Husa – vydání připomínající svátek Mistra Jana Husa, 6. července 1940
 - Fotografie z výstavy Václava Hollara, 1942
 - Fotografie z vernisáže výstavy *Czecho Slovakia Calls*, Blackpool Gazette Herald 18. červen 1942
 8. Propagační pohlednice uveřejněné v týdeníku *Čechoslovák*
 - Propagujte Československo, s Tomášem G. Masarykem, dívkou v kroji a pohledem na Hradčany
 9. Úvodní strana katalogu výstavy *Artists Aid Jewry Exhibition*
 - Autor: Erich A. Bischof, přejato z: BArch, S/239/1/1482
 10. Poválečná londýnská tvorba: Karel Vogel, Bedřich Feigl
 - Karel Vogel, Hammersmith – přejato z: <http://www.bbc.com/news/magazine-35352595>
 - Bedřich Feigl, Tower Bridge; Lake District; Belsize Square – přejato z: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884-1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016.

Příloha č. 1

Fotografie zkoumaných umělců

Erich Arnold Bischof⁶⁰⁰

Ludwig Meidner⁶⁰¹

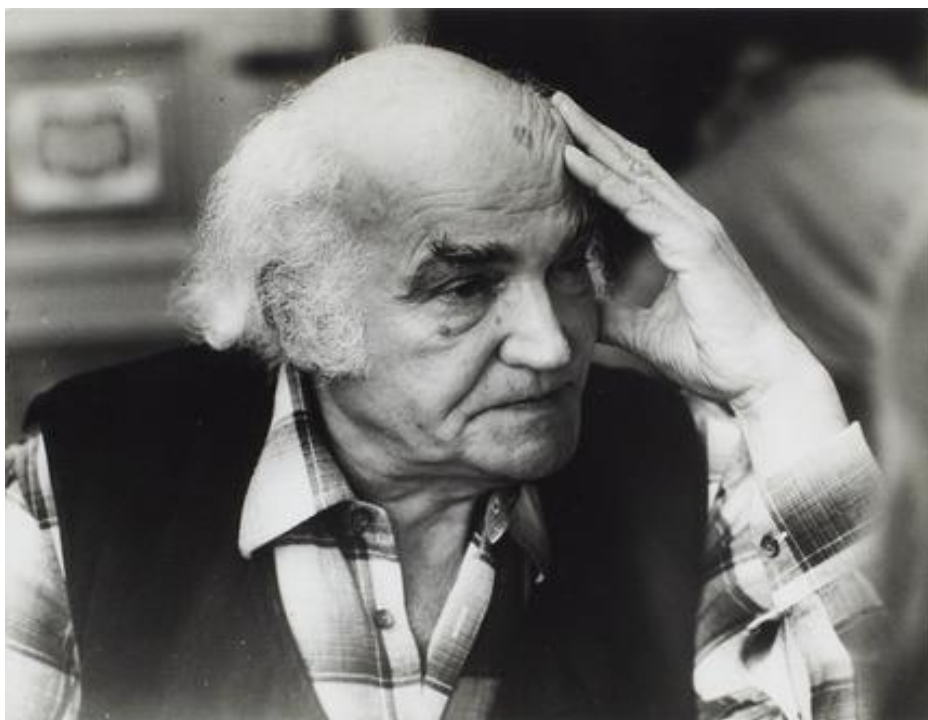

Kurt Lade⁶⁰²

⁶⁰⁰ AdK, Erich-A.—Bischof-Archiv.

⁶⁰¹ Dostupné z: <http://www.germanexpressionism.com/printgallery/meidner/>

⁶⁰² Přejato z: TSCHIRNER, Manfred. *Kurt Lade 1905–1973: Exil in Prag und London* (výst. kat.), Berlin, 1985.

Heinz Worner⁶⁰³

Bedřich Feigl⁶⁰⁴

John Heartfield⁶⁰⁵

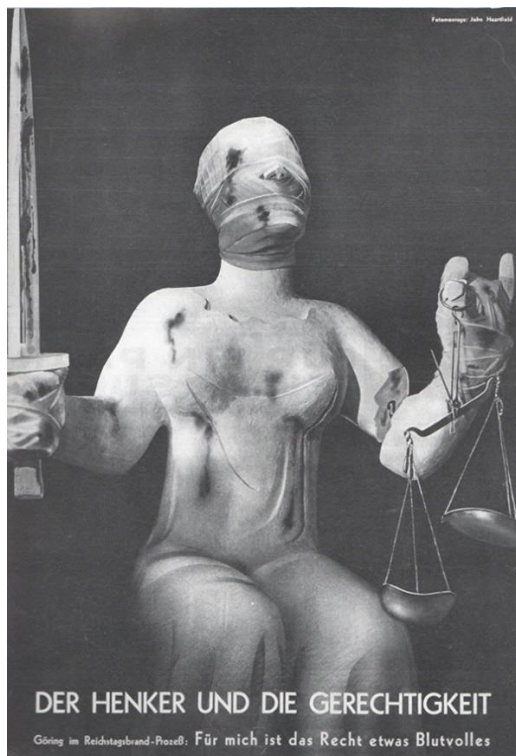
⁶⁰³ Dostupné z: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/YO3RT7Z4I2YVAZNR0BMCWPWOENKZWT6RD>

⁶⁰⁴ Přejato z: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016.

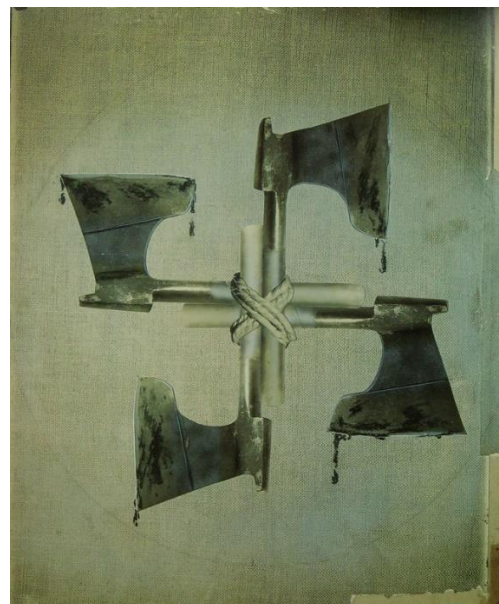
⁶⁰⁵ Dostupné z: <https://www.ilxor.com/ILX/ThreadSelectedControllerServlet?boardid=63&threadid=159>

Příloha č. 2

Fotomontáže Johna Heartfielda⁶⁰⁶

Slepá spravedlnost

Krvavé železo

Adolf Superman

Německé duby

⁶⁰⁶ Všechny ukázky dostupné z: <https://www.johnheartfield.com/John-Heartfield-Exhibition/john-heartfield-art/famous-anti-fascist-art/heartfield-posters-aiz#261>

Příloha č. 3

Bedřich Feigl: předválečná tvorba⁶⁰⁷

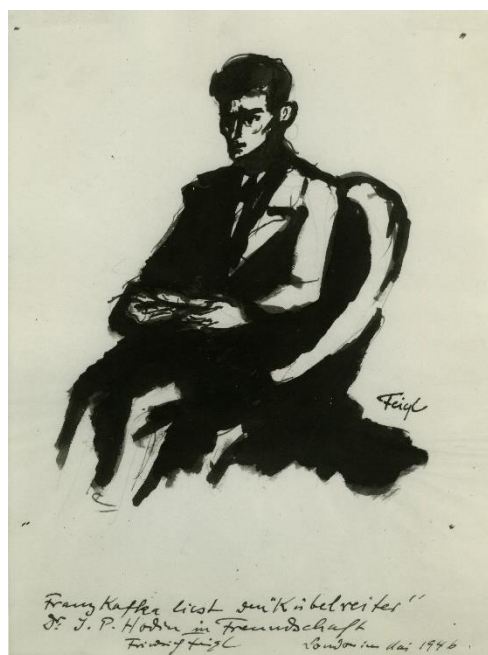
Kavárna

Prager Ghetto – Dva Židé

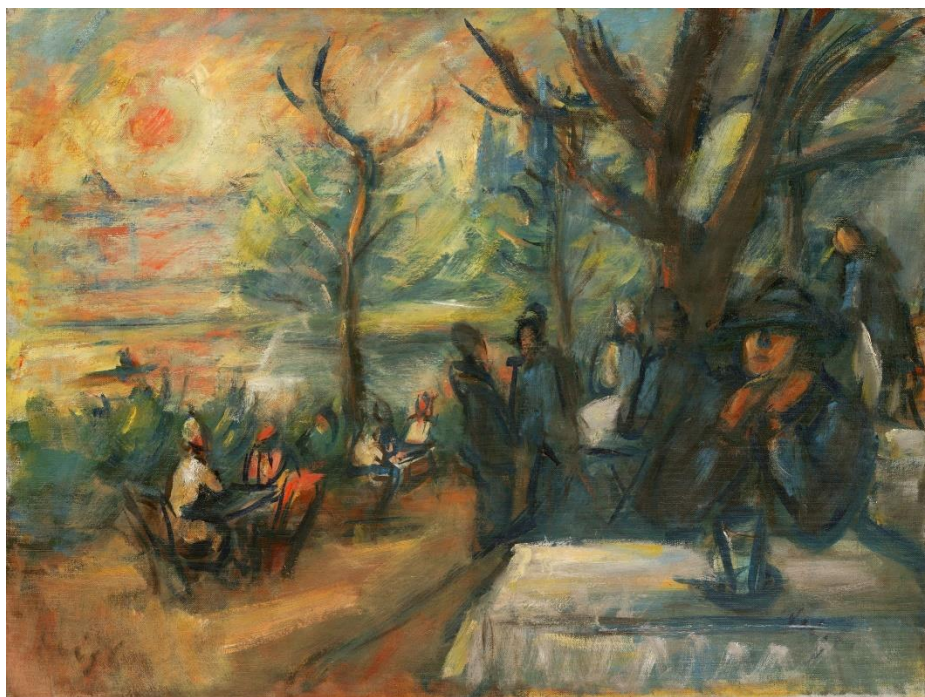

Verlaine

Portrét Franze Kafky

⁶⁰⁷ Přejato z: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016.

Kavárna na Žofíně

Pastýři v Jeruzalémě

Příloha č. 4

Erich Arnold Bischof: předválečná tvorba

Ostseeküste⁶⁰⁸

Emigrantenküche, Praha⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Dostupné z: http://www.kiefer.de/auktion_artikel_details.aspx?KatNr=4442&Auktion=73

⁶⁰⁹ Přejato z: ROKYTOVÁ, Bronislava. *Dost tichého šepotu: exilová výtvarná scéna v Československu (1933–1939)*. V Praze: Památník národního písemnictví, 2013.

Příloha č. 5

Ludwig Meidner: tvorba v Londýně⁶¹⁰

Londýnské metro

V bistru

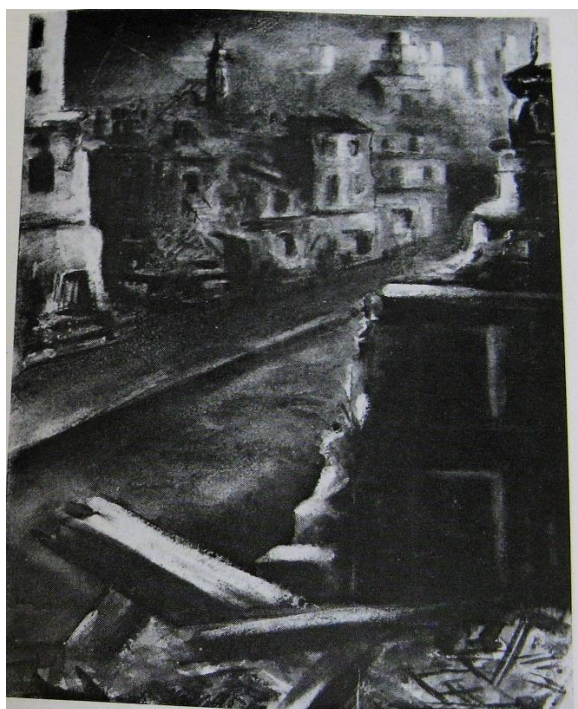

Internace

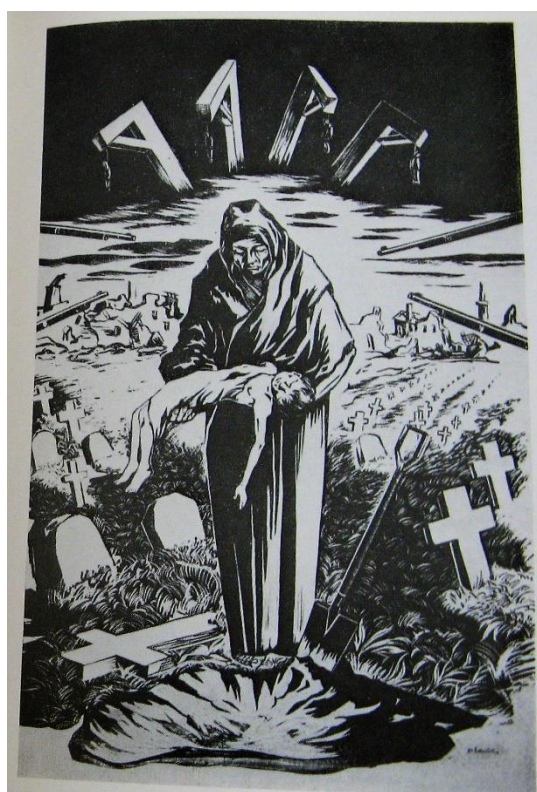
⁶¹⁰ Dostupné z: <http://kuenste-im-exil.de/KIE/Web/EN/Home/home.html>

Příloha č. 6

Kurt Lade: tvorba v Londýně⁶¹¹

Po náletu

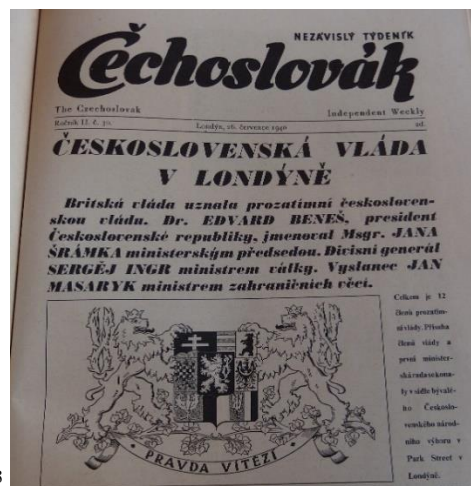

Německé Vánoce 1944

⁶¹¹ Přejato z: TSCHIRNER, Manfred. *Kurt Lade 1905–1973: Exil in Prag und London* (výst. kat.), Berlin, 1985.

1.⁶¹²

2.⁶¹³

3.⁶¹⁴

⁶¹² Úvodní strana – vydání k 28. říjnu 1939.

⁶¹³ Úvodní strana – vydání ke schválení československé exilové vlády v Londýně, 26. července 1940.

⁶¹⁴ Detail kresby Johna Wickliffa a Mistra Jana Husa – vydání připomínající svátek Mistra Jana Husa, 6. července 1940.

Anglická královna Alžběta navštívila výstavu Hollarových děl v Československém ústavě v Londýně. Královnu přijal prezident Republiky a paní Hana Benešová; oba vzácnému anglickému hostu ukázali souhrnné dílo slavného českého rytce a malíře — dokonce i rytiny a kresby, jež náleží anglické královské rodině a byly její laskavostí zapůjčeny Československému ústavu.

4.⁶¹⁵

A group at the opening at R. H. O. Hills, Ltd., of the exhibition, "Czecho Slovakia Calls," arranged by the Blackpool Information Committee.

On the left of the front row are Mrs. Percy Round (Deputy Mayoress and Mr. James Furt^h (opener), and on the right the Deputy Mayor (Coun. P. Round), the Mayoress (Mrs. D. Donald Bailey) and Mr. V. Fischl.

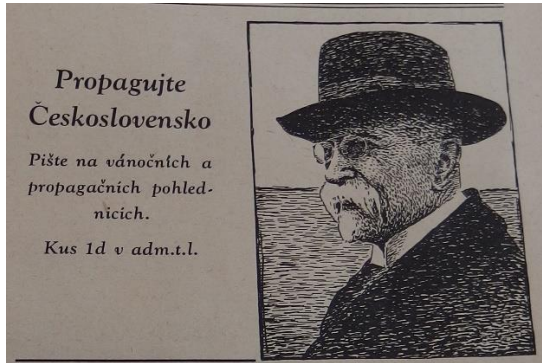
5.⁶¹⁶

⁶¹⁵ Fotografie z výstavy Václava Hollara v Československém institutu, 1942, *Čechoslovák*.

⁶¹⁶ Fotografie z vernisáže výstavy *Czecho Slovakia Calls*, *Blackpool Gazette Herald* 18. červen 1942.

Příloha č. 8

Propagační pohlednice uveřejněné v týdeníku *Čechoslovák*

**ARTISTS
AID JEWRY
EXHIBITION**

(MRS. CHURCHILL FUND)

WHITECHAPEL ART GALLERY, ALDGATE EAST
FEB. 2-18. DAILY 12-6. SUNDAYS 2-5.

**JEWISH CULTURAL CLUB
FREE AUSTRIAN MOVEMENT
FREE GERMAN LEAGUE OF CULTURE**

Secretary : H. WORNER, 36 UPPER PARK RD., N.W.3. PRI 0151/2

⁶¹⁷ Přejato z: BArch, S/239/1/1482.

Příloha č. 10

Londýnská tvorba: Karel Vogel, Bedřich Feigl

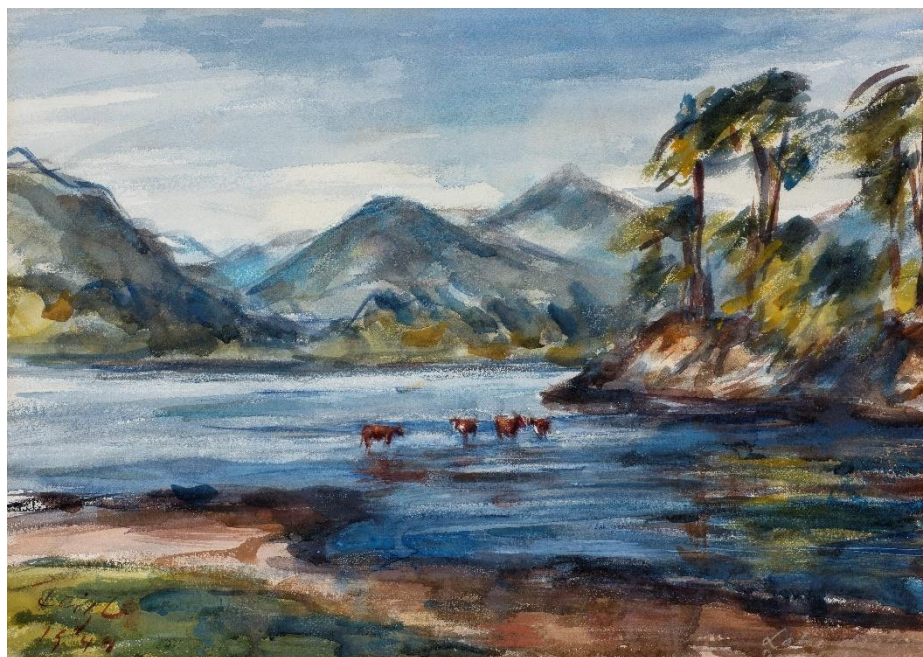
K. V. – Hammersmith⁶¹⁸

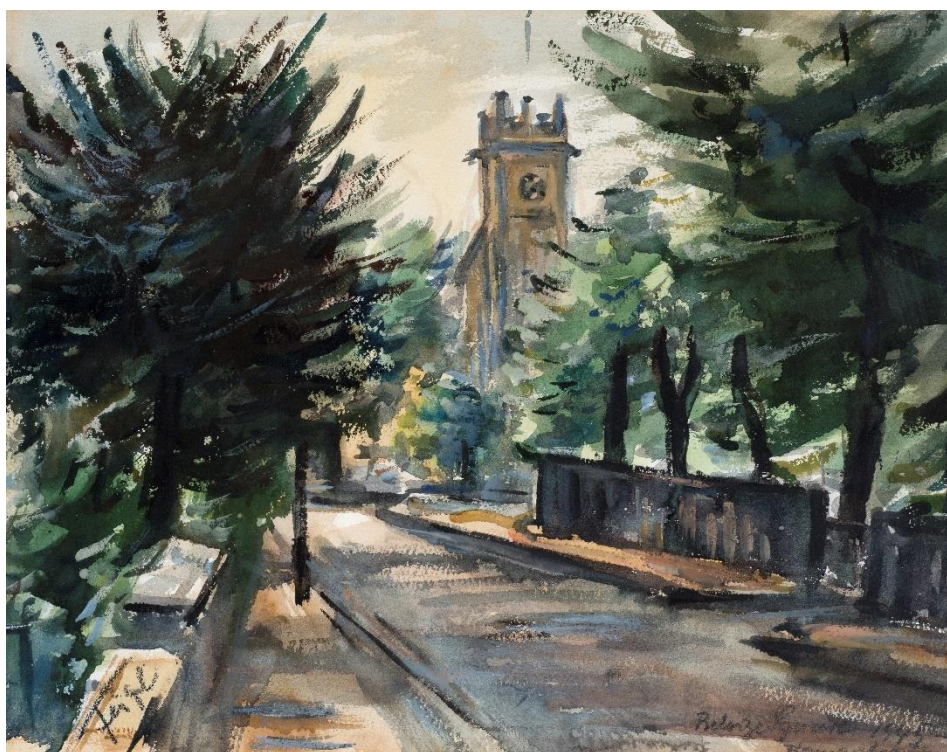
B. F. – Tower Bridge⁶¹⁹

⁶¹⁸ Dostupné z: <http://www.bbc.com/news/magazine-35352595>

⁶¹⁹ Přejato z: SAWICKI, Nicholas, ed. *Friedrich Feigl: 1884–1965*. V Řevnicích: Arbor vitae a Galerie výtvarného umění v Chebu, ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií v Hluboké nad Vltavou, 2016.

B. F. – Lake District⁶²⁰

B. F. – Belsize Square⁶²¹

⁶²⁰ Ibidem.

⁶²¹ Ibidem.